ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 1728-2640

ІСТОРІЯ 1/2(152/153)/2022

Засновано 1958 року

DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	Іван Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Тарас Пшеничний, д-р іст. наук (заст. голов. ред.) (Україна); Андрій Коваль, канд. іст. наук (помічник голов. ред.) (Україна); Сергій Гуменний, д-р філософії (історія) (Україна); Сергій Біленький, д-р філософії (історія), доц. (Канада); Микола Боровик, канд. іст. наук, доц. (Україна); Сергій Єкельчик, д-р іст. наук, проф. (Канада); Вітавтас Йокубаускас, д-р гуманітар. наук (історія) (Литовська Республіка); Олександр Мотиль, д-р іст. наук, проф. (США); Елеонора Нарвселіус, канд. іст. наук (Швеція); Світлана Орлик, д-р іст. наук, проф. (Україна); Сергій Рижов, канд. іст. наук, доц. (Україна)

Адреса редколегії	кімната 349 а, історичний факультет, вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Україна Тел: +38 044 234 09 71; факс: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 27.10.22 (протокол №4)
Атестовано	Включено до категорії "Б" Переліку наукових фахових видань України (Наказ МОН України №1643 від 28.12.2019)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет", б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2022

BULLETIN
OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY 1/2(152/153)/2022

Established in 1958

DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

CHIEF EDITOR	Ivan Patryliak, Dr. Habil (History), Prof. (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Taras Pshenychnyy, Dr. Hab. (History) (Deputy Chief Editor) (Ukraine); Andrii Koval, PhD in History (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); Serhii Humennyi, PhD in History (Ukraine); Serhii Bilenky, PhD (History), Assoc. Prof. (Canada); Mykola Borovyk, PhD in History, Assoc. Prof. (Ukraine); Serhii Yekelchyk, Dr. Hab. (History), Prof. (Canada); Vytautas Jokubauskas, Dr. Hab. (History) (Lithuania); Alexander Motyl, Dr. Hab. (History), Prof. (USA); Eleonora Narvselius, PhD in History (Sweden); Svitlana Orlyk, Dr. Hab. (History), Prof. (Ukraine); Serhii Ryzhov, PhD in History, Assoc. Prof. (Ukraine)

Editorial address	off. 349 a, Faculty of History, 60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601, Ukraine; Phone: +38 044 234 09 71; fax: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 4 of 27.10.22)
Certified by	Indexed in the List of Qualified Periodicals – rank "B" (Decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine №1643, 28.12.2019)
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Certificate KV 17218-5988 R of 10.11.2010
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University". Certificate included in the State Register ДК № 1103 від 31.10.02
Address of publisher	Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 14, Taras Shevchenko blvd., Kyiv, 01601, Ukraine; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2022

ЗМІСТ

Бронтерюк Б.
Особливості студентського протесту 1968 року в Бразилії 5

Іванець А.
Співпраця художника Володимира Порай-Кошиця із ЦК ДОПГОЛ/НАСЛІДГОЛ
при ВУЦВК у створенні благодійних марок у 1922–1923 роках 10

Котляр О.
Методологічні засади дослідження американської зовнішньополітичної традиції:
можливості інтелектуальної історії 22

Кравченко Н.
Полювання на птахів на східних теренах Речі Посполитої
у світлі наративних джерел XVI–XVII століття 28

Надтока О.
Передумови здійснення московського проєкту "відродження православної церкви" в Русі-Україні
(кінець XVI – перші десятиліття XVII століття) 33

Лоза А.
Образ зразкового опікуна та дворянина у практиках дворянських опік
(на матеріалах Державного архіву Житомирської області) 43

Олійник О.
Від будівництва соціалізму з китайською специфікою
до проголошення політики реформ і зовнішньої відкритості 49

Патриляк І., Шамрай В.
Становлення виборчого законодавства Української Народної Республіки (1917–1920) 62

Руднічук А.
Між королем і містом: єврейська громада Аугсбурга і влада у XIV–XV століттях 68

Ящук О.
"Самъ Великии Князь при всих панехъ":
монарша титулатура в книгах Литовської метрики часу правління Казимира Ягеллончика (1440–1492) 74

CONTENTS

Bronteryuk B.
Features of the 1968 student protest in Brazil 5

Ivanets A.
Cooperation of artist Volodymyr Poray-Koshyts with the central assistance of helping the Hungry / Fighting The Consequences of Hunger at the Ukrainian Central Executive Committee in the creation of charity marks in 1922–1923 10

Kotliar O.
Methodological principles of american foreign policy traditions study: intellectual history opportunities 22

Kravchenko N.
Bird hunting in the eastern part of the Commonwealth in the light of narrative sourses of the 16th – 17th centuries 28

Nadtoka O.
Prerequisites for the implementation of the Moscow project "Restoration of the Orthodox Church" in Ruthenia-Ukraine (late XVI – first decades of the XVII century) 33

Loza A.
The image of an exemplary guardian and nobleman in the practices of noble guardianships (on the materials of the state archives of Zhytomyr region) 43

Oliinyk O.
From the building of socialism with chinese specificity to the proclamation of the policy of reforms and external openness 49

Patryliak I., Shamrai V.
The development of electoral legislation of the Ukrainian People's Republic (1917–1920) 62

Rundichuk A.
Between the king and the city: the jewish community of Augsburg and the government in the 14th-15th centuries 68

Yashchuk O.
"The Grand Duke Himself With All The Lords": the titles of monarchs in the books of the Lithuanian metrica in the period of Casimir Jagiellon's reign (1440–1492) 74

УДК 316.485.22
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153.1

Б. Бронтерюк, студ. магістратури
e-mail: brotneryuk@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТСЬКОГО ПРОТЕСТУ 1968 РОКУ В БРАЗИЛІЇ

Проаналізовано особливості студентського протесту 1968 року в Бразилії в умовах військової диктатури. Основну увагу спрямовано на аналіз конкретних подій, що вплинули на формування студентського руху і визначили характер змін в означений період. Розглянуто конкретні політичні кроки студентів і тогочасного бразильського уряду та кроки в межах університетської автономії, здійснені в контексті боротьби двох абсолютно різних світоглядів молодшого та старшого поколінь. Висвітлено діяльність студентських організацій та їхніх лідерів.

Ключові слова: Бразилія, протести 1968, Федеральний університет Ріо-де-Жанейро, студентські протести 1968 року, військова диктатура, Артур да Коста-і-Сілва.

Постановка проблеми. Суспільні протестні рухи 1968 року підняли багато соціальних, політичних, культурних проблем, які змінили обличчя світу. Вплив подій 1968 року вимірюється десятками країн, він спричинив сексуальну революцію, підняв проблему громадянських прав та розширив політичне значення студентства. У своїй книзі американський журналіст та історик Марк Курлански зазначав: "Певною мірою сучасне вільне суспільство народилося у шістдесят восьмому" [20, с. 322]. Важко переоцінити значення подій 1968 року для становлення сучасних студентів і молоді загалом, які закріпили принцип свободи як найвищий ідеал для людини. Утім у кожній країні ці події мали свої наслідки і впливали на внутрішні процеси, пов'язані зі специфікою тієї чи іншої країни. Якщо в Мексиці протести 1968 року припали на Олімпійські ігри, то в Бразилії вони збіглися зі становленням режиму військової диктатури. Студентський рух у Бразилії має багату історію, проте події 1968 року стали справжнім вододілом для цієї латиноамериканської країни.

Студенти були рушійною силою подій на українському Майдані у 2013–2014 роки, у 2019 році чилійські студенти вийшли на акції протесту проти уряду, у 2020 році у протестах проти режиму О. Г. Лукашенка в Білорусі студенти активно виявляли свою волю. Отже, актуальним є визначення ролі студентів у політичному житті країн і того, наскільки вони можуть впливати на політику держави за допомогою протестів. Нині можна дещо по-іншому поглянути на студентські протести 1968 року та дати власну оцінку тим подіям.

Аналіз досліджень та публікацій. Серед закордонних дослідників проблематика не є новою. Особливо це стосується бразильських учених, які вивчали еволюцію студентського руху на своїй батьківщині. Можна згадати працю Марії Паули Араухо "Студентські спогади: Від заснування НОС до наших днів" [3]. У цій книзі йдеться про Національне об'єднання студентів, або ж НОС (Uniro Nacional dos Estudantes), – найбільш важливу і найбільш численну студентську організацію у Бразилії. Окреме місце у книзі відводиться спогадам про події 1968 року. Варто зазначити книгу Зуеніра Вентури "1968: рік, що не закінчився" [19], де розповідається про події 1968 року в Бразилії. Автор був очевидцем подій, також він навів свідчення діячів культури, революціонерів, студентів та політиків того часу і проаналізував ці протести та їхнє значення для Бразилії. Американська дослідниця Вікторія Ленгленд [10] дослідила соціальне підґрунтя протестів у Бразилії і показала значення цього явища для наступних поколінь бразильських студентів. Праця доволі цінна, адже дослідниця максимально об'єктивно підходить до теми і висвітлює у хронологічному порядку весь процес студентської боротьби проти диктатури. В дослідженні Джефрі Гульд [8] аналізується політичний контекст подій у всій Латинській Америці, незважаючи на те, що праця висвітлює тільки лівий рух і приписує до нього студентський протест. Дослідження має цінність у контексті вивчення 1968 року саме в Латинській Америці. У вітчизняній історіографії зазначена тема ще не висвітлена, саме тому дослідження протестів 1968 року в Бразилії є важливим.

Метою пропонованої статті є характеристика особливостей студентського протесту 1968 року в Бразилії в умовах становлення військової диктатури.

Поставлено такі завдання: 1) дослідити зміни в студентському русі під час студентських протестів; 2) проаналізувати відносини студентства та офіційної влади під час протестів у Ріо-де-Жанейро 1968 року.

Виклад основного матеріалу. Після військового перевороту 1964 року, коли було усунуто президента Жоао Гуларта і до влади прийшли військові на чолі з Умберту ді Аленкар Кастелу Бранку [21, с. 166], у Бразилії розпочинається низка реформ, які, зокрема, торкнулися і освітньої сфери. В основі освітньої реформи лежав так званий "закон Ласерди", що набув чинності 9 листопада 1964 року. Назву він отримав на честь міністра освіти Флавіо де Ласерди. Закон був спрямований проти діяльності студентських організацій, які вважалися "підривними", він забороняв діяльність таких студентських організацій, як НОС (Uniro Nacional dos Estudantes) та Державний студентський союз (Uniro Estadual dos Estudantes), які були змушені перейти у підпілля. Натомість створювалися інші органи у студентському самоврядування, функції яких були значно обмежені: Академічна директорія, яка представляла права студентів на рівні кожного курсу, та Центральна директорія студентів, що була представником студентів на рівні університету загалом. Рішення про освітні процеси тепер приймалися виключно виконавчими, федеральними і державними органами на місцях [11]. Варто зазначити, що із самого приходу до влади військових почалися репресії проти прихильників адміністрації попереднього президента і серед репресованих були також студенти. Один з очільників студентського руху, Володимир Пальмейра, писав у своїх спогадах, що стосовно закону Ласерди була вибрана невірна тактика – бойкот. Такий вид протесту мало приніс користі протестувальникам, тому із часом форма протесту змінилася.

Крім цього, з ім'ям Флавіо Ласерди пов'язаний ще один важливий процес у сфері освіти – підписання договору МЕС-USAID. Це договір між Міністерством освіти Бразилії та Агентством США з міжнародного розвитку. Було проведено реформи на всіх рівнях бразильської

© Бронтерюк Б., 2022

освіти, основна їхня суть зводилася до адаптації на бразильському ґрунті американської системи освіти [6]. Протягом 1964–1968 років було підписано низку договорів, які вносили зміни в систему освіти. Із 1966 року відбувалися регулярні марші протесту в таких містах, як Мінас-Гейрас, Сан-Пауло та Ріо-де-Жанейро. Таким чином, можна помітити, як студенти переходять від більш-менш поміркованих акцій протесту до більш радикальних, тобто від бойкоту до маршів.

15 березня 1967 року президентом Бразилії стає Артур да Коста-і-Сілва, який був прихильником більш жорстоких дій проти протестувальників. На момент обіймання цієї посади йому виповнилося 66 років, тобто це була людина пенсійного віку, з консервативними поглядами на життя, військовий. Натомість однією з активних груп протестуючих були молоді студенти, які хотіли змін, спрямованих на свободу слова і самовираження. Також студентам не подобалась співпраця Бразилії зі США, зокрема у сфері освіти, оскільки імідж США в очах молоді, і не тільки бразильської, був підірваний війною у В'єтнамі [20, с. 43]. Цікаво, що багато хто зі студентів дотримувався лівих поглядів і підтримував ідеї діячів лівого напрямку. Тому можна зазначити, що станом на 1968 рік сформувалися два протилежні табори, які відображали певне зіткнення поколінь. На чолі держави були військові з консервативними поглядами, натомість їхнім противником стала молодь, яка виражала своє невдоволення діями влади на вулицях міст.

В 1968 році відбулася низка значних подій для студентства Бразилії, і саме в контексті знакових для студентів подій варто розглядати особливості тих протестів. 28 березня пройшла чергова акція протесту проти дій бразильської влади, у якій поліцейськими було застрелено двох молодих людей: Едсона Луїса, учня середньої школи, що помер на місці, і студента Бенедіто Фразана Дутру, який два дні потому помер у лікарні [8, с. 358]. Вбивство Луїса стало справжнім шоком для бразильського суспільства, оскільки про смерть другого студента ще ніхто не знав, і реакція суспільства була відповідною. Одна з тодішніх газет повідомляла: "Із часів поховання Жетуліо Варгаса не було в Бразилії такого вшанування, як під час похорон Едсона Луїса" [17]. Ця подія спричинила справжній колапс у країні, близько 26 протестних маніфестацій було зафіксовано в 15 різних містах [16]. Безумовно, смерть студента, створення символу "жертви режиму" сприяло поширенню протестного руху, його становленню та радикалізації. Вона стала також "маховиком" для активізації студентів, особливо в Ріо-де-Жанейро, де ця подія відбулася.

Якщо говорити про позицію влади щодо цих протестів, то президент республіки Артур да Коста-і-Сілва на початку літа зазначив: "Поки я тут, я не дозволю, щоб Ріо перетворився на новий Париж", натякаючи на протестні рухи французької молоді [14]. Утім саме в цей період починається консолідація студентів та інших груп суспільства, які також почали бунтувати і підтримувати молодь. До акцій протесту доєдналися лікарі, інтелігенція, журналісти, офісні працівники тощо. Тепер студентський рух і його проблеми були об'єднані з вимогами інших верств населення, що виводило протести на загальнодержавний рівень. Цікаво, що ті, на кого студенти найбільше розраховували, – робітники – не брали активну участь у протестах, що дуже розчарувало молодь. У цьому сенсі бразильські протести були дещо іншими порівняно з протестами, до прикладу, у Франції або ж у Мексиці [20, с. 239].

20 червня 1968 року відбулася знакова подія для тогочасного бразильського студентства – сотні студентів зібралися у приміщенні факультету економічних наук Федерального університету Ріо-де-Жанейро і змусили ректора та раду університету обговорити з ними питання про становище вищої освіти у країні. Після цього відбулися сутички з поліцією, внаслідок яких більш ніж 300 чоловік були арештовані й доправлені у в'язницю [1]. Як зазначає Володимир Пальмейра, сам факт такого обговорення студентів і викладачів був найбільш вражаючою подією за весь час студентського руху в 1968 році в Бразилії [15]. За словами студентів, та зустріч була підривом ієрархії всередині університету. Адже викладач був не просто людиною, яка навчає студентів, але й старшим, якого потрібно постійно слухати і дотримуватися субординації щодо нього. На нашу думку, таке обговорення поставило співрозмовників на одну дошку, зробило їх рівними і мало дуже важливе символічне значення. Студенти вважали, що заслуговують поваги так само, як і викладачі, а твердження викладача не завжди буває істинним, його можна піддавати критиці. Показовим був відгук на цю зустріч Франкліна Мартінса, одного з очільників студентського руху того часу, для якого така демонстрація була важлива як всередині університету, так і за його межами: "Вона викрила останній оплот, залишений всередині університету, професорів, дуже консервативних. Важливим був і виступ ректора, він підкреслив, що студенти і викладачі мають спільні цілі, однак сповідують різні шляхи їх досягнення. Викладачі також виступали за більшу автономію для університету" [17]. На нашу думку, сама можливість прямого діалогу студентів із викладачами була прогресивним явищем всередині університету і в дечому служила прикладом для подальших відносин між студентами і викладачами, які ставали більш прямими. Можна сказати, що у Бразилії, зокрема у Федеральному університеті в Ріо-де-Жанейро, зароджувалася автономія, притаманна середньовічним європейським закладам вищої освіти, де важливу роль грали відносини студентів з викладачами. Важливо, що ці процеси відбувалися самостійно, без втручання будь-яких владних структур.

21 червня був організований марш проти репресій, який проходив у центрі Ріо-де-Жанейро. Протестувальники рухалися до штаб-квартири Міністерства освіти (МЕС). За свідченнями різних газет до маршу приєдналися не тільки студенти, але й представники найрізноманітніших професій, що надавало масштабності акції. Особливість цієї акції протесту полягала в тому, що тепер студенти почали використовувати ті самі інструменти, що й поліція – агресію. Молодь кидала каміння в поліцейських, а поліція, у свою чергу, почала використовувати сльозогінний газ. Внаслідок сутичок 28 людей загинуло, сотні було поранено, більше тисячі бразильців заарештовано, а також спалено 15 автомобілів [2]. Ці події увійшли в історію як "кривава п'ятниця", як нарекли її тогочасні газети. Як пише Марк Курлански, студентські протести 1968 року багато що запозичили з руху за громадянські права у США [20, с. 2]. Зокрема, ідеться про дві течії – прихильників насилля та ненасилля, які найбільш чітко виявилися у США, але були помітні й у інших країнах. Тому у випадку із бразильськими студентами можна простежити типовий перехід від мирного протесту до ескалації конфлікту. Типовий він для більшості країн Європи, де відбувалися протести і які не входили до соціалістичного табору, також можна це побачити у протестах у США, Уругваї, Мексиці тощо. Спочатку студенти мали на меті привернути увагу до тих проблем, які їх

турбують, а згодом, коли відбулася ескалація конфлікту, вони перейшли до більш жорстоких форм протесту. У дечому вони повторювали досвід студентів Франції, США та інших країн, протести в яких відбувалися раніше, у 1968 році. Завдяки розвиткові технологій і швидкості передавання інформації бразильські студенти могли дізнаватися про події в інших куточках світу досить швидко. Утім ми також маємо брати до уваги бразильську специфіку протестів, оскільки вони були спрямовані не проти цивільного уряду, як це відбувалося в інших державах, а проти військових, які нещодавно прийшли до влади. Тому протестувальники зіштовхнулися одразу з рішучими діями влади і мали за короткий проміжок часу пристосовуватися до нових методів боротьби. Виходячи із цього аспекту, можна зробити висновок, що у студентських протестах 1968 року Бразилія має унікальний досвід порівняно зі студентами інших країн. У той самий час це найбільш показове протистояння двох поколінь. Артуру да Коста-і-Сілва, тодішньому президенту Бразилії, на початку протестів було 65 років, як і інші представники військових при владі, він був уже в похилому віці. Загальновідомим є факт, що військові ратували за консервативні ідеї і жодним чином не могли зрозуміти, чим керується молодь, а студенти протестували проти як політичного, так і соціального устрою. Якщо говорити про політику, то варто виокремлювати передусім протест проти дій військових, які тільки чотири роки були при владі. Зокрема, критиці піддавалася співпраця зі США. Коли ідеться про соціальний аспект, то варто враховувати протест дітей проти своїх батьків, їхнього бачення життя, втручання у справи університетів з боку влади, а також проти загальноприйнятої університетської ієрархії, де викладач ставився вище за студента. Для студентів протести були інструментом для виявлення себе як певної соціальної групи, з думкою якої варто рахуватися.

Утім наймасштабніший протест відбувся 26 червня. Так званий "марш ста тисяч" був найбільшим після перевороту 1964 року і став піком студентських протестів у 1968 році. Мітинг був заборонений владою, яка попереджала, що жорстко придушить спробу студентів вийти на вулиці [8, с. 360]. Оскільки військові не розраховували на таку кількість людей, то були вимушені дозволити маршу відбутися всупереч заборонам. Протестувальники йшли центральними вулицями Ріо, вигукуючи такі гасла, як "Геть диктатуру!", "Організований народ може скинути диктатуру!", "Тільки озброєний народ може скинути диктатуру!", "Звільніть наших ув'язнених!" і "Геть MEC-USAID!". На цьому марші виявилася ще одна особливість студентського протесту в Бразилії, а саме підтримка мітингувальників з боку діячів культури. Якщо в європейських країнах такі явища можна було спостерігати (напр. діяльність Жана-Поля Сартра та Жана-Люка Годара [20 с. 179]), то для Латинської Америки подібні події були дещо незвичними. Зокрема, активну участь у марші взяли співаки Жілберту Гіл, Каетану Велозу та ін., представники театру, кіно тощо. Така незвична колаборація у спротиві влади була зумовлена тим, що репресії, які проводили очільники держави, торкалися і сфери культури. Наприклад, одним із законів було встановлено нові правила цензури театральних і кінематографічних творів. Встановлювалася заборона на спектаклі, які порушують національну безпеку, стимулюють класову боротьбу і завдають шкоди "сердечним" відносинам з іншими народами. Заборона фільмів і п'єс перейшла до сфери відповідальності Служби цензури публічних розваг федеральної поліції. Тогочасна бразильська культура, особливо якщо ішлося про театр і музику, була виразником ідей і тенденцій, які сповідувала молодь. Зокрема, можна згадати пісню К. Велозу "Й Proibido Proibir", назву якої було взято з однієї з фотографій паризьких протестів 1968 року. Це був один з лозунгів протестувальників, що перекладається як "забороняти заборонено" [19]. Тому не дивно, що діячі культури почали підтримувати студентські протести не тільки своїми творами, але й безпосередньою участю. Під час маршу була обрана комісія із представників інтелігенції, студентства та священнослужителів, яку за кілька днів мав прийняти генерал Артур да Коста-і-Сілва. Оскільки ситуація ставала загрозливою для режиму, то президент вирішив сісти за стіл перемовин зі студентами і протестувальниками, щоб уладнати стан справ. Це було значним досягненням для протестного руху, який спочатку сприймався владою як несамостійний, керований лівими партіями.

Перемовини між президентом Бразилії та спеціальною комісією від протестувальників відбулися 2 липня. Склад комісії був сформований студентами Франкліном Мартінсом, Маркосом Медейресом та Хосе Дірсеу, Ірен Папі була представницею від матерів, також були письменник Геліо Пеллегріно та священик Жоао Батіста. Вимоги протестувальників були такими: більше свободи (автономії) для університетів і свободи слова в державі; звільнити ув'язнених студентів і відновити діяльність ресторану Калабоусу (місця, де зазвичай студенти збиралися, але під час каденції Сільви він був закритий). Президент розглянув дві перші вимоги, але зауважив, що третя і четверта не в його компетенції [3]. Геліо Пеллегріно, який був у комісії, зазначив, що Коста-і-Сілва апелював до того, що начебто у країні демократія, оскільки газети можуть писати що хочуть. Такий вузький погляд на демократію дав зрозуміти, що буде важко дійти компромісу, адже погляди на деякі речі суттєво різнилися. Також Коста-і-Сілва висунув умову: якщо мітинги будуть припинені, то він звільнить усіх ув'язнених. Франклін Мартінс мав свою думку щодо того, чому перемовини зайшли у глухий кут. Він вважав, що уряду в той момент було нічого запропонувати студентам. Священик Батіста визнавав, що позиція старших протестувальників була ближчою до примирення, натомість у студентів вона була більш радикальною, "можливо, тому, що вони вже замислювалися про збройну боротьбу, партизанську" [19].

Перемовини ні до чого не привели, оскільки жодна зі сторін не бажала йти на поступки. За їх підсумками студенти вирішили скликати нову маніфестацію через декілька днів. 5 липня пройшов мітинг під назвою "Марш п'ятдесяти тисяч" – це була відповідь на те, що студентські вимоги не були задоволені. Окрім старих лозунгів з'явилися нові. Наприклад, священики йшли із плакатами, на яких було написано: "Втихомирення – це насильство над нашою свідомістю – священицькою і релігійною". Мітинг розпочався із церкви Канделярії і завершився перед Вищим військовим судом на Площі Республіки, де з енергійною промовою виступив студентський лідер Володимир Пальмейра, закликаючи до звільнення студентів і протестувальників, заарештованих на червневих мітингах: "Це суд, який засуджує тих, хто бореться із несправедливістю, виконує закони, виготовлені диктатурою і великими багачами" [4]. На наступний день президент Коста-і-Сілва видав указ про заборону мітингів. У репортажах газет була опублікована замітка, у якій уряд стверджував, що мітинги, "які до цих пір були терпимі", тому що здавалися студентським молодіжним рухом, тепер набули характеру справжнього підриву і виклику сформованій владі, у результаті чого вони завдали шкоди економіці держави та її громадянам [9]. Із цього

моменту посилення репресій було постійним, переважно проти студентського руху та його лідерів. Із серпня Володимира Пальмейру, одного з лідерів студентського протесту в Ріо-де-Жанейро, було затримано співробітниками правоохоронних органів за поширення листівок у Копакабані. 9 серпня зайняли проспект Ріо-Бланко. Протестувальники вимагали звільнити Пальмейру. Під час акції вони вступили в протистояння із загонами військової поліції. Близько ста чоловік було заарештовано. Оскільки репресії тільки поширювалися, то студентський рух пішов на спад, основних лідерів було заарештовано, університетська реформа проводилася згідно з курсом президента країни.

Основною вимогою і прагненням студентства було бажання захистити університетську автономію, тому вони апелювали до права брати участь в університетському управлінні за допомогою таких ініціатив, як створення "паритетних комісій", куди б входили також студенти. Університетська реформа, проведена диктатурою, дозволяла участь студентів у роботі колегіальних органів, хоч їхня частка була значно нижчою, ніж та, яку запропонували самі студенти [5]. Таким чином, студенти зуміли просунутися щодо надання їм більших прав і залучення до роботи університетів. Утім зрозуміло, що цього було замало, зважаючи на той перелік проблем, які студенти піднімали на своїх протестах. Тому не дивним є той факт, що певна частина молоді приєдналася до політичних організацій і розпочала партизанську війну проти тогочасної влади.

Висновки. Можна стверджувати про еволюцію студентських протестів у Бразилії, пік яких сягнув середини 1968 року. На перших порах, зокрема у 1966 році, студенти обмежувалися переважно бойкотом реформ, які запроваджувала нова влада в країні. Утім згодом студентство перейшло до більш радикальних протестів, зокрема маршів, а влітку 1968 року ці марші переростали в сутички з поліцією, де студенти використовували каміння та інші засоби для боротьби. Також із розгортанням протестного руху можна помітити, що до нього долучаються інші верстви населення, зокрема лікарі, інтелігенція, журналісти, у деяких випадках навіть представники церкви. Важко сказати, через які мотиви доєдналися люди: чи їх не влаштовувала політика військових, чи вони просто співчували студентській боротьбі. Однак таке різнобарв'я протестного руху в його піковому моменті тільки підкреслює політичне значення студентів як опозиційної сили.

Ще однією особливістю протестного руху 1968 року в Бразилії була відсутність підтримки мітингувальників з боку робітників, які в інших країнах Європи та Америки часто брали участь у протестних акціях.

Крім цього, варто зауважити, що протести студентів у Бразилії були виявом класичного на той момент протистояння старшого покоління, яке виражали військові на чолі з Артуром да Коста-і-Сілвою, і молодшого покоління, що представляли студенти. Ця своєрідна тенденція сформувалася і припала саме на 1968 рік, а основними її носіями були бейбі-бумери.

Вивчення студентських протестів у Бразилії 1968 року показує їхню деяку схожість із подібними протестами у Латинській Америці, США та Європі, де були основні й найактивніші осередки протестного руху. Адже часто дослідники вивчають бразильські протести студентів у контексті національної історії і торкаються виключно їх впливу на політичне, культурне, соціальне життя Бразилії, або ж у контексті європейських протестів, здебільшого французьких. Натомість у цій статті автори спробували проаналізувати події в Бразилії порівняно не тільки з європейськими країнами, але й зі США і, що найважливіше, латиноамериканськими державами. Виокремлення особливостей цих протестів дає змогу легше аналізувати і порівнювати ті процеси, що були притаманні бразильським студентам і студентам інших держав, де відбувалися протести. Тому пропоноване дослідження має перспективу щодо вивчення регіональних особливостей студентських протестів у Латинській Америці та в Бразилії зокрема. Нарешті, з погляду на сучасні події у світі, необхідно враховувати досвід Бразилії щодо значення студентських протестів у політичному житті держав.

Список використаних джерел

1. 28 Pessoas morrem na Sexta-feira sangrenta [Electronic resource] // Memorial da Democracia. – Access mode : http://memorialdademocracia.com.br/card/sexta-feira-sangrenta-28-mortos-nas-ruas
2. Alves F. A. "Sexta-Feira Sangrenta" nas lentes do Jornal do Brasil: as representaзxes dos personagens pelas fotochoques [Electronic resource] // Metis: Historia & Cultura. – 2017. – Access mode : http://www.ucs.br/etc/revistas/index.php/metis/article/view/5110/pdf
3. Araujo M. P. Memorias Estudantis: Da Fundaзro da UNE aos Nossos Dias [Electronic resource] // Rio de Janeiro: Ediouro Publicaзxes S.A. – 2007. – Access mode : https://une.org.br/publicacoes/page/2/
4. Carneiro P.L. Passeata dos 50 mil, em julho, foi ъltima grande manifestaзro estudantil de 1968 [Electronic resource] // O Globo. – 2018. – Access mode : https://acervo.oglobo.globo.com/em-destaque/passeata-dos-50-mil-em-julho-foi-ultima-grande-manifestacao-estudantil-de-1968-22836894
5. Cuhna L. A. A universidade reformanda: o golpe de 1964 e a modernizaзro do ensino superior. 2 ed. Sro Paulo: Editora UNESP. – 2007. – P. 167.
6. Franzon S. Os acordos MEC-USAID e a реформа Universitaria de 1968 – as garras da aguia na leguslaзro de ensino brasileira [Electronic resource] // PUCPR. – 2015. – Access mode : https://educere.bruc.com.br/arquivo/pdf2015/21202_9057.pdf
7. Нб 40 anos Edson Luиs era assassinado pela ditadura [Electronic resource] // Causa Operбria. – 2008. – Access mode : https://web.archive.org/web/20101019072147/http://www.pco.org.br/conoticias/ler_materia.php?mat=4633
8. Jeffrey L. Gould. Solidarity under Siege: The Latin American Left, 1968. – The American Historical Review Vol. 114, № 2 (Apr., 2009). – P. 348–375.
9. Lamarro S. Passeata dos cem mil. [Electronic resource] // FGV CPDOC. – Access mode : http://www.fgv.br/Cpdoc/Acervo/dicionarios/verbete-tematico/passeata-dos-cem-mil
10. Langland V. Speaking of Flowers. – Durham: Duke University Press. – 2013. – 346 p.
11. Lira A. T. N. Reflexxes sobre a legislaзro de educaзro durante a ditadura militar (1964-1985) [Electronic resource] // Governo do estado Sao Paulo. – 2009. – Access mode : http://www.historica.arquivoestado.sp.gov.br/materias/anteriores/edicao36/materia01/
12. Mataram um estudante. Podia ser seu filho [Electronic resource] // Memorial da Democracia. – Access mode : http://memorialdademocracia.com.br/card/mataram-um-estudante-podia-ser-seu-filho
13. Motta R. P. As universidades e o regime military [Electronic resource] // Rio de Janeiro, Zahar. – 2014. – Access mode : https://zahar.com.br/sites/default/files/arquivos/trecho_PATTO_AsUniversidadesEORegimeMilitar.pdf
14. Oliveira A. Maio de 1968 nro foi um mкs no Brasil, mas um ano inteiro [Electronic resource] // Sro Paulo: El Pan. – 2018. – Access mode : https://brasil.elpais.com/brasil/2018/06/05/cultura/1528224984_573224.html
15. Palmeira V. Livros [Electronic resource]. – Access mode : http://www.vladimirpalmeira.com.br/livros.html
16. Passeata dos cem mil afronta a ditadura [Electronic resource] // Memorial da Democracia. – Access mode : http://memorialdademocracia.com.br/card/passeata-dos-cem-mil-afronta-a-ditadura
17. The Rise of Student Movements [Electronic resource] // Brown University Library. – Access mode : https://library.brown.edu/create/fivecenturiesofchange/chapters/chapter-7/student-movement/
18. Valle M. R. 1968: o diбlogo й a violкncia: movimento estudantil e ditadura militar no Brasil [Electronic resource] // Campinas: Ed. da Unicamp. – 2008. – Access mode : https://books.google.com.ua/books/about/1968_o_di%C3%A1logo_e_a_viol%C3%AAncia.html?id=qiYRAAAAYAAJ&redir_esc=y
19. Ventura Z. 1968: o Ano que Nro Terminou [Electronic resource] // Editora: Planeta do Brasil. – 2008. – Access mode : https://www.academia.edu/35319410/1968_O_Ano_Que_Nao_Terminou_-_Zuenir_Ventura.pdf
20. Курлански М. 1968. Год, который потряс мир. – М. : АСТ, 2008. – 544 с.
21. Окунева Л. С. Бразилия: особенности демократического проекта: Страницы новейшей политической истории латиноамериканского гиганта (1960-е гг. – 2006 г.) /Л. С. Окунева ; МГИМО (У) МИД России – М. : МГИМО-Университет, 2008. – 823 с.

References

1. 40 years ago Edson Luнs was assassinated by the dictatorship. https://web.archive.org/web/20101019072147/http://www.pco.org.br/conoticias/ler_materia.php?mat=4633. [In Portuguese].
2. Alves Fabiana Aline. (n.d.). "Bloody Friday" in the lens of Jornal do Brasil: the representations of characters by photoshocks. http://www.ucs.br/etc/revistas/index.php/metis/article/view/5110/pdf. [In Portuguese].
3. Araujo Maria Paula. (n.d.). Student Memories: From the UNE Foundation to Our Days. https://une.org.br/publicacoes/page/2/. [In Portuguese].
4. Carneiro Paulo Luiz. (n.d.). March 50,000, in July, was the last major student demonstration of 1968. https://acervo.oglobo.globo.com/em-destaque/passeata-dos-50-mil-em-julho-foi-ultima-grande-manifestacao-estudantil-de-1968-22836894. [In Portuguese].
5. Cuhna L. A. (2007). The reforming university: the 1964 coup and the modernization of higher education. Sro Paulo: Editora UNESP. [In Portuguese].
6. Franzon Sadi. (n.d.). The MEC-USAID agreements and the University reform of 1968 – the eagle's claws in Brazilian education legislation. https://educere.bruc.com.br/arquivo/pdf2015/21202_9057.pdf. [In Portuguese].
7. Jeffrey L. Gould. (2009). Solidarity under Siege: The Latin American Left, 1968. – The American Historical Review Vol. 114, 348–375
8. Killed a student. It could be your son. http://memorialdademocracia.com.br/card/mataram-um-estudante-podia-ser-seu-filho. [In Portuguese].
9. Kurlansky Mark. (2008). 1968: The Year that Rocked the World. Moscow: AST. [In Russian].
10. Lamarro Sйrgio. (n.d.). March of the hundred thousand. http://www.fgv.br/Cpdoc/Acervo/dicionarios/verbete-tematico/passeata-dos-cem-mil. [In Portuguese].
11. Langland, Victoria. (2013). Speaking of Flowers. – Durham: Duke University Press.
12. Lira Alexandre Tavares do Nascimento. (n.d.). Reflections on education legislation during the military dictatorship (1964-1985). http://www.historica.arquivoestado.sp.gov.br/materias/anteriores/edicao36/materia01/. [In Portuguese].
13. March of the hundred thousand affronts the dictatorship. http://memorialdademocracia.com.br/card/passeata-dos-cem-mil-afronta-a-ditadura. [In Portuguese].
14. Motta, Rodrigo Patto Sб. (n.d.). Universities and the military regime. https://zahar.com.br/sites/default/files/arquivos/trecho_PATTO_AsUniversidadesEORegimeMilitar.pdf. [In Portuguese].
15. Okuneva L.S. (2008). Brazil: Features of the Democratic Project: Pages from the Recent Political History of the Latin American Giant (1960s–2006). Moscow: Moscow State Institute of International Relations. [In Russian].
16. Oliveira Andre. (n.d.). May 1968 was not a month in Brazil, but a whole year. https://brasil.elpais.com/brasil/2018/06/05/cultura/1528224984_573224.html. [In Portuguese].
17. Palmeira Vladimir. (n.d.). Books. http://www.vladimirpalmeira.com.br/livros.html [In Portuguese].
18. People die on Bloody Friday. http://memorialdademocracia.com.br/card/sexta-feira-sangrenta-28-mortos-nas-ruas. [In Portuguese].
19. The Rise of Student Movements. https://library.brown.edu/create/fivecenturiesofchange/chapters/chapter-7/student-movement/
20. Valle Maria Ribeiro. (n.d.). 1968: dialogue is violence: student movement and military dictatorship in Brazil. https://books.google.com.ua/books/about/1968_o_di%C3%A1logo_e_a_viol%C3%AAncia.html?id=qiYRAAAAYAAJ&redir_esc=y. [In Portuguese].
21. Ventura Zeunir. (n.d.). 1968: the year that didn't end. https://www.academia.edu/35319410/1968_O_Ano_Que_Nao_Terminou_-_Zuenir_Ventura.pdf. [In Portuguese].

Надійшла до редколегії 14.02.22

B. Bronteryuk, Master's Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FEATURES OF THE 1968 STUDENT PROTEST IN BRAZIL

The article reveals the peculiarities of student protests in 1968 in Brazil, in addition to highlighting the characteristics of specifically Brazilian protests, the author also analyzes and compares them with protests in other European and American countries: France, USA, Mexico etc. In general, the article examines the main manifestations of the "Cultural Revolution", which is characterized by student protests in all parts of the world. Most of the protests were driven by a desire to change social principles. Students advocated for greater freedoms in education within universities, and for freedoms in the political sense. One of the key political issues represented by protesters was the Vietnam War and the United States' involvement in. In addition, these protests are characterized by a generational gap between parents and children, who have ceased to understand each other. The article also emphasizes the importance of the preconditions for the protest movement, since in 1964 a military coup took place in Brazil, which resulted in the arrival of the military. The military was a conservative in politics, so conflict with students who advocated completely opposite values was inevitable. An important role in these protests was played by technological progress, which allowed people around the world to learn information much faster. Students, looking at the protests in other countries could feel a certain solidarity with their colleagues and understand that in their struggle they are not alone. It was common to borrow same tactics during protests: boycotts, actions against the police, building of the barricades and seizing university buildings.

The author concludes that the student protests in Brazil went from a peaceful boycott of the government to clashes with the police, which led to casualties and repressions by the authorities. At the same time, the article emphasizes the confrontation between the baby boomer generation and the older generation, represented by Brazil's military leaders.

Keywords: Brazil, 1968 protests, Federal University of Rio de Janeiro, students, military dictatorship, Artur da Costa e Silva.

УДК 656.835.1:766+94(477)"1921/1923":[929.73]Порай-Кошиць В.
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153.2

А. Іванець, канд. іст. наук
e-mail: crimeaua@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-7167-8183
філіал "Інституту досліджень Голодомору" Національного музею Голодомору-геноциду, Київ, Україна

СПІВПРАЦЯ ХУДОЖНИКА ВОЛОДИМИРА ПОРАЙ-КОШИЦЯ ІЗ ЦК ДОПГОЛ/НАСЛІДГОЛ ПРИ ВУЦВК У СТВОРЕННІ БЛАГОДІЙНИХ МАРОК У 1922–1923 РОКАХ

Досліджено співпрацю художника та музейника із Харкова Бориса Порай-Кошиця (1886–1964) з органами влади УСРР під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. у справі створення благодійних марок. Митець, попри "соціально чуже", тобто дворянське, походження та перебування у 1920 р. в тюрмі ЧК, брав участь у створенні для Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК у 1922 р. серії перших в Україні поштових благодійних марок. Доведено, що він є автором поштової благодійної марки з портретом Т. Шевченка. Аналіз документів Центральної комісії з боротьби з наслідками голоду при ВУЦВК дозволяє припустити, що Б. Порай-Кошиць є також автором серії із чотирьох благодійних марок "Допомога дитині" ("Помощь ребенку"), випущених у Харкові у 1923 р. Їхні ескізи митець розробив в умовах створення гіперцентралізованої держави імперського типу СРСР, що відбилося на задумі й оформленні творів.

Ключові слова: Порай-Кошиць, поштові благодійні марки УСРР "Допомога голодуючим", перші марки УСРР, благодійні марки "Допомога дитині" ("Помощь ребенку"), масовий штучний голод 1921–1923 рр., Центральна комісія з боротьби з наслідками голоду при ВУЦВК.

Постановка проблеми. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. найбільше вразив 5 південних губерній УСРР – Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Миколаївську та Одеську, деякі частини Харківщини, Кременчужчини та Полтавщини. Він мав безпрецедентний для нашої країни характер і був викликаний не лише посухою та наслідками семи років бойових дій і революцій, а насамперед політикою комуністичного режиму знищення товарно-грошових відносин, комуністичними експериментами в аграрній та інших сферах життя, експлуатацією матеріальних і людських ресурсів України з боку радянської ідеократичної імперії із центром у Москві.

Мільйони людей в Україні потребували допомоги. Протягом кількох місяців партійна і державна влада УСРР блокувала інформацію про масове голодування українців і одночасно вивозила продовольство з України до Росії та інших країн, сприяла переміщенню російських голодуючих до українських губерній, збирала для жертв голоду в Поволжі допомогу в Україні, зокрема й у її голодуючих регіонах. Лише на межі 1921–1922 рр. більшовицьке керівництво у Харкові змушено було визнати наявність голоду в південно-східних українських землях та почати вживати заходів для порятунку страждаючих через відсутність продовольства українців. Ці зусилля не були достатніми, але полегшили участь частини голодуючих.

В межах цих заходів у 1922 р. було ухвалено рішення випустити серію поштових благодійних марок УСРР "Допомога голодуючим" чотирьох номіналів, які були вказані у карбованцях "10 + 10" (алегоричне зображення України, яка захищає підлітка-селянина від Царя-Голода), "20 + 20" (Т. Г. Шевченко), "90 + 30" ("Селянин, який розброїв смерть"), "150 + 50" (алегорія України в образі молодої жінки у національному вбранні, що подає хліб голодним – жінці та дитині). Друга цифра номіналу – розмір благодійної допомоги. Карбованці, за постановою РНК РСФРР, були прирівняні до рублів у грошових знаках взірця 1922 р.[46, с. 12]. Серія із суттєвою затримкою (значною мірою через спротив владних структур РСФРР) з'явилася у продажу наприкінці червня 1923 р., імовірно, у дев'яти губернських містах – Бахмуті, Вінниці, Житомирі, Катеринославі, Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові. Вона була призначена для оплати як внутрішньої, так і закордонної кореспонденції.

Поштові благодійні марки УСРР "Допомога голодуючим" (1923)

Обіг цих знаків поштової оплати був обмежений не лише географічно (щодо можливості їх придбання), а й був короткочасним – за однією версією, їх продавали із 25 червня по 18 серпня 1923 р. [30, с. 63], за іншою – тільки до 15 липня [44, с. 19]. Через політику замовчування комуністичним режимом голоду в Україні у його початковій фазі, протидію та затягування комуністичними функціонерами РСФРР із випуском серії марок УСРР "Допомога голодуючим" вони не змогли повноцінно виконати ані своєї поштової, ані благодійної функції. Їхні номінали відповідали десятим поштовим тарифам, запровадженим у листопаді 1922 р., а потрапили

© Іванець А., 2022

вони в обіг, коли були чинними уже шістнадцятий та сімнадцятий тарифи, які перевищували десятий у 20 і 30 разів, відповідно. Тому на поштових відправленнях поштові благодійні марки УСРР знайти складно. До того ж улітку 1923 р. голод реально затухав, а влада вже з 1922 р. намагалася робити вигляд, що його цілком подолано, тому офіційно змінила оголошених бенефіціарів допомоги з голодуючих на дітей.

Попри те, що практичну користь ці знаки поштової оплати принесли відносно незначну, а інструментом боротьби з голодом де-факто так і не стали, все ж вони є цікавою пам'яткою історії та культури. Це пов'язано з кількома причинами. По-перше, вони виявилися першими і єдиними поштовими марками УСРР/УРСР, оскільки влада СРСР більше не дозволила випускати українські знаки оплати послуг пошти, які є одним із символів суверенітету держави. По-друге, ці марки стали першими поштовими благодійними марками, випущеними в Україні (поштові випуски раніше здійснили Українська Держава і УНР), і зробили певний внесок у збирання грошей для потреб дітей, постраждалих від голоду та соціально-політичних катаклізмів. По-третє, серія поштових знаків УСРР вирізнялася від марок аналогічних серій у інших радянських державних утвореннях (РСФРР, АзСРР) високими мистецьким рівнем і технологічною якістю виконання.

Зображення на марках серії "Допомога голодуючим" поєднують стилі модерну, символізму з національними художніми традиціями, відбивають український колорит, разом із тим несуть символіку УСРР, яка у той період здебільшого служила прикриттям панування в Україні комуністичної ідеократичної імперії із центром у Москві та експлуатації нею українських ресурсів.

Якщо технічний бік появи марок був забезпечений їх друкуванням у Німецькій державній друкарні (рейхдрукарні) в Берлині, то своїми художніми перевагами серія завдячує художникам. У довідковій філателістичній та науковій літературі поки що називають лише двох із них (на нашу думку, це неповний перелік авторів марок) – Олексія Васильовича Маренкова (1886–1942) і Бориса Володимировича Порай-Кошиця (1886–1964). Перший митець, схоже, мав прийнятне для комуністичної диктатури походження та вже у 1919 р. був оформлювачем більшовицьких видань. А ось другий був дворянином і того самого року співпрацював із ворогами більшовиків. Про те, як Б. Порай-Кошиць став співавтором марок УСРР та про його життєпис взагалі інформації у науковій та популярній літературі небагато.

Аналіз джерел і літератури. Оскільки марки серії "Допомога голодуючим" були єдиними в УСРР, то вони часто згадувалися у філателістичній та науковій літературі, яка видавалася в Україні, СРСР, країнах Європи та Америки. Наприклад, інформація про них є у першому радянському каталозі марок України (під ред. Ф. Чучіна) [17, с. 95–97], у всіх сучасних каталогах українських знаків поштової оплати [14, 21, 30], згадуються вони у книжках [8, 25, 43] і статтях філателістів [23, 29, 44, 48, 49] та працях науковців [9, 13, 20, 33, 40]. Проте часто в оприлюднених матеріалах не вказуються художники-автори цих творів. Потребує більш ретельного наукового опрацювання життєпис Б. Порай-Кошиця загалом, оскільки тепер доступні переважно стислі матеріали довідкового характеру [10, 22, 36], зокрема й тому, що вже у 1920 р. чекісти називали його "відомим художником". Загалом інформації про життя і діяльність Б. Порай-Кошиця у науковій літературі небагато, а наявні матеріали мають лакуни та неточності.

Не розв'язана в історіографії та філателістичних матеріалах і проблема авторства окремих марок серії "Допомога голодуючим". Іноді дослідники, як ми далі покажемо, помилково вважають творцем марки з Т. Шевченком О. Маренкова [41, с. 132], часом неточно її співавторами називають О. Маренкова і Б. Порай-Кошиця [28].

Автору не вдалося знайти згадки у науковій та ерінофілічній (ерінофілія – колекціонування та вивчення непоштових марок) літературі про авторство благодійної серії марок УСРР "Допомога дитині" ("Помощь ребенку") (1923). У каталозі вітчизняних непоштових знаків А. Недайводіна описані їх різновиди, але вказано як місто випуску Дніпропетровськ (Катеринослав) [31, с. 24]. Вивчення біографії Б. Порай-Кошиця та його відносин із ЦК щодо допомоги населенню з боротьби з наслідками голоду при ВУЦВК дозволяє висунути підкріплену документами гіпотезу про авторство цих марок.

Для аналізу життєпису Б. Порай-Кошиця нами була використана архівна кримінальна справа, за якою його засудили у 1920 р. і яка зберігається в архівному підрозділі Управління СБУ в Харківській області, і документи ЦК із допомоги голодуючим та ЦК із боротьби з наслідками голоду при ВУЦВК, які зберігаються у ЦДАВОВ України. Перше джерело [2] дозволило не лише реконструювати реальний перебіг відносин митця з каральними органами більшовицького режиму у 1920 р., а й з'ясувати деякі інші моменти його життєвого шляху. Архівні документи, які відображають діяльність ЦК із допомоги голодуючим та ЦК Наслідгол при ВУЦВК, висвітлюють співпрацю з митцем у справі створення благодійних марок у 1922–1923 рр. [3, 4].

Метою цієї статті є аналіз процесу співпраці художника Б. Порай-Кошиця із ЦК із допомоги голодуючим при ВУЦВК у справі випуску перших і єдиних поштових благодійних марок УСРР у 1922–1923 рр. та із ЦК Наслідгол при ВУЦВК, зокрема благодійної марки "Допомога дитині" у 1923 р., порівняння їхнього ідейно-художнього змісту, а також реконструкція життєпису митця з народження до 1923 р., коли були видрукувані марки УСРР, а також з'ясування обставин його арешту та звільнення у 1920 р.

Основний матеріал дослідження. Б. Порай-Кошиць (або, як написали його сестри у некролозі, фон Порай-Кошиць [32]) за два роки перед створенням ескізів марок УСРР потрапив до сумнозвісної тюрми ЧК[1] у Харкові. Іноді помилково у довідковій і популярній літературі відносять його перебування у чекістських катівнях до 1919 р. [22].

Б. Порай-Кошиць народився у дворянській родині на хуторі Порай-Абазівка Валківського повіту Харківської губернії (за іншою версією, у Харкові [2, арк. 17]). Належав до старовинного роду, відомого кілька століть у Польщі, Литві, Білорусі та Україні. За родовою легендою, Розіни/Розінуси/Пораї походили із другого за знатністю стану вершників (захисників вітчизни) Західної Римської імперії. Їхній предок із родиною нібито у смутний час залишив Італію, переїхав до Чехії (Богемії), придбав там маєток і заснував знатний рід Розенбергів, який отримав цю назву за емблему у вигляді білої п'ятипелюсткової троянди [38, с. 105]. Є версія, що назва "Порай" є перекладом литовського слова "роза". У X ст., як розповідає

[1] Тут і далі використовується російська абревіатура "ЧК" для позначення органу червоного терору та утвердження комуністичної диктатури – Надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем, злочинами за посадою і бандитизмом.

родова легенда, до Литви з Італії прибув Гектор Розін, а до Польщі із Чехії – Войтех, який був празьким єпископом, після мученицької смерті проголошений у 999 р. святим та згодом визнаний святим-патроном Польщі, і Порай. (За родовим переданням, брати походили із князівського роду Славників/Славниковичів у Чехії, хоча частина сучасних дослідників вважають нащадками цих князів польські шляхетські роди герба "Равич", а не "Порай" [45].) На честь Порая – "із поваги до знаменитої його особистості, рівно ж і тому, що у польській державі не було жодного гербового знаку без назви чи прізвиська" – і отримав назву родовий знак [38, с. 107]. Є згадка про дарування монархами Польщі та Литви цього герба у 1413 р. під час Городельської унії литовському шляхтичу Баліміну [38, с. 108–109], який не належав до роду Розінів (у Польському королівстві, Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтському, Речі Посполитій один герб міг надаватися кільком родам).

Родові перекази пов'язують появу Кошиців у Литві також із Никифором Кошичем із Косціна (від цього маєтку в Польщі пішло прізвище), який нібито належав до Савойського князівського дому в Сардинському королівстві та походив з роду Розінів, був родичем Гедиміна. У Литві його визнали нащадком Гектора Розіна. Потомки Никифора служили у Литві, Жмуді, Київському, Мінському, Вітебському воєводствах [19, с. 265].

З документальних джерел відомий з другої половини XVI ст. Іван Кошиць герба Порай, який був першим власником с. Велике у Мінському воєводстві та с. Виступовичі в Овруцькому повіті Київського воєводства [19, С. 266]. Його нащадки розділилися в Україні в часи імперії Романових – Гольштейн-Готторпів на дворянську та священицьку лінії, представник останньої о. Григорій брав у найми та вчив у школі малого Т. Шевченка.

Герб Пораїв із книги Івана Порай-Кошиця "Исторический рассказ о литовском дворянстве" (1858)

Батько Бориса Порай-Кошиця, Володимир Гнатович (1843–1892), народився у Мінській губернії, закінчив з відзнакою Харківській університет зі ступенем лікаря та званням повітового лікаря, став доктором медицини, лікарем-венерологом, приват-доцентом Харківського університету, колезьким радником, письменником, а за участь у боях під Плєвною та Шипкою під час Російсько-Турецької війни 1877–1878 рр. був нагороджений орденами Станіслава I і II ступенів з мечами [11]. Мати, Варвара Костянтинівна Порай-Кошиць, походила з дому Максимовичів. Митець мав двох сестер, Варвару і Олену.

Родинний хутір Порай-Абазівка розташовувався біля дач невеликих сіл Капітонівка і Полупанівка, хутора Федотів і с. Люботин (тепер ця місцевість стала частиною міста Люботин). Землі маєтку, за даними Люботинського краєзнавчого музею з посиланням на Харківський обласний архів, складалися із: 10 десятин 1200 сажнів під поселенням і садом, 80 десятин 750 сажнів – орної, 4 десятини 1800 сажнів – сінокісної, 16 десятин – лісу, 2 десятини 450 сажнів – під дорогами, 3 дес. 600 сажнів – під ставком [34]. Для поміщицьких родин це були відносно незначні володіння, але якщо врахувати, що селяни із 10 десятинами вважалися заможними, то понад 115 десятин землі у Порай-Кошиців становили значну економічну цінність. Щоправда, художник у 1920 р. на допиті у Харківській губернській ЧК свідчив, що мав до 1914 р. "дачу в Люботині, 11 десятин" [2, арк. 17]. Відомо, що після революції Б. Порай-Кошиць продав частину своїх земель під Люботином.

Ще під час навчання у гімназії в Харкові Б. Порай-Кошиць виявив глибокий інтерес до малювання. Особливий вплив у той час на нього, імовірно, справив один із засновників Товариства пересувних художніх виставок, художник-прихильник реалізму у живописі Г. Г. М'ясоєдов (1834–1911). Відомий майстер сам запропонував керувати заняттями гімназиста, коли побачив намальований ним портрет вугіллям [5]. По закінченню гімназії молодий митець для отримання художньої освіти виїхав до столиці Баварії, яка була тоді одним із загальноєвропейських центрів сучасного мистецтва. У 1906–1909 рр. він навчався в Королівській академії мистецтв у Мюнхені спочатку у класі малювання, а пізніше живопису у професора Ангело Янка (1868–1940) [5], який був відомим художником-символістом, анімалістом, ілюстратором і плакатистом, входив до Мюнхенського сецесіону. Б. Порай-Кошиць вдосконалював художню майстерність у 1911 р. у Флорентійській академії мистецтв у класі

живопису професора Джованні Джіакометті та у 1912–1913 рр. – у Вищій школі мистецтв у Берліні [22]. Митець представляв на виставках у Берліні та Мюнхені свої роботи, імовірно портрети. Принаймні відомо, що на виставці у столиці Баварії портрет олією його пензля мав неабиякий успіх [5]. У березні 1913 р. Б. Порай-Кошиць взяв участь у виставці Позапартійного товариства художників (Санкт-Петербург, 1912–1917) [16, с. 22], яке об'єднувало переважно молодих митців-прихильників ідеї "єдиного вільного мистецтва", звільненого від забобонів. На суд глядача він представив лише один твір – "Портрет г-на А.", але у каталозі виставки збереглося його кредо тих часів. Воно складалося із двох частин. У першій митець декларував словами популярного тоді поета С. Надсона відданість "мистецтву заради мистецтва" і "служіння красоті". Друга частина кредо складалася з думки, очевидно, сформульованої самим художником: "Незадовільність – відправна точка на життєвій ниві кожної людини і, як наслідок, звідси прагнення до саморозвитку" [16, с. 22].

У 1914 р. Б. Порай-Кошиць повернувся в Україну, відкрив у Харкові студію і присвятив себе творчій роботі, зосереджуючись переважно на написанні портретів. Брав участь у виставках Товариства харківських художників, яке об'єднувало художні сили Харкова і Харківської губернії у 1905–1918 рр. та "надавало можливості його членам знайомити суспільство із своїми творами з метою розвитку у суспільстві розуміння мистецтва і любові до нього". Під час Першої світової війни Б. Порай-Кошиць був мобілізований, працював на воєнних заводах, перебував на фронті як рядовий. У 1918 р. увійшов до об'єднання творчої інтелігенції Харкова "Союз мистецтв", до складу якого входили живописці, скульптори, майстри графіки та прикладного мистецтва, літератори, архітектори, музиканти, співаки, композитори, артисти драми та хореографії [2, арк. 6–12]. Очолював "Союз мистецтв" керівник Харківського художнього училища Олександр Любімов, а членами об'єднання були, серед інших художників, кубофутуристи – Володимир Бобрицький, Володимир Дьяков, Борис Косарєв, Мане Кац, Болеслав Цибис, Георгій Цапок [2], а також такі майстри, як Євген Агафонов, Володимир Бобрицький, Едуард Штейнберг та Олексій Кокель. Визнанням організаційних здібностей і авторитету в мистецьких колах Харкова було призначення Б. Порай-Кошиця головою комітету першої виставки "Союзу мистецтв" [22], яка почала працювати вже за гетьманату П. Скоропадського 7 травня 1918 р. Імовірно, митець входив до складу керівництва цього об'єднання.

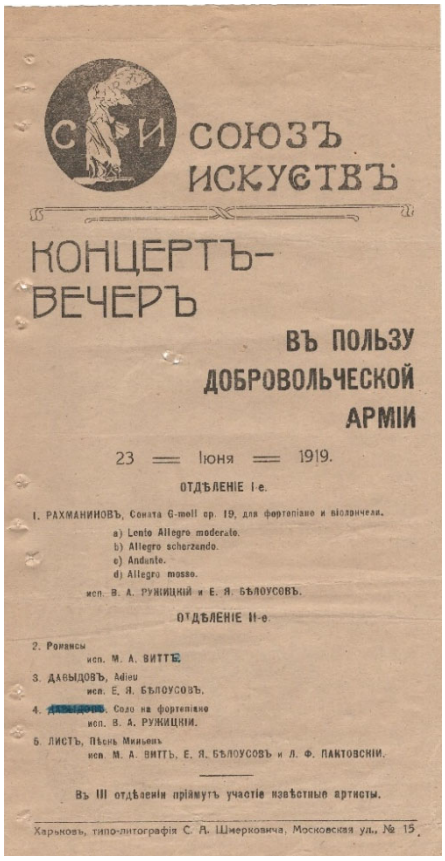
СОЮЗЪ ИСКУСТВЪ

КОНЦЕРТЪ-ВЕЧЕРЪ

ВЪ ПОЛЬЗУ ДОБРОВОЛЬЧЕСКОЙ АРМІИ

23 — Іюня — 1919.

ОТДѢЛЕНІЕ I-е.

1. РАХМАНИНОВЪ, Соната G-moll op. 19, для фортепіано и віолончели.
a) Lento Allegro moderato.
b) Allegro scherzando.
c) Andante.
d) Allegro mosso.
исп. В. А. РУЖИЦКІЙ и Е. Я. БѢЛОУСОВЪ.

ОТДѢЛЕНІЕ II-е.

2. Романсы
исп. М. А. ВИТТЪ.
3. ДАВЫДОВЪ, Adieu
исп. Е. Я. БѢЛОУСОВЪ.
4. ДАВЫДОВЪ, Соло на фортепіано
исп. В. А. РУЖИЦКІЙ.
5. ЛИСТЪ, Пѣснь Миньонъ
исп. М. А. ВИТТЪ, Е. Я. БѢЛОУСОВЪ и Л. Ф. ПАКТОВСКІЙ.

Въ III отдѣленіи пріимутъ участіе извѣстные артисты.

Харьковъ, типо-литографія С. А. Шмерковича, Московская ул., № 15.

Оголошення про концерт, який міг стати роковим для митця.
Із архівно-слідчої справи Б. В. Порай-Кошиця (АП УСБУ в Харківській області. – Ф. 5. – АКС № 037305. – арк. 11)

Харків на поч. XX ст. був одним із найбільших міст України, промисловим центром. У період війн і революцій він опинився на перехресті інтересів протиборчих державно-політичних сил. Наприкінці 1917 р. владу УНР за допомогою російських військ було повалено і в місті проголошено маріонеткову "радянську УНР". Влада УНР була відновлена у квітні 1918 р. Того самого місяця в Києві до влади прийшов гетьман П. Скоропадський і проголосив Українську державу. У грудні 1918 р. в результаті антигетьманського повстання владу УНР у Харкові відновили, але майже одночасно розпочалася чергова агресія радянської Росії. Із 3 січня по 24 червня 1919 р.

більшовики вдруге встановили в місті ліворадикальний режим. Для харків'ян це був один із найбільш драматичних моментів у період війн і революцій, значною мірою через терор ЧК. Цікаво, що напередодні падіння влади більшовиків харківські пролетарі під керівництвом білого розвідника намагалися захопити будівлю ЧК і навіть взяли три поверхи штурмом [47]. Одразу після захоплення міста представники органів самоврядування та Добровольчої армії почали розкопки в місцях концтабору та будівель ЧК, де були виявлені та представлені на огляд громадськості сотні трупів жертв, частина з яких мала сліди нелюдських катувань.

Місця трагедії відвідали представники військових місій і дипломати країн Європи, які вивезли фотознімки жертв червоного терору. Міжнародний Червоний Хрест широко розповсюдив за кордоном інформацію про злочини Харківської ЧК. Наочні наслідки терору червоних стали однією із причин початкової хвилі підтримки білих частиною харків'ян, проте вже восени 1919 р. поразки Денікіна, насильницькі мобілізації і білий терор призвели до падіння їх популярності серед містян. 12 грудня 1919 р. більшовики втретє захоплюють Харків і роблять його тимчасовою столицею УСРР. Цього разу вони декларують більшу повагу до української мови і культури, державності, лояльніше ставлення до селянства, але диктаторська сутність ліворадикального режиму не змінилася. Серед інших репресивних структур відновила діяльність і ЧК.

Частина митців Харкова тоді щиро захопилася утопічними комуністичними ідеями і прагнула мистецькими засобами прислужитися створенню нового суспільства, а хтось вимушено підлаштовувався під диктаторський більшовицький режим. Частина провідних харківських художників виїхала з "більшовицького раю" у Європу й Америку. Попри небезпеку і відсутність дружини, Б. Порай-Кошиць тоді за кордон не виїхав, імовірно, через тяжку хворобу матері [5]. Маєток ("дачу") більшовики реквізували в нього ще в 1919 р. Земля була передана Люботинському земельному відділу, а у будівлях Люботинський відділ соціального забезпечення створив дитячий притулок [2, арк. 23].

Вже 20 січня 1920 р. коменданту Харкова надходить донос якогось Тура на "контрреволюціонера" Б. Порай-Кошиця та його сестру. Донощик повідомляє, ніби Порай-Кошиць "був у Денікіна за головного у Відділі пропаганди" і виготовляв "моделі грошові", тобто, імовірно, ескізи банкнот або кліше для їх друкування [2, арк. 4]. Тур міг мешкати поруч із "контрреволюціонером", адже повідомив не лише його адресу проживання, а й те, що в момент вступу до Харкова радянської влади 11–12 грудня 1919 р. Б. Порай-Кошиць начебто спалив у печі 3–4 пуди "паперів і прокламацій". Донощик інформував, що ніби митець негайно, як "радянська влада пішла", приїхав до свого маєтку, розігнав дитячий притулок, гроші робітникам не заплатив, забрав вирощений врожай, а "двох службовців видав Денікіну" [2, арк. 4]. "Пильний" громадянин написав також, що сестра художника Варвара Порай-Кошиць "пособляла Денікіну", була членом Гуртка шляхетних панянок, який влаштовував вечори, обіди та збори на користь Добровольчої армії. "Прошу товариша коменданта Бориса Порай-Кошиця не випускати з поля зору і взяти його, оскільки він зрадив товаришів і борців за совєцьку владу", – цими словами завершив "товариш Тур" звернення до коменданта. 20 січня 1920 р. завідувач адміністративно-юридичного відділу при коменданті Харкова наклав візу на цей документ: "Секретарю. Негайно провести арешт і обшук і всі матеріали передати до губЧК" [2, арк. 4].

Над свободою і здоров'ям 34-річного Б. Порай-Кошиця, який тоді працював у музейній секції Харківського губернського комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини, нависла загроза (на щастя для "контрреволюціонера", 22 січня "Известия ВЦИК" оприлюднили постанову ВЦВК та РНК РСФРР про скасування смертної кари у зв'язку з розгромом "зовнішньої та внутрішньої контрреволюції", хоча в документі йшлося про можливість за зміни обставин відновити "жорстокий червоний терор" [15, с. 356–357]). 29 січня 1920 р. він був заарештований співробітником управління коменданта міста Федоровим, який також здійснив обшук та вилучення речей на квартирі митця за адресою вул. Чорноглазівська, буд. 5 [2, арк. 4]. 9 лютого 1920 р. керівництво адміністративно-юридичного відділу при коменданті Харкова передало арештованого художника разом із його справою до Харківської губернської ЧК [2, арк. 1]. Речові докази складалися із "часів відкритих", неповної коробки з патронами для револьвера системи "Бульдог", двох півпляшок "з малою кількістю горілки, із яких одна запечатана сургучом, інша закупорена папером", книжок із різними документами й однієї дерев'яної шухлядки з медикаментами [2, арк. 2]. Цікава дрібничка: вилучений алкоголь в управлінні коменданта, схоже, встиг суттєво "випаруватися", адже у протоколі обшуку йшлося про вилучення "двох півпляшок горілки, одна з яких неповна" [2, арк. 5].

У карточці Харківської губернської ЧК на арештованого Б. Порай-Кошиця, заповненої 9 лютого 1920 р., суть справи викладена так: "Був обраний "Союзом мистецтв" головою комісії із влаштування вечора на користь Доброармії" [2, арк. 18зв]. 13 березня 1920 р. слідчий юридичного відділу Харківської губчека Ніколай Севен офіційно висунув звинувачення арештованому "у контрреволюційному виступі – участі та влаштуванні вечора-концерту на користь Доброармії і участі в "Пропаганді", видав білим робітників" [2, арк. 19].

Здавалося б, загроза все збільшувалася. У 1919 р. і за менші "провини" у тюрмах і концтаборі ЧК у Харкові гинули люди, утім, попри ризиковану ситуацію, колеги, родичі та друзі не лишили Б. Порай-Кошиця в біді. Вже 30 січня 1920 р. керівник губернського відділу народної освіти повідомляв коменданту Харкова, що Порай-Кошицю "відділом доручена термінова і відповідальна справа, отже, тривале перебування під арештом шкідливо позначиться на ході робіт", і просив про можливе прискорення розслідування у справі члена музейної секції Харківського губернського комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини [2, арк. 22]. 19 лютого 1920 р. на загальних зборах художників Харкова було розглянуло заяву матері Б. Порай-Кошиця із проханням звільнити сина і терміново відправлено клопотання до правління Харківського відділу Всеросійської профспілки працівників мистецтв "Всерабіс" про взяття на поруки арештованого. У свою чергу, міський відділ профспілки 20 лютого 1920 р. підтримав звернення художників та уповноважив члена правління Харківського відділу "Всерабісу" Є. І. Магнера клопотатися про звільнення з ув'язнення члена тієї самої профспілки Б. Порай-Кошиця [2, арк. 14]. 28 лютого 1920 р. правління Харківського відділу "Всерабісу" уповноважило трьох своїх членів М. Л. Волохова, М. Є. Лишина і М. Д. Гельберга, а також секретаря відділу Д. Д. Уварова спільно із представниками секції художників з'ясувати у Харківській губернській ЧК стан справ і можливість звільнення митця із ув'язнення під відповідальність всієї спілки "Всерабіс" [2, арк. 21]. Зусилля громадськості у лютому – на поч. березня 1920 р. не допомогли звільнити художника, тому у

середині місяця губернський відділ народної освіти знову взявся за порятунок Б. Порай-Кошиця. Вже після офіційного винесення останньому звинувачення керівник відділу, посилаючись на рішення колегії відділу від 16 березня 1920 р., звернувся 19 березня до Харківської губернської ЧК з "переконливим проханням" дозволити взяти на поруки колегії в'язня Б. В. Порай-Кошиця "з огляду на його хворобливий стан" [2, арк. 20].

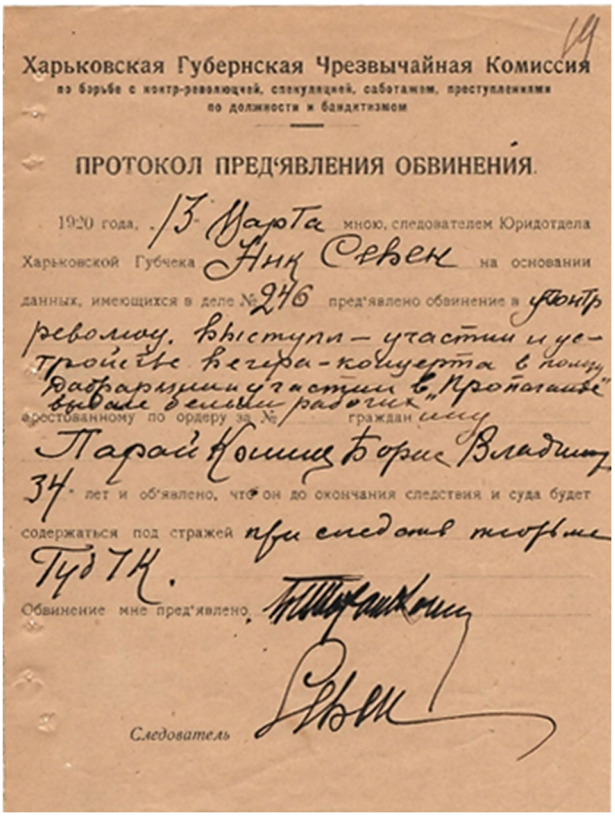
Харьковская Губернская Чрезвычайная Комиссия
по борьбе с контр-революцией, спекуляцией, саботажем, преступлениями по должности и бандитизмом

ПРОТОКОЛ ПРЕД'ЯВЛЕНИЯ ОБВИНЕНИЯ.

1920 года, 13 Марта мною, следователем Юридотдела Харьковской Губчека Ник Севен на основании данных, имеющихся в деле № 246 пред'явлено обвинение в контр революц. выступл – участии и устройстве вечера-концерта в пользу фабричных и участии в "Пропаганде" вывоза с семьями рабочих арестованному по ордеру за № гражданину Порай Кошиц Борис Владим. 34 лет и об'явлено, что он до окончания следствия и суда будет содержаться под стражей при следств. тюрьме Губ ЧК.

Обвинение мне пред'явлено.

Следователь

Протокол пред'явлення звинувачень Б. Порай-Кошицю з підписом митця (13.03.1920)
(АП УСБУ в Харківській області. – Ф. 5. – АКС № 037305. – Арк. 19)

Така активна позиція мистецької громадськості та Харківського губернського відділу народної освіти, імовірно, вплинула на об'єктивність слідства. У матеріалах слідства є покази садовника Я. Невструєва і сторожа І. Бубиря, які працювали на дачі під Люботином, про те, що художник був на дачі лише день вже після того, як розпався дитячий притулок, що його завідувач Фісак був повішений вже на другий день після приходу білих, що Б. Порай-Кошиць розплачувався зі своїми працівниками, що продукти, вирощені на землях при дачі, забрали насамперед білі, а художник взяв лише незначну кількість [2, арк. 23]. 23 березня 1920 р. господарський комітет Товариства влаштування селища "Джерело" та його жителі повідомили, що впродовж багатьох років Б. Порай-Кошиць відомий їм "як цілком безпартійна людина, яка чуйно ставиться до робочого класу,… і цілком нездатна до будь-яких контрреволюційних виступів" [2, арк. 26] (під документом стоїть понад 50 підписів).

Дещо суперечливі покази дав художник про свою співпрацю з відділом пропаганди добровольців. Під час допиту (протокол допиту не датований, але резолюція на ньому від 10 березня 1920) він показав, що був призваний і працював у художньому відділі відділу пропаганди, але "не зробив жодної роботи, за винятком портрета генерала Май-Маєвського, який був замовлений відділом пропаганди" [2, арк. 17]. 17 березня 1920 р. Б. Порай-Кошиць заявив слідчому, що у середині серпня 1919 р. він був викликаний до відділу пропаганди добровольців і "отримав категоричне запрошення-наказ взяти участь у художніх для "Пропаганди" роботах" [2, арк. 24]. "Мені було замовлено відрядно, за 2000 р., портрет Май-Маєвського, який я не закінчив і у "Пропаганду" не здав", – пояснив художник. Щодо заходу на користь Добровольчої армії Б. Порай-Кошиць твердив, що всі творчі спілки влаштовували вечори за наказом командуючого добровольців генерала В. Май-Маєвського, головою комісії з улаштування такого вечора "Союзу мистецтв" його обрали, але він наполіг, щоб дохід був переданий не армії, а Білому Хресту [2, арк. 24]. (До речі, у червні 1920 р. цей аргумент міг би вже спрацювати проти звинуваченого, адже ВЧК тоді оголосила про викриття контрреволюційної організації "Білий Хрест", яка діяла під прикриттям організації допомоги жертвам війни [15, с. 484]). Митець на допиті поінформував також, що приїхав на дачу під Люботином лише восени 1919 р., коли притулок самоліквідувався після зникнення адміністрації, а наприкінці додав: "живу лише своєю працею – мистецтвом – і на моїх руках родина" [2, арк. 25]. Оскільки він на той час був холостим, то, очевидно, під сім'єю мав на увазі маму та сестер.

31 березня 1920 р. слідчий Ніколай Севен у висновку зафіксував, що слідство у справі "відомого художника, дворянина" з'ясувало: "І. Гр. Порай-Кошиць у "Пропаганді" не служив, але був туди викликаний, де йому була запропонована відрядна художня робота, яку він не виконав і гонорару за яку не отримав. ІІ. Звинувачення у створенні грошових моделей для Денікіна відпадає за безглуздістю самого звинувачення. ІІІ. Робітників чи службовців білим не видавав і взагалі з робітниками, які працювали

на його дачі, за радвлади жодної справи не мав (покази Невструєва і Бубиря). У розгоні дитячого притулку не винний, оскільки притулок розпався сам собою у відсутність Порай-Кошиця до його приїзду у Люботин (покази Бубиря, відгук "Джерело") [2, арк. 7]. У п. IV Н. Севен вказав, що арештований був обраний головою комісії із влаштування комісії по влаштуванню 23 червня 1919 р. вечора "Союзу мистецтв" на користь Доброармії, але уточнив, що програма вечора складалася лише з номерів артистів і не мала характеру пропаганди, що вечори-концерти влаштовувалися всіма товариствами і союзами під тиском білої влади і що Порай-Кошиць був обраний головою комісії із влаштування того вечора "Союзом мистецтв" і, відповідно, відповідальність за влаштування цього вечора лежить на всьому "Союзі", і аж ніяк на одному звинуваченому.

У зв'язку із цим слідчий пропонував Порай-Кошиця "як необхідного у теперішній час працівника з-під охорони звільнити під розписку о невиїзді і під відповідальність "Всерабіса", а справу проти нього припинити за відсутністю складу злочину" [2, арк. 7зв].

Колегія Харківської губернської ЧК вирішила інакше. 8 квітня 1920 р. вона (у складі голови Іванова, заступника Лівшиця, членів Герасимова, Каменева, секретаря Владімірова) розглянула справу Б. Порай-Кошиця за звинуваченням у контрреволюції і ухвалила направити підсудного "на один рік виправних робіт з направленням у розпорядження завідувача Губернського відділу народної освіти для використання його як арештованого за спеціальністю, відібрані речі конфіскувати" [2, арк. 33].

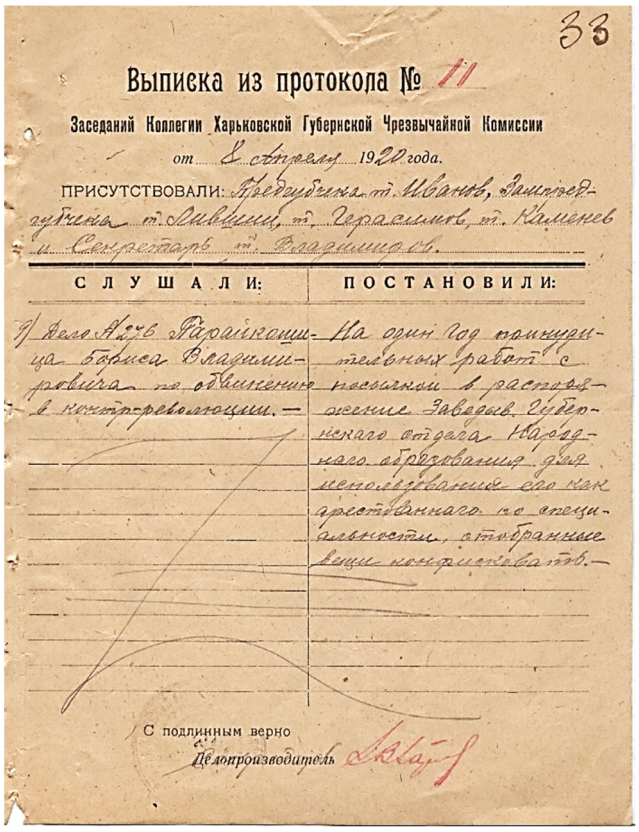
33

Выписка из протокола № 11

Заседаний Коллегии Харьковской Губернской Чрезвычайной Комиссии

от 8 апреля 1920 года.

ПРИСУТСТВОВАЛИ: Предсѣдатель т. Иванов, Замѣститель т. Лившиц, т. Герасимов, т. Каменев и Секретарь т. Владимиров.

СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
1) Дело № 26 Порайкошица Бориса Владимировича по обвинению в контрреволюции. —	На один год принудительных работ с посылкой в распоряжение Заведыв. Губернского отдела Народного образования для использования его как арестованного по специальности, отобранные вещи конфисковать. —

С подлинным верно

Делопроизводитель

Виписка із протоколу засідання Колегії Харківської губернської ЧК (АП УСБУ в Харківській області. – Ф. 5. – АКС № 037305. – Арк. 33)

Дворянину вийти із тюрми ЧК і отримати навіть "за відсутності складу злочину", як констатовано у висновку слідчого секретного оперативного відділу Харківської губернської ЧК, один рік примусових робіт за спеціальністю можна вважати для того часу щасливим випадком. У 1918 р. член колегії Всеросійської ЧК М. Лацис, а в 1919 р. очільник Всеукраїнської ЧК у журналі "Червоний терор" відверто писав: "Ми не ведемо війни проти окремих осіб. Ми винищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріалів і доказів того, що обвинувачуваний діяв ділом або словом проти радянської влади. Перше запитання, яке ми повинні йому поставити, – до якого класу він належить, якого він походження, виховання, освіти або професії. Ці питання й мають визначити долю обвинувачуваного. У цьому – зміст і сутність червоного терору". Навіть більшовицька верхівка критикувала М. Лациса за ці публічно виголошені слова, утім, комуністичний режим часто діяв саме таким чином.

У 1920 р. реорганізують провідні музейні установи міста – Музей красних мистецтв і старожитностей Харківського університету і Харківський художньо-промисловий музей, які зібрали цінні колекції у XIX – на поч. XX ст., у Центральний художньо-історичний музей. У списку членів Харківського губернського комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини Б. Порай-Кошиць значиться не просто як член музейної секції (з місячною зарплатнею на рівні керівника секції – 5800 руб.), а й як завідувач нового музею (зарплатня 2900 руб.) [40]. До речі, його сестра Олена Порай-Кошиць теж була членом цієї секції і одночасно – помічником завідувача Музею наочних посібників з історії мистецтв [40].

У червні 1922 р. Всеукраїнська державна торговельна контора з експорту та імпорту (далі – Укрзовнішдержторг)

і Центральна комісія допомоги голодуючим (далі – ЦКДГ) при ВУЦВК оголосили конкурс малюнків для створення поштових благодійних марок на користь голодуючих України, який мав завершитися до середини липня 1922 р. Через те, що провідні художники-графіки України у той момент брали участь в аналогічних заходах і опинилися поза процесом створення марок, конкурс продовжили до 25 липня 1922 р. [3, арк. 60 зв]. Проте навіть у ці терміни питання ескізів поштових знаків не було розв'язано остаточно.

Орієнтовно у серпні 1922 р. відбулася нарада з питання про зміни до прийнятих до видання малюнків марок під головуванням заступника уповноваженого ЦКДГ ВУЦВК при уповноваженому Народного комісаріату зовнішньої торгівлі з філателії І. Волкенштейна і за участі представника уповноваженого Народного комісаріату пошт і телеграфів С. Ковалевського, експерта-художника Укрзовнішдержторгу Б. Порай-Кошиця, представників Товариства філателістів "Україна" Л. Славинського і В. Сапожнікова. Серед інших питань було вирішено придбати додатково малюнки О. Маренкова із серії "Зелений багатокутник" "Цар-голод" і Б. Порай-Кошиця "Шевченко" вартістю 5000 руб. за кожен твір [4, арк. 68]. Окремо учасники наради визначили малюнки для поштових тарифів ("окремих розцінок марок") та зміни, які необхідно внести до ескізів. Щодо проєкту Порай-Кошиця "Шевченко", вирішили: "Розцінка 5 к. – 5 к. (варто читати "рублів". – А. І.) має бути вписана у два овали, кольоровими знаками на білому фоні. Нижній напис належить змінити: "Допомога голодуючим". Виправити п'ятикутну зірку, змінити нижню розетку. Кольорову гаму ("расцветку") залишити без змін" [4, арк. 68 зв.]. Тариф "5 рублів на оплату послуг пошти і 5 рублів на благодійну допомогу голодуючим" призначався для пересилання внутрішнього закритого листа. Через високу інфляцію у 1922 р. на момент друкування марок восени тариф вже виріс, тому на марках було надруковано "20 + 20 карбованців".

Примірники рідких надрукованих на папері з водяними знаками неперфорованих марок, які були в обігу у 1923 р. (джерело : http://russia-stamps.com/kollekcionnyy-material/filateliya/rsfsr-1917-1923/)

На початку 1923 р. Б. Порай-Кошиць продовжив співробітництво із Центральною комісією з боротьби з наслідками голоду при ВУЦВК (з жовтня 1922 р. так називалася реорганізована Центральна комісія допомоги голодуючим). Насправді в Україні, як і в деяких регіонах РСФРР, у той момент голод ще не був цілком подоланий (смертність через відсутність чи нестачу їжі тривала), але комуністичному режиму в політико-пропагандистських цілях було вигідніше говорити про долання його наслідків. Митець включився в роботу зі створення тепер вже благодійних марок на допомогу постраждалим від голоду. Відомо, що Бюро уповноваженого ЦК Наслідгол і уповноваженого НКЗТ із філателії запрошувало представника ЦК Наслідгол для участі 24 лютого 1923 р. у журі конкурсу малюнків на користь ЦК із боротьби з наслідками голоду. Можливо, саме тоді й обрали проєкт Б. Порай-Кошиця. Із недатованої копії протоколу засідання із розгляду проєктів благодійних марок для ЦК Наслідголу, у якому взяли участь І. Волкенштейн, В. Сапожніков, Л. Славинський і Прахов, відомо, що були прийняті проєкти Б. Порай-Кошиця "Допомога дитині" за № 5 і О. Маренкова "Відбудова народного господарства" ("Восстановление народного хозяйства") "з відповідними переробками" [3, арк. 58].

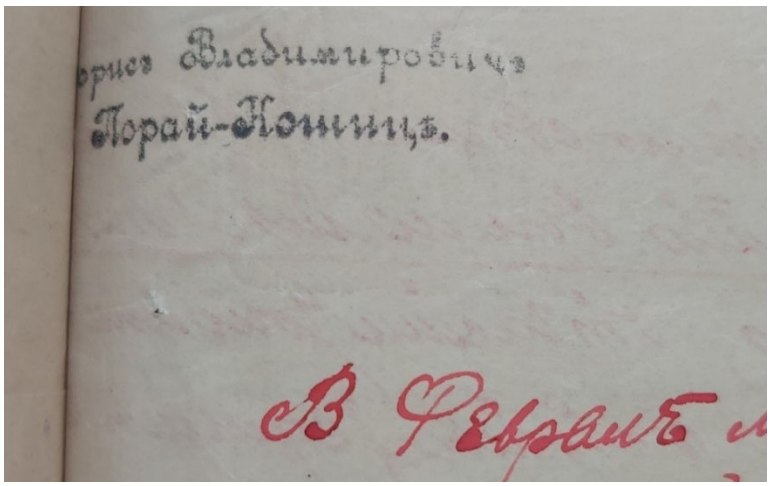

Штемпель Б. В. Порай-Кошиця для ділових паперів (ЦДАВОВ. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 162)

Ці переробки викликали напругу у відносинах Б. Порай-Кошиця із замовником. Одразу після ухвалення його проєкту він вніс запропоновані зміни у кольори і дрібні деталі малюнка. Невдовзі Б. Порай-Кошиць, за наполяганням замовника, змушений був внести нові зміни, наприклад "підняти нахилену голову, зображену на малюнку дитини" (художник розглядав це як порушення його основної ідеї), а потім відновити початковий варіант. "Таким чином, зроблена мною копітка робота переробок звелася ні до чого, оскільки повернулися до первинної моєї трактовки пози" [3, арк. 162], – зазначав Б. Порай-Кошиць. Окрім того, він 2 квітня 1923 р. здав ескіз із доданим написом і трьома новими взірцями кольорів марок із відповідними шрифтами для трьох номіналів. У зв'язку з виконанням додаткової роботи на вимогу замовника митець усно попросив виплатити йому додатково 500 рублів [3, арк. 162 зв.]. Заступник голови ЦК Наслідголу при ВУЦВК Г. Баткіс відмовив у цьому. Тоді 7 травня 1923 р. Б. Порай-Кошиць звернувся із цього питання до бюро уповноваженого ЦК Наслідгол і уповноваженого НКЗТ із філателії. Завідувач бюро В. Сапожніков у зверненні до ЦК Наслідгол підтримав митця, заявив, що його претензії обґрунтовані та, оскільки додаткова праця здійснена з вини замовника, то "претензія гр. Порай-Кошиця може знайти підтримку у порядку охорони праці" [3, арк. 161]. Попри це ЦК Наслідгол при ВУЦВК повідомило бюро 23 травня 1923 р. про відмову оплатити додаткову працю художника [3, арк. 160].

5 травня 1923 р. ЦК Наслідгол при ВУЦВК затвердив проєкт марки "Допомога дитині" [3, арк. 159]. Того ж місяця Перша державна літотипографія у Харкові почала їх виготовлення. Судячи з попередніх документів, це були благодійні марки, на яких у восьмикутній рамці була зображена оголена дитина, що сидить на земній кулі та дивиться на неї. На земній кулі написи "СССР" і "Допомога дитині". Згори у рамці абревіатура "УССР", а під рамкою текст: "Фонд VII съезда Советов". Знизу був надрукований номінал (1, 3, 5 чи 10 руб.). Спеціаліст з ерінофілії А. Недайводін описав різновиди цих благодійних марок (із зубцями і без них, з надруками 1924 р.), але неточно, на нашу думку, вказав Катеринослав як місце їх друкування [31, арк. 24].

Серія благодійних марок ЦК НАСЛІДГОЛ при ВУЦВК (світлина із сайту meshok.net)

У 1920–1930-х рр. Б. Порай-Кошиць продовжував займатися музейною справою, викладанням і живописом, зокрема брав участь у всеукраїнських виставках. У листопаді 1922 р. Центральний художньо-історичний музей, який очолював митець, разом із низкою інших харківських установ подібного профілю було включено до складу новоутвореного Всеукраїнського соціального музею ім. Артема (далі – ВСМА). Його засновники планували, що це буде "єдиний соціальний музей на цілу територію країни" і "всі музеї, які існують і мають утворитися, входитимуть до системи цього Єдиного музею" [12]. У 1923 р. Б. Порай-Кошиць був завідувачем фондами ВСМА [6]. У 1927 р. із його складу була виведена колекція художньо-історичного музею під оновленою назвою – Харківський державний художньо-історичний музей, у якому художник став заступником директора.

У 1920–1930-х рр. був деканом і завідувачем кафедри, професором Харківського художнього інституту (у 1921–1927 рр. освітній заклад мав статус Харківського художнього технікуму підвищеного типу), викладав на

архітектурному факультеті Харківського інституту комунального будівництва [36].

За версією київського дослідника історії роду Г. Порай-Кошиця, яка поки не підтверджена документально, художник у 1937 р. був арештований вдруге і нібито перебував у сумнозвісній харківський тюрмі "Чорна гора" [2, арк. 36].

Під час Другої світової війни Б. Порай-Кошиць залишився в окупованому Харкові та працював у художньому відділку Українського авторського товариства бургомістрату [10]. Відомі його матеріали про діячів мистецтва в україномовній періодичній пресі того часу, наприклад стаття "Т.Г. Шевченко – художник" у харківській газеті "Нова Україна" [37]. У березні 1942 р. у некролозі художника М. Уварова, який першим підписав Б. Порай-Кошиць, є такі слова: "покійний багато й активно працював на полі української художньої культури" [24]. Значною мірою це стосується і самого Порай-Кошиця. Відомо, що на початку 1943 р. його твори виставлялися на харківській виставці митців [42]. Того самого року він змушений був залишити весь свій мистецький доробок у Харкові та емігрувати до Німеччини.

Б. Порай-Кошиць викладав у Мюнхенській вищій школі живопису, у пошуках коштів писав портрети на замовлення, створював натюрморти і пейзажі. Наприкінці 1940-х рр. шукав можливості виїхати за океан. Історик та сходознавець, прибічник українського православ'я В. Дубровський 22 серпня 1948 р. інформував митрополита Іларіона (Огієнка) про прохання "висококваліфікованого маляра і графіка", "видатного українського художника" Б. Порай-Кошиця "виїхати з непривітної тепер Німеччини за океан – в Канаду" і просив йому допомогти [1, с. 171]. Однак подружжя Порай-Кошиців лишилося у Німеччині. Наприкінці 1950-х рр. важко захворіла його дружина. Вона померла у 1961 р., і від цієї втрати Б. Порай-Кошиць вже не відійшов. 6 січня 1964 р. після тривалої і важкої хвороби він помер на руках своїх рідних сестер [5]. Похований на цвинтарі св. Георгія у м. Байройт (Баварія). 30 квітня 1996 р. Б. Порай-Кошиць був реабілітований у справі 1920 р.

Висновки. Художник, співорганізатор Союзу творчої інтелігенції та музейної справи у Харкові, Борис Порай-Кошиць, попри "соціально чуже" (дворянське) походження, співпрацю у 1919 р. з білогвардійцями та перебування у 1920 р. в тюрмі ЧК, зіграв важливу роль у створенні благодійних марок для допомоги голодуючим і дітям, постраждалим від голоду та соціально-політичних катаклізмів. Митець брав участь у створенні для Укрзовнішдержторгу та Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК та її наступниці – Центральної комісії з боротьби з наслідками голоду при ВУЦВК у 1922–1923 рр. – ескізів перших в Україні поштових благодійних і єдиних поштових марок УСРР взагалі із серії "Допомога голодуючим", а у 1923 р. став автором серії благодійних марок "Допомога дитині". Згідно з виявленими документами, вдалося встановити, що його авторству належить поштова благодійна марка з портретом Т. Шевченка (номінал "20 + 20 карбованців"), яку деякі дослідники приписували іншому художнику. Як і вся серія, вона поєднує стиль модерн та національний колорит, є цікавим взірцем української художньої промислової графіки початку XX ст. Експерти високо оцінюють мистецький рівень українських поштових благодійних марок загалом і порівняно з іншими подібними знаками поштової оплати, які випускалися для допомоги голодуючим в РСФРР та АзСРР, зокрема. Внесок у зовнішній вигляд серії "Допомога голодуючим" Б. Порай-Кошиць зробив не лише як автор ескізу марки, а й як експерт Укрзовнішторгу, який у 1922 р. брав участь у відборі малюнків для неї.

Аналіз документів Центральної комісії з боротьби з наслідками голоду при ВУЦВК дозволяє аргументовано припустити, що Б. Порай-Кошиць є автором серії із чотирьох благодійних марок "Допомога дитині" номіналами 1, 3, 5 і 10 рублів, випущених у Харкові у 1923 р. Їхні ескізи митець розробив в умовах створення гіперцентралізованої держави імперського типу СРСР, що відбилося на задумі й оформленні творів. На відміну від поштових благодійних марок "Допомога голодуючим", написи на благодійних марках "Допомога дитині" виконані російською мовою і, хоча містять напис "УССР", образно пропагують нове державне утворення, адже на малюнку дитина дивиться на земну кулю, на який є єдина абревіатура – "СССР". Таким чином, образно-змістовий посил фактично ігнорує український національний дискурс, а відбиває утопічний ліворадикальний концепт утворення загальнопланетарної комуністичної держави чи союзу держав у результаті світової революції. Попри компроміси із пануючим комуністичним режимом у 1920–1930-х рр., Б. Порай-Кошиць у 1940-х рр. емігрував із окупованого Харкова до Німеччини.

Список використаних джерел

1. Лист В. Дубровського митрополиту Іларіону (Огієнку) № 22 // Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упоряд. Юрій Мицик. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – С. 171.
2. Архівний підрозділ Управління СБУ в Харківській області (АП УСБУ ХО). – Ф. 5. – Архівна кримінальна справа № 037305. – 59 арк.
3. ЦДАВОВ. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 151. – 211 арк.
4. ЦДАВОВ. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 200. – 97 арк.
5. Алимов Н. Памяти художника Б. В. Фон Порай-Кошица / Н. Алимов // Русская мысль. – 1964, 21 марта.
6. Бахтина С. До проблеми вивчення історії колекції церковних старожитностей з виставки XII Археологічного з'їзду у м. Харкові / С. Бахтіна // Треті Сумцовські читання : матер. наук. конф., присвяченої 95-річчю XII Археологічного з'їзду (18 квітня 1997 р., Харків, 1998) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1997/article.html?n=621 (Дата перегляду: 12.01.22).
7. Бехтір В. Г. Каталог поштових марок України / В. Г. Бехтір. – К. : Українське державне підприємство поштового зв'язку "Укрпошта", 1997. – 180 с.
8. Бишкевич Р. Начерк історії української філателії / Р. Бишкевич. – Л. : Афіша, 2004. – 220 с.
9. Бокарєва Ю. С. Соціальна тема на поштових марках України / Ю. С. Бокарєва // Вісн. Харків. держ. акад. дизайну і мистецтва. – 2009. – № 5. – С. 8–9.
10. Борис Володимирович Порай-Кошиць нар. 1886 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : https://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81:599468 (дата перегляду: 12.12.22).
11. Володимир Гнатович Порай-Кошиць нар. 14 січня 1843 пом. 26 липня 1892 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : https://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81:599467 (дата перегляду: 29.12.21).
12. Воля Т. Жовтень у музеях / Т. Воля // Література. Наука. Мистецтво. Вісті ВУЦВК. – 11 листопада 1923 р. – № 6.
13. Гуртова В. Марки поштові 1923 р. як засіб благодійної допомоги голодуючим України (за матеріалами НМІУ) / В. Гуртова // Наук. вісн. Нац. музею історії України. – 2016. – Вип. 1.– Ч. 1. – С. 121–125.
14. Гонцарюк І. В. Каталог поштових марок, конвертів та карток України (1918–2008) / І. В. Гонцарюк, Д. В. Рипела. – Б. м. : Divari, 2008. – 392 с.
15. Из истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии (1917–1921 гг.) : сб. документов / Сост. А. К. Гончаров, И. А. Дорошенко, М. А. Козичев, И. И. Павлович. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1958. – 512 с.
16. Каталог выставки картин. I Внепартийное об-во художников. – Санкт-Петербург : Тип. В. С. Борозина, 1913. – 37 с.
17. Каталог почтовых марок и цельных вещей. Вып. IV. Украина / Под ред. Ф. Г. Чучина. – М. : Изд. Советской филателистической ассоциации, 1927. – 114 с.
18. Кікта С. Філателія: з історії поштової марки / С. Кікта // Енциклопедія Українознавства. – Т. 9. – Л., 2000. – С. 3504.
19. Кошиць О. Історія роду Кошиців / Спогади Олександра Кошиця. – Ч. II. – Вінніпег (Канада) : Друком Нового Шляху.
20. Кручук Н. У шепетівському музеї зберігаються дві марки періоду Голодомору. 20.05.2020 [Електронний ресурс] / Н. Кручук. – Режим

доступу до ресурсу : https://denzadnem.com.ua/istoriya/57267 (дата перегляду: 12.12.21).
21. Крамаренко М. А. Украина // Каталог почтовых марок 1866–2010 / М. А. Крамаренко. – Донецк, 2011. – 336 с.
22. Лейкинд О. Л. Порай-Кошиц, Борис Володимирович фон / О. Л. Лейкинд, Д. Я. Северюхин // Искусство и архитектура русского зарубежья [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : https://artrz.ru/menu/1804681482/1805351746.html (дата перегляду: 28.12.21).
23. Лобко Г. П. Марка поштова [Електронний ресурс] / Г. П. Лобко (статтю оновлено 2018) // Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу до ресурсу : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=65928 (дата перегляду: 12.12.22).
24. М. М. Уваров (Некролог) // Нова Україна. – 11.03.1942. – № 49.
25. Максимчук Ю. Українська поштова марка / Ю. Максимчук. – Б. м. : Нове життя, 1949. – 56 с.
26. Маркітан Л. П. Філателія: з історії поштової марки / Л. П. Маркітан // Енциклопедія історії України. – Київ, 2013. – Т. 10. – С. 297.
27. Мнішек І. Ставок Перекошка у Люботині. Історія назви тягнеться з Х століття / І. Мнішек // Слобідський край. – 22.01.2015.
28. Мизгіна В. В. Маренков Олексій Васильович (статтю оновлено: 2018) [Електронний ресурс] / В. В. Мизгіна // Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу до ресурсу : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=65695 (Дата доступу: 12.12.21).
29. Могильний В. Поштові марки УСРР / В. Могильний // Філателія України. – 2003. – № 4. – С. 14–17.
30. Мулик Я. П. Каталог поштових марок України. 1918–2014 / Я. П. Мулик. – Дрогобич : Коло, 2015. – 334 с.
31. Недайводин А. И. Каталог отечественных непочтовых знаков / А. И. Недайводин. – Т. 1. Знаки добровольных сборов. Ч. 3. Знаки сборов на охрану здоровья граждан и заботу о подростающем поколении. Знаки сборов на помощь детям. – Б. м. и б. и., 2005. – 146 с.
32. Некролог. Б. В. фон Порай-Кошиц // Русская мысль. – 1964. – 21 марта.
33. Орехова С. Є. Національна пам'ять Голодомору в Україні на тлі поштових марок / С. Є. Орехова // Наук. вісн. Міжнар. гуманітар. ун-ту. Серія : Історія. Філософія. Політологія. – 2019. – № 17. – С. 25–29.
34. Перекошка Порай-Кошиць. Сторінка у соцмережі "Люботинський краєзнавчий музей" [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу : https://vk.com/wall-58520281?offset=*60* (дата перегляду: 29.12.21).
35. Пиріг Л. Поштова марка – про Україну у світі / Л. Пиріг // Українознавство. – 2012. – № 4. – С. 109–113.
36. Порай-Кошиць Борис [Електронний ресурс] // Енциклопедія українознавства. – Режим доступу до ресурсу : http://litopys.org.ua/encycl/euii169.htm (дата перегляду: 13.12.21).
37. Порай-Кошиць Б. Т. Г. Шевченко – художник / Б. Порай-Кошиць // Нова Україна. – 09.03.1942. – № 48.
38. Порай-Кошиц И. А. Исторический рассказ о литовском дворянстве / соч. Ивана Порай-Кошица. – Санкт-Петербург, 1858. – 177 с.
39. Сербин Р. Голод 1921–1923 років і українська преса в Канаді / Р. Сербин / Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр. Інститут української археографії Академії наук України. – Торонто ; Київ, 1992. – 704 с.
40. Список служащих Губкописа, який зберігається у ДАХО і був оприлюднений О. С. Гнездилом і Б. П. Зайцевим [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : https://otkudarodom.ua/ru/k-istorii-harkovskogo-gubernskogo-komiteta-ohrany-pamyatnikov-iskusstva-i-stariny-o-s-gnezdilo-b-p (дата перегляду: 12.12.21).
41. Форманюк Т. Шевченкіана на поштових марках та картках з колекції НМІУ / Т. Форманюк // Наук. вісн. Нац. музею історії України. – 2016. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 132–137.
42. Харківська виставка митців // Голос.– 07.02.1943. – № 6.
43. Чередниченко В. Філателістична грань пам'яті Голодомору / В. Чередниченко // Філателія України. – 2004. – № 1. – С. 8–11.
44. Чередниченко В. Про філателію всім. Для юнацтва, дітей, спадкоємців філателістичних колекцій / В. Чередниченко. – К. : Смолоскип, 2015. – 112 с.
45. Чернецький Є. Рід Кошиць і Шевченко [Електронний ресурс] / Є. Чернецький. – Режим доступу до ресурсу : https://kolokray.com/uk/f/rod-koshits.html.
46. Чучин Ф. Благотворительные марки УССР / Ф. Чучин // Советский филателист. – 1923. – № 5–6. – С. 10–13.
47. Шурхало Д. Сто років тому: Харків між білими, червоними і повстанцями [Електронний ресурс] / Д. Шурхало // Радіо Свобода. – 29.02.2020. – Режим доступу до ресурсу : https://www.radiosvoboda.org/a/30461565.html (дата перегляду: 04.01.2022).
48. Юрьев Р. Марки УССР / Р. Юрьев // Филателия СССР. – 1987. – № 5. – С. 33–34.
49. Kuzych Ingert. Focus on philately. Ukraine`s 1923 Famine relief issue // The Ukrainian Weekly. – January 4, 2004. – № 1. – Vol. LXXII.

References

1. Letter of V. Dubrovsky to Metropolitan Ilarion (Ogienko) № 22. Correspondence of Metropolitan Hilarion (Ogienko) / Uporyad. at. Yuriy Mytsyk (2006). Kyiv: Ed. Kyiv-Mohyla Academy House. P. 171. [*In Ukrainian*].
2. Archival subdivision of the Office of the Security Service of Ukraine in Kharkiv oblast (AS OSBU KhO), fund 5, archival criminal case № 037305, 59 sheets.
3. Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine, fund 258, list 1, file 151, 211 sheets.
4. Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine, fund 258, list 1, file 200, 97 sheets.
5. Alimov, N. (1964). In memory of the artist BV Von Poray-Koshitsa. *Russkaia mysl.* Marth 21. [*In Russian*].
6. Bakhtyna, S. (1998). On the problem of studying the history of the collection of church antiquities from the exhibition of the XII Archaeological Congress in Kharkov. *Third Sumtsov readings: materials of the scientific conference dedicated to the 95th anniversary of the XII Archaeological Congress, April 18, 1997 Kharkiv*. URL: http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1997/article.html?n=621 [*In Ukrainian*].
7. Bekhtir, V. H. Catalog of postage stamps of Ukraine. (1997). Kyiv: Ukrainske derzhavne pidpryiemstvo poshtovoho zviazku "Ukrposhta". 180 p. [*In Ukrainian*].
8. Byshkevych, R. (2004). Social theme on postage stamps of Ukraine. Lviv: Afisha. [*In Ukrainian*].
9. Bokarieva, Yu. S. (2009). Social theme on postage stamps of Ukraine. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstva, 5,* 8–9. [*In Ukrainian*].
10. Borys Volodymyrovych Poray-Koshyts b. 1886. URL: https://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81:599468 [*In Ukrainian*].
11. Volodymyr Hnatovych Poray-Koshyts b. January 14, 1843 d. July 26, 1892 URL: https://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81:599467 [*In Ukrainian*].
12. Volia T. (1923). October in museums. *Literature, Science, Art. News of the All-Ukrainian Central Executive Committee, November 11, № 6*. [*In Ukrainian*].
13. Hurtova V. (2016). Postage stamps in 1923 as a means of charitable assistance to the starving of Ukraine (according to NMIU). *Scientific Bulletin of the National Museum of History of Ukraine, Issue. 1, Part one, 121–125.* [*In Ukrainian*].
14. Hontsariuk I. V., Rypela D. V. (2008). Catalog of postage stamps, envelopes and cards of Ukraine (1918–2008). [V. p.]: Divari. [*In Ukrainian*].
15. From the history of the All-Russian Emergency Commission (1917–1921). Collection of documents / Comp. A. K. Honcharov, Y. A. Doroshenko, M. A. Kozychev, Y. Y. Pavlovych. (1958). Moscow: State Publishing House of Political Literature [*In Russian*].
16. Catalog of the exhibition of paintings. 1 / [Non-partisan association of artists]. [1913]. Sankt-Peterburh: Typ. V. S. Borozyna. [*In Russian*].
17. Catalog of postage stamps and whole things. Issue IV. Ukraine. Edited by FG Chuchin (1927). Moscow: Publication of the Soviet Philatelic Association [*In Russian*].
18. Kikta S. (2000). Philately: [from the history of the postage stamp]. *Entsyklopediia* Encyclopedia of Ukrainian Studies. Vol. 9. Lviv. P. 3504 [*In Ukrainian*].
19. Koshyts O. History of the Koshyts family. Memoirs of Oleksandr Koshyts. Part II, Winnipeg (Canada): Printing the New Way [*In Ukrainian*].
20. Kruchuk N. (20.05.2020). The Shepetivka Museum preserves two stamps of the Holodomor period. URL: https://denzadnem.com.ua/istoriya/57267 [*In Ukrainian*].
21. Kramarenko M. A. (2011). Ukraine. Catalog of postage stamps 1866–2010 Donetsk. [*In Ukrainian*].
22. Leikynd O. L., Severiukhyn D. Ya. Poray-Koshyts, Borys Volodymyrovych von. *Art and architecture of Russian abroad.* URL: https://artrz.ru/menu/1804681482/1805351746.html (data perehliadu: 28.12.21). [*In Russian*].
23. Lobko H. P. Postage stamp. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=65928 [*In Ukrainian*].
24. M. M. Uvarov (Nekroloh) (11.03.1942.) *New Ukraine.* № 49. [*In Ukrainian*].
25. Maksymchuk Yu. (1949). Ukrainian postage stamp. V. p.: Nove zhyttia. [*In Ukrainian*].
26. Markitan L. P. (2013). Philately: [from the history of the postage stamp]. *Encyclopedia of the History of Ukraine*, vol. 10, Kyiv, p. 297 [*In Ukrainian*].
27. Mnishek I. (22.01.2015). . Perekoshka pond in Lyubotyn. The history of the name dates back to the tenth century. *Slobidskyi krai*. [*In Ukrainian*].
28. Myzghina V. V. (2018). Marenkov Oleksii Vasylovych. Encyclopedia of Modern Ukraine. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=65695 [*In Ukrainian*].
29. Mohylnyi V. Postage stamps of the USSR (2003). *Filateliia Ukrainy, 4,* 14–17. [*In Ukrainian*].
30. Mulyk Ya. P. (2015). Catalog of postage stamps of Ukraine. 1918–2014 Drohobych: Kolo. [*In Ukrainian*].
31. Nedaivodyn A. Y. (2005). Catalog of domestic non-postal signs. Vol. 1. Signs of voluntary fees. Part 3. Signs of fees for the protection of public health and care for the younger generation. Signs of fees to help children. [*In Russian*].
32. Nekroloh B. V. (21.03.1964). von Poray-Koshyts. *Russian Thought*, March 21. [*In Russian*].

33. Orekhova S. Ye. (2019). National memory of the Holodomor in Ukraine on the background of postage stamps. *Scientific Bulletin of the International Humanities University. Series: History. Philosophy. Politology*, 17, 25–29 [*In Ukrainian*].

34. Perekoshka Porai-Koshyts. Page in the social network "Lyubotyn Museum of Local Lore". URL: https://vk.com/wall-58520281?offset=60 [*In Ukrainian*].

35. Pyrih L. (2012). Postage stamp – about Ukraine in the world. *Ukrainoznavstvo, 4,* 109–113. [*In Ukrainian*].

36. Poray-Koshyts Borys. *Encyclopedia of Ukrainian Studies.* URL: http://litopys.org.ua/encycl/euii169.htm [*In Ukrainian*].

37. Poray-Koshyts B. (09.03.1942). T.G. Shevchenko is an artist. *New Ukraine*, March 9, 1942 № 48.

38. Poray-Koshyts Y. A. (1858) Historical story of the Lithuanian nobility. Sankt-Peterburh [*In Russian*].

39. Serbyn R. (1992). The famine of 1921–1923 and the Ukrainian press in Canada. Toronto–Kyiv. [*In Ukrainian*].

40. The list of employees of the Gubkopis, which is kept in the and was published by O. S. Gnezdil and B. P. Zaitsev. URL: https://otkudarodom.ua/ru/k-istorii-harkovskogo-gubernskogo-komiteta-ohrany-pamyatnikov-iskusstva-i-stariny-o-s-gnezdilo-b-p [*In Ukrainian*].

41. Formaniuk T. (2016). Shevchenko on postage stamps and cards from the collection of NMHU. *Scientific Bulletin of the National Museum of History of Ukraine,* Issue. 1. Part one, 132–137 [*In Ukrainian*].

42. Kharkiv Exhibition of Artists (07.02.1943). *Voice*, 6. [*In Ukrainian*].

43. Cherednychenko V. Philatelic face of the Holodomor memory. (2004). *Philately of Ukraine*, 1, 8–11. [*In Ukrainian*].

44. Cherednychenko V. (2015). About philately to all. For youth, children, heirs of philatelic collections Kyiv: Smoloskyp. [*In Ukrainian*].

45. Chernetskyi Ye. The family of Kosice and Shevchenko. URL: https://kolokray.com/uk/f/rod-koshits.html [*In Ukrainian*].

46. Chuchyn F. (1923). Charitable stamps of the USSR. *Soviet philatelist*, 5–6, 10–13. [*In Russian*].

47. Shurkhalo D. (29.02.2020). One hundred years ago: Kharkiv between whites, reds and insurgents. *Radio Liberty.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/30461565.html [*In Ukrainian*].

48. Iurev R. (1987). Stamps of the USSR. *Philately of the USSR*, 5, 33–34 [*In Russian*].

49. Kuzych Ingert. (2004). Focus on philately. Ukraine`s 1923 Famine relief issue. *The Ukrainian Weekly,* January 4, No. 1, Vol. LXXII. [*In English*].

Надійшла до редколегії 25.01.22

A. Ivanets, PhD in History, leading researcher
branch "The Holodomor Research Institute" of the National Museum of the Holodomor Genocide, Kyiv, Ukraine

COOPERATION OF ARTIST VOLODYMYR PORAY-KOSHYTS WITH THE CENTRAL ASSISTANCE OF HELPING THE HUNGRY / FIGHTING THE CONSEQUENCES OF HUNGER AT THE UKRAINIAN CENTRAL EXECUTIVE COMMITTEE IN THE CREATION OF CHARITY MARKS IN 1922–1923

The article examines the cooperation of the artist, co-organizer of the Union of Creative Intelligentsia and Museum Affairs in Kharkiv Borys Poray-Koshyts (1886–1964) with the authorities of the USSR during the mass artificial famine of 1921–1923 in creating charitable stamps to help the starving and children affected from hunger. The artist, despite his "socially alien" origins and his stay in the Cheka prison in 1920, participated in the creation of sketches for the Central Commission for Aid to the Hungry at the All-Ukrainian Central Executive Committee in 1922. The article proves that he is the author of a postage-charity stamp with a portrait of Taras Shevchenko (denomination "20 + 20 karbovantsiv"), which some researchers attributed to another artist. Like the whole series, it combines Art Nouveau style and national flavor, is an interesting example of Ukrainian artistic industrial graphics of the early twentieth century. The stamps of this series have a high artistic level in general and in comparison with other similar postage stamps issued to help the starving in the RSFSR and the Azerbadjan SSR, in particular. B. Poray-Koshyts contributed to the appearance of the series "Helping the Hungry" not only as the author of the sketch of the stamp, but also as an expert of the All-Ukrainian State Trade Office on Exports and Imports, who in 1922 participated in the selection of drawings for it. Analysis of the documents of the Central Commission for Combating the Consequences of Hunger at the All-Ukrainian Central Executive Committee suggests that B. Poray-Koshyts is also the author of a series of four charity stamps "Help the Child" with denominations of 1, 3, 5 and 10 rubles issued in Kharkiv in 1923. The artist developed their sketches in the conditions of creation of the hypercentralized state of the imperial type of the USSR that was reflected in the design of sketchs. Despite compromises with the ruling communist regime in the 1920s and 1930s, B. Poraj-Koshyts emigrated from occupied Kharkiv to Germany in the 1940s.

Keywords: Poray-Koshyts, postage and charitable stamps of the USSR "Help the Hungry", the first stamps of the Ukrainian SSR, charitable stamps "Help the Child", mass artificial famine of 1921–1923, Central Commission for Combating the Consequences of Hunger at the All-Ukrainian Central Executive Committee.

УДК 930:[327(73:100):330.831.4]:303.1
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153.3

О. Котляр, студ. магістратури
e-mail: alexandra.kotliar@knu.ua
ORCID ID: 0000-0002-2653-0443
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ: МОЖЛИВОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Проаналізовано методи і підходи інтелектуальної історії на прикладі дослідження еволюції американської зовнішньополітичної думки. Актуальність теми зумовлена сучасними трансформаціями у світовій політичній кон'юнктурі, змінами розстановки сил на міжнародній арені, що створюють виклики для сучасних країн-лідерів. Серед них особливо гостро питання стоїть для США, статус наддержави яких нині оскаржується новими регіональними лідерами. Наукове обґрунтування проблеми потребує якісних методологічних розробок, перспективи яких авторка пов'язує із інтелектуальною історією.

Ключові слова: інтелектуальна історія, зовнішньополітична традиція США, американська ідеологія, Кембриджська школа, контекстуальний підхід, політична мова, інтерсуб'єктивність, "Американське століття".

Дослідження історії ідеологічного базису американського світового лідерства передбачає складний комплекс методів і підходів, які об'єднує відносно новий та недостатньо науково розроблений напрямок – інтелектуальна історія. Тема статті актуалізується через глобальні зміни у розстановці сил на міжнародній арені, що вимагає нині для збереження провідних позицій держави не лише військово-економічної моці, але й потужного ідеологічного інструментарію. Ці тенденції зумовлюють інтерес істориків як із погляду з'ясування особливостей процесу формування зовнішньополітичної думки Сполучених Штатів та виокремлення головних ідеологем, що її становлять, так і у зв'язку із методологічними особливостями роботи.

Всеосяжне та комплексне дослідження з історії формування ідеології зовнішньої політики США на сьогодні фактично обмежується кількома працями та недостатньо репрезентується у наукових колах. До найбільш видатних робіт цього напрямку належать дослідження американських істориків М. Склара, Дж. Геррінга, В. Лафібера, Р. Полінгберга, Н. Волох, А. Вайнберга, Ф. Даллеса. Автори здійснили спробу розглянути сучасну політичну ідеологію Сполучених Штатів крізь призму розвитку концепцій американської винятковості, наявності цивілізаційної місії нації, правомірності її світового лідерства й експансіонізму. Ці роботи, однак, містять політичні упередження і в багатьох аспектах позбавлені цілісності методологічного підходу. Тому метою пропонованого дослідження є окреслення проблем, пов'язаних із фактичною відсутністю методології із цього питання, і шляхів їх розв'язання, що передбачає аналіз методологічних розробок найбільш авторитетних інтелектуальних істориків і опис теоретичного інструментарію, за допомогою якого здійснюється аналіз витоків, причин та контексту ідеологічних трансформацій у США від становлення держави до її перетворення на світового лідера.

Уже із 30-х рр. XX ст., завдяки діяльності школи "Анналів", фокус історичних досліджень змістився із хронологічних описів подій, учасником яких була людина, на, окрім зазначеного, її соціальні умови буття, ментальні особливості, уявлення, рефлексії. Л. Февр у праці "Суд совісті історії та історика", попри визнання правильним твердження, що головним завданням історика є встановлення фактів та їх тлумачення, бачить у джерелах передусім саму людину, яка є їх творцем [7, с. 12–14]. Відповідно Февр сформулював усталену на сьогодні думку, згідно із якою центральним об'єктом вивчення історії є людина в минулому, що й досі створює для дослідників нові методологічні виклики.

Усвідомлення неможливості побудувати універсальну методологію надало поштовх для пошуку нових підходів, що враховують специфіку предмета і передбачають міждисциплінарність напрямку дослідження. Таким чином, розвиток історії ідей, а надалі інтелектуальної історії поряд із виникненням багатьох інших історичних субдисциплін у другій половині XX ст. пов'язаний із появою нових методологічних розробок, що стали наслідком кількох "поворотів" в історичній науці – лінгвістичного, риторичного, інтерпретативного [5, с. 10], останній із яких фактично повернув суб'єктивність у поле побудови сенсів та інтерпретацій. Критика (пост)позитивізму і визнання апріорного суб'єктивізму дослідницького процесу як невід'ємної частини роботи, з одного боку, помістила історика у більш реальні рамки та умови, з іншого – поставила нове питання можливості "реконструювати" минуле взагалі, у тому числі й ґенезу певної ідеї чи концепції у широких хронологічних межах.

Першою спробою пояснити методологічні основи та закономірності дослідження історії ідей стала праця американського науковця А. Лавджоя "Великий ланцюг буття: історія ідей". Лавджой зосереджує увагу скоріше на методологічних проблемах на прикладах розвитку ідей у філософії різних епох, аніж описує шляхи їх розв'язання. Головною помилкою, із якою стикаються дослідники історії ідей, є, за визначенням Лавджоя, "міфології доктрин" [4], які є штучним конструюванням дослідником "доктрини" або "концепції" із розрізнених згадок тих чи інших думок, лише гіпотетично об'єднаних спільною ідеєю. Прагнення автора віднайти цей зв'язок нерідко завершується хибною та уявною когерентністю, яка перетворює наукове дослідження на міфотворчість.

Попри абсолютну доречність подібного зауваження, необхідно враховувати, що недоцільними є самі спроби багатьох авторів (серед дослідників історії політичної думки така тенденція усе ж простежується) достовірно з'ясувати, що думав або мав на увазі той чи інший діяч, висловлюючи думку або посилаючись на ідеї попередників, адже подібне завдання не відповідає принципу науковості. У випадку дослідження ґенези політичної концепції варто враховувати, що частина ідей, які становлять її базис, частково рецепіюються новими ретрансляторами несвідомо, тому метою цього дослідження є не стільки пошук прямих запозичень, скільки спадкоємність ідей та їх функціонування у суспільстві від міфів до цілісних політичних концепцій і доктрин.

Аналогічна проблема стосується і авторства політичних ідей. Витоки ідеології зовнішньої політики Сполучених Штатів простежуються ще з періоду заселення

© Котляр О., 2022

північноамериканського континенту англійськими пуританами, світогляд яких не лише вплинув на формування американського національного етосу, але й заклав ідеологічні основи соціально-політичного розвитку колоній. Його характерними рисами стали переконання у винятковості, божественній обраності, особливій місії населення континенту (згодом – американського народу і нації), що із часом трансформувалися у бачення США як світового лідера, який, будучи захисником демократичного устрою, має право на провідні позиції на міжнародній арені. Американські цінності при цьому репрезентуються як універсальні та загальнолюдські. Таким чином, міфи, перенесені з релігійного контексту на світську площину (при цьому традиційним лишилося апелюванням до божественної обраності), стали легітимізацією експансіонізму Сполучених Штатів та їхньої претензії на світову роль.

Через тяглість процесу формування ідеологічного підґрунтя американської зовнішньої політики, який зайняв більше трьох століть, неминуче виникає проблема анахронізмів. При дослідженні концепцій, що його становлять, треба уникати ототожнень і прямих порівнянь конструктів, зароджених на ранньому етапі розвитку США внаслідок необхідності побудови спільної ідейної основи нової держави та протиставлення її ідентичності Старому світові, і результатів ідеологізації та інструменталізації цих конструктів після перетворення Сполучених Штатів на активного та впливового актора міжнародних справ. Виявами подібного недоречного проведення паралелей є зіставлення ідейного наповнення окремих концептів американської ідеології, що використовувалися істеблішментом США у різні періоди історії, як смислових еквівалентів. Прикладом цього може бути надто буквальне порівняння такого конструкту як "американський експеримент", сформульованого Дж. Вашингтоном в інавгураційній промові, і його ретрансляції у виступі Т. Рузвельта. Перший президент США, намагаючись сакралізувати країну, проголошує американців обраним народом, адже "кожен крок, здійснений ним на шляху до статусу незалежної держави, бачиться як такий, що несе на собі певний знак Всевишньої волі" [28]. "Експериментом" Вашингтон називає нову республіку, створену на основі суспільного договору, самоврядування та демократичних цінностей, світовим захисником яких виступає Америка. Умовою успіху цього "експерименту", на думку Вашингтона, є відмежування Сполучених Штатів від інших держав, із якими не варто "пов'язувати себе штучними узами" [27]. Це стало протестом проти європейської колоніальної політики, який заклав основи американського ізоляціонізму, традиційного для країни до вступу у світовий конфлікт.

Т. Рузвельт у символічній інавгураційній промові також апелював до американської винятковості й називав шлях розвитку Сполучених Штатів "великим експериментом", однак умовою його успіху визначав готовність нації до відповідальності перед людством за збереження устрою і цінностей, визначених першим президентом. На відміну від заклику Вашингтона, цей крок передбачає відмову від ізоляції. Контексти виголошених промов демонструють нам дві різні Америки: щойно народжену периферійну республіку та, з іншого боку, велику державу, яка починає відстоювати глобальні претензії, до цього сформульовані лише теоретично, у міжнародній політиці, що зумовлює кардинальну трансформацію змісту "експерименту" та, відповідно, аналізу історії цього конструкту дослідником.

Однак на різних етапах розвитку цієї ідеї спостерігаємо яскраво виражений месіанський комплекс, закладений у концепціях, – і Вашингтон, і Рузвельт закликають американців виконати унікальну роль перед людством із різною ідеологічною метою: у першому випадку – легітимізувати та зберегти здобуту незалежність, у другому – легітимізувати і виправдати експансію США, розмах якої не відповідав репрезентації ролі й характеру Америки періоду революції. На цьому прикладі маємо можливість простежити еволюцію ідеї від відсилки до пуританського міфу до її перетворення на потужний інструмент, який до сьогодні залишається інтегрованим в американську зовнішньополітичну ідеологію.

Саме тому для нас центральною проблемою є не історія згадок, а історія трансформацій та застосування цих ідей. Лавджой, намагаючись виокремити "ідеї-одиниці" в історії, даремно протиставляє у дослідженнях окрему думку доктрині: на прикладі традицій американського месіанства бачимо, як еволюціонують і міцно закріплюються у свідомості думки, перетворюючись на конструкти, а згодом – і на доктрини, що уможливлює їх інтерсуб'єктивний характер. У цьому аспекті необхідно послатися й на дослідження британського соціолога П. Коннертона, який у праці "Як суспільства пам'ятають" аналізує "моделі досвіду" суспільства із погляду їх побудови на основі попереднього контексту, у результаті чого у пам'яті формується своєрідний "каркас", що значною мірою визначає і спосіб мислення [3, с. 21].

Саме таким чином на формування американського національного етосу значно вплинув міф про "місто на пагорбі" ("City upon a Hill"), в основі якого – проповідь Дж. Вінтропа "Модель християнського милосердя" (1630), де пуританський лідер проголосив Америку "новим Сіоном" [29]. Цей міф у наступні століття став одним зі способів позиціонування Сполучених Штатів на міжнародній арені, сформував погляд на державу як результат божественного промислу. П. Міллер, один із основоположників інтелектуальної історії, тлумачив постать Вінтропа як одну із центральних у становленні американської державності, адже тези його проповіді стояли на початку національної свідомості, перетворившись на основу для майбутньої "ідеї під назвою Америка" [19, p. 148–149].

Відсилки до проповіді Вінтропа лунали у промовах Дж. Кеннеді, Р. Рейгана, Б. Обами, у яких президенти продовжують апелювати до цього образу, підкреслюючи виняткову роль країни. Особливої уваги у цьому питанні варті алюзії у поезії А. Горман, прочитаній на інавгурації Дж. Байдена. Попри загальне розчарування у зовнішній політиці адміністрації Д. Трампа, яка відмовилася від виконання світових обов'язків під гаслом "американізм, а не глобалізм", у поемі Горман, названій нею "Пагорб, на який ми сходимо" ("The Hill We Climb"), висловлене сподівання на нове піднесення США та відновлення міжнародних позицій [13].

Ця спадкоємність ілюструє, як ідея, зароджена ще у XVII ст., рецепіювалася новими поколіннями та, з одного боку, контекстуально змінювалася, з іншого – зберегла свій первісний зміст та образ. Е. Стівенсон, дослідник теорії американської зовнішньої політики XX ст., у праці "Очевидне призначення: американська експансія та імперія права" вбачає у такому поєднанні світського і сакрального в ідеології Сполучених Штатів втілення "грандіозного проєкту під назвою Америка" [26, p. 6]. На думку Лавджоя, виголошення подібних ідей, перетворених на традицію, є "інтелектуальними звичками", які здатні визначати спосіб мислення окремих індивідів, груп, поколінь, що наочно демонструє американська зовнішньополітична думка. Відповідно центральним для дослідника

є не тільки зміст самої догми, але й мотиви або резони, які зумовили її затвердження [4].

Найбільш авторитетною у методології дослідження історії ідей визнається Кембриджська школа, головними представниками якої є К. Скіннер, Дж. Покок, Дж. Данн. Науковцями була здійснена спроба розробити єдиний підхід до вивчення політичних ідей та концепцій, в основу якого покладено визнання контексту як головного "ключа" до розуміння історії ідеї у процесі її розвитку. Скіннер протиставляє контекстуальний підхід тезі про повну смислову автономність тексту, розглядаючи останній як діалог інших текстів, що створює єдиний простір із контексту, тексту та інших ідейних впливів на нього і надає можливість побудувати нові інтерпретації [25, p. 3–5]. Кембриджська школа цілком справедливо не вважає можливою побудову великого наративу навколо однієї ідеї та розгляду її еволюції у різні проміжки часу без перетворення дослідження на "історію різних висловлювань" [25, p. 31]. Саме це зумовило перехід від історії ідей до історії інтелектуальної, яка аналізує ідеї у процесі еволюції без відриву від їх авторів (якщо авторство можна з'ясувати) та ретрансляторів [15, с. 2].

Зокрема, це ілюструє процес зародження та кристалізації експансіоністських ідей, розпочатий в Америці у XIX ст., чому сприяло постійне просування американців на західні терени континенту. Освоєння, анексія, придбання нових територій потребували перегляду ідеологічного апарату, яким керувалися президентські адміністрації. Наприклад, Дж. Полк підносив експансію США як логічне продовження існування держави, адже систему, яка нібито із самого початку не могла бути окреслена лише тринадцятьма колишніми колоніями, необхідно розширювати до крайніх територіальних кордонів для зміцнення федеративних зв'язків [14]. У період його президентства журналіст Дж. О'Салліван, тісно пов'язаний із урядовими колами, у статті 1945 р. "Анексія" ("Annexation"), присвяченій техаській проблемі, сформулював концепцію "очевидного призначення" ("Manifest Destiny"), яка ґрунтувалася на визнанні за США права на нові території з огляду на обов'язок поширювати свободу і демократію у Західній півкулі [21, p. 5–9].

У тексті О'Саллівана наявна і відсилка до ідеї доктрини Монро у контексті неправомірності втручання європейських країн у територіальні питання Сполучених Штатів. Отже, декларація Дж. Монро 1923 р., що початково мала превентивну мету, виявилася гнучким тривалим проєктом, який розбудовувався за рахунок нових конструктів залежно від державних пріоритетів. На основі цього бачимо, що ізоляціонізм у США виступав не стільки практичним політичним принципом, скільки ідеологією, яка із XX ст. почала забезпечувати країні статус третьої, альтернативної європейській, сили.

Важливо наголосити, що формування зовнішньополітичної ідеології США було тісно переплетене зі змінами у свідомості американців, що мали вияв під час політичних трансформацій у країні на межі XIX–XX століть, коли Америка набула статусу великої держави та постала перед необхідністю, за висловом Т. Рузвельта, концептуалізувати національні інтереси з погляду єдності глобальних процесів [20, p. 18]. На ідеологічному рівні цей процес активно забезпечували нові політичні програми американських президентів, найбільш радикальною із яких у першій третині XX ст. стала програма В. Вілсона. На його прикладі бачимо роль постаті в інтелектуальній історії, невід'ємності дослідження концепції від експлікації її головних конструктів у стратегіях політичних лідерів та суспільній думці. В ідеології Вілсона поєдналося усвідомлення нежиттєздатності ізоляціонізму в умовах втягнення Америки в активні міжнародні процеси і традиційних для країни уявлень про національну винятковість та історичну місію. Остання, однак, була трансформована із відмежування від світу з метою збереження "свободи і цивілізації", до чого апелював Г. Лодж у виступі із критикою "14 пунктів" [17], у захист свободи і цивілізації Сполученими Штатами як їх уособленням. Таким чином, синтез світського і сакрального в американській ідеології залишився в її ядрі, виявившись у нових концепціях глобального впливу США.

З огляду на різні методологічні можливості, що надає інтелектуальна історія, Л. Рєпіна у статті "Контексти інтелектуальної історії" підсумовує, що саме контекстуалізм розв'язав проблему дихотомії "внутрішнього" та "зовнішнього" аспектів інтелектуальної діяльності й дозволив представити думку у динаміці [6, p. 9]. П. Гордон порівнює метод інтелектуальної історії з аналізом варіацій музичного твору d композиторів різних часів [12, p. 3], однак така аналогія є надто симпліфікованою: метод, окрім зазначеного, дозволяє з'ясувати джерельні витоки, а також ті причинно-наслідкові зв'язки, що зумовили видозміни ідеї, як формальні, так і смислові (у нашому випадку – трансформації ідеологічних конструктів).

Інтелектуальна історія також відкриває широке поле текстової взаємодії, адже будь-яка історія ідеї, за визначенням Р. Беркхофера, є інтертекстуальною [9, p. 177] і будується на основі різних інтерпретацій у різні періоди функціонування ідей у наукових працях зі спробами їх чергового трактування. У результаті формується ситуація, за якої і джерела, й історіографія виступають для нового дослідника цілісним простором інформації про історію виникнення та інтерпретації ідеї і зникає внутрішній поділ тексту на авторське написання і прочитання [8].

Таке бачення, однак, не передбачає повної свободи інтерпретацій: стійкість мовних конструкцій, ідіоматичних матриць визначають стрижень досліджуваної ідеї або концепції, що унеможливлює під час інтерпретації повний відрив від їх суті [1, p. 23]. Сукупність цих елементів Покок називає політичною мовою [22, с. 16]. Політичні дискусії, учасники яких цією мовою оперують, є одним із елементів політичного процесу, спрямованого на легітимізацію ідей і стратегій, просування нових владних концепцій та ідеології.

Прикладом подібних дебатів стала політична полеміка у Сполучених Штатах на початку Другої світової війни, що розгорнулася навколо проблеми участі у конфлікті. Політика нейтралітету цілком гармоніювала із суспільною думкою, причиною чого були деструктивні наслідки Першої світової для США, які негативно вплинули на життя американців, зокрема й психологічно. Прибічники різних поглядів на сутність зовнішньої політики Америки – традиційної ізоляції або активної участі у міжнародних справах – продовжували оперувати такими конструктами, як "очевидне призначення", обов'язок поширювати і захищати демократичні принципи, а також скерованість цієї "місії" Божественним провидінням. Дискусії важливі тим, що фактично ознаменували останній період протиборства протилежних ліній у зовнішньополітичній ідеології США, конфліктність яких була закладена ще із часів Американської революції, однак не розв'язана ані на рівні практичному, ані концептуальному. У ході полеміки з'являлися нові тлумачення та переосмислення політичної традиції, наповнення її новим сенсом з огляду на внутрішні перетворення і змінену війною міжнародну кон'юнктуру. Таким шляхом відбувалося наповнення ідеологічного апарату, розширення

банку ідей країни, який і до сьогодні репрезентує світові позиції та інтереси Сполучених Штатів.

Однак політична мова, за визначенням Покока, свідчить про апріорну обмеженість автора у висловленні власної позиції, адже мова містить традиційно сформований набір конструктів, пов'язаний різними цитатами і відсилками. Способи артикуляції політичної ідеї у суспільстві також заздалегідь закладені змістом ідеї, що транслюється [22, p. 19–20]. Саме тому Ж. Бодрійяр в есе "Америка" називає мову "Іншим", визнаючи її світоглядоформуючі властивості [2]. Завданням дослідника є ідентифікація політичних парадигм у тексті, якими керувався той чи інший діяч при виголошенні (не)своєї позиції, та аналіз мотивів, що її сформували. Правильної та єдиної інтерпретації, відповідно, не існує, адже на спосіб прочитання значно впливають зовнішні обставини [11, p. 2]. Таке бачення розв'язує проблему розрізнення процесу продукування ідей та їх "споживання" через визнання, що текст набуває сенсу не лише через інтенції автора, які не завжди можна простежити, а й через множинні інтерпретації [1, с. 29].

Цей феномен відображений і в еволюції зовнішньополітичної думки США. Її виявом стала політико-філософська концепція "Американського століття", сформульована Г. Люсом в однойменному есе, опублікованому в журналі "Life" 17 лютого 1941 р. Автор по-новому інтерпретував ідейну традицію США, уклавши у поняття "Американського століття" готовність Сполучених Штатів взяти на себе відповідальність за створення нового світопорядку, у якому Америка буде беззаперечним лідером. Своєю заявою Люс визнав факт того, що США вже перетворилися на державу з імперським характером, який не відповідав ідеї батьків-засновників про ізольовану територію свободи, збережену у первісному вигляді [18, p. 61–65].

Теза про те, що Сполучені Штати більше не є відмежованою частиною світу і те, що ізоляціоністська ідеологія у цих умовах не може бути життєздатною, почала фігурувати серед американського істеблішменту ще у кінці XIX ст. – на початку XIX ст., чому сприяла політика адміністрації В. Мак-Кінлі. Перемога в іспансько-американській війні 1898 р., у результаті якої США стали гегемоном Західної півкулі, відбулася під гаслом виконання "очевидного призначення" – концепту, який віднайшов під час війни практичне втілення. У другій інавгураційній промові (1901) Мак-Кінлі заявив, що країна "готова прийняти під своє управління будь-яке нове володіння... і з волі Божої скористається нагодою, аби ще більше розширити межі свободи" [24]. Відповідно той комплекс ідей, що раніше лише церемоніально виголошувався американськими лідерами, на межі XIX-XX ст. став засобом надання політичній, економічній, культурній експансії Сполучених Штатів легітимності.

Після набуття Сполученими Штатами статусу великої держави постало питання про кардинальний перегляд зовнішньої політики. Цього вимагало не лише нове положення США, але й загальносвітовий контекст, який Т. Рузвельт на лекції на щорічному заході "Романесівські читання" ("The Romanes Lecture") у Шелдонському театрі Великої Британії назвав "світовим рухом" [20, p. 18]. Початок глобалізаційних процесів поставив перед Америкою питання участі у міжнародних справах у новому вигляді: аби стати, за висловом Рузвельта, "великою нацією", необхідно "відігравати більшу роль у світовій аудиторії" [23].

Попри закономірність різкого повороту в житті країни значна частина суспільства негативно сприйняла нову політичну риторику. Цю позицію у парламенті США репрезентував В. Брайан, який у книзі 1899 р. "Республіка чи імперія?" засудив зарубіжну експансію та зазначив, що "очевидне призначення не є настільки очевидним" [10]. Після провалу вільсонівської політики подібні настрої в країні лише посилилися. В. Ліппман пояснював це психологічною неготовністю прийняти існуючий стан речей і у статті "Людина долі" ("Man of Destiny") 1927 р. таким чином формулював причини суспільних переживань, пов'язаних з описаними трансформаціями: "Ми продовжуємо створювати те, що людство називає імперією, і в той самий час ми продовжуємо щиро вірити, що це не імперія, адже вона не відчувається нами так, якою ми її уявляємо" [16, p. 217].

Концепція Люса стала у цьому сенсі унікальною, адже, поєднавши ідею особливого місця Америки із необхідністю перейняти на себе лідерські функції, пояснивши причини страху і замішання в умовах зовнішніх викликів, нарешті розв'язала двохсотлітній конфлікт в ідеології США та забезпечила країні місце у світі як primus inter pares, що відповідає і нинішньому позиціонуванню Америки її керівниками на міжнародній арені. Ідеї лідерства та винятковості Сполучених Штатів, виокремлені нами у різні періоди історії країни від колоніального минулого до XX ст., напередодні Другої світової війни вперше постали у такому концентрованому вигляді та в інтерпретації Люса перетворилися на світоглядну концепцію, що демонструє потужні світоглядоформуючі властивості цих ідей.

Підсумовуючи питання підходу до вивчення історії політичної ідеології держави, треба визначити дві лінії інтерпретації її складових: діахронічну, через яку досліджуються витоки ідеї, її попередні форми і трансформації, та горизонтальну, що реконструює контекст, який цю ідею об'єктивізує [8]. Таким чином, складається цілісна картина того, яким чином конструюється політична ідея, перетворюючись із часом на державну доктрину, яку роль відіграє ретранслятор цієї ідеї та як суспільно-політичні тенденції впливають на зміни її смислового посилу та сприйняття.

На прикладі дослідження еволюції американської зовнішньополітичної традиції засвідчуємо актуальність та універсальність підходів і методів інтелектуальної історії, які дозволяють проаналізувати витоки цієї традиції, а також сам складний та багатоетапний процес продукування, нагромадження, кристалізації та втілення політичних ідей. Концепції, що із них формувалися, стали не лише складовою ідеологічного інструментарію Сполучених Штатів, але й невід'ємною частиною свідомості американців, побудова відносин зі світом яких відбувалася паралельно із осмисленням себе як нації із особливим місцем та призначенням.

Таким чином, дослідження міфів та ідеологем, на яких побудована зовнішньополітична традиція США, не обмежується текстуальним аналізом їх змісту. Вона передбачає і розгляд контексту, в умовах якого ідеологеми створювалися, трансформувалися і транслювалися. У цьому процесі центральну роль відіграли люди, які експлікували та інструменталізовували ідеї, оформлюючи їх у більш предметні уявлення про цілі та пріоритети зовнішньої політики Сполучених Штатів.

Історичний аналіз здійснено навколо інтерпретацій, що якісно наповнювали традицію, створювали підґрунтя для масштабного перегляду і переосмислення підходів до репрезентації місця Америки серед інших держав. Отже, дослідження розкриває безперервний процес рецепіювання і відтворення політичних ідей і концепцій,

який активно триває й до сьогодні, з огляду на збереження актуальності питання важелів впливу та характеру світової політичної сили Сполучених Штатів. Із зовнішніми викликами американська ідеологія продовжує видозмінюватися та адаптуватися до нової міжнародної кон'юнктури, потребуючи подальшого наукового осмислення та обґрунтування.

Список використаних джерел

1. Атнашев Т. "Context is king": Джон Покок – историк политических языков / Т. Атнашев, М. Велижев // Новое литературное обозрение. – 2015. – № 4. – С. 21–44.
2. Бодрийяр Ж. Америка [Електронний ресурс] / Жан Бодрийяр // Владимир Даль. – 2000. – Режим доступу : https://royallib.com/read/bodriyyar_gan/amerika.html#0.
3. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон. – К : Ніка-Центр, 2013. – 184 с. – ("Зміна парадигми" ; кн. 7).
4. Лавджой А. Великая цепь бытия: история идей [Електронный ресурс] / Артур Лавджой. – М : Дом интеллектуальной книги, 2001. – Режим доступу : http://psylib.org.ua/books/lovejoy/index.htm.
5. Поршнева О. С. Перспективы междисциплинарности в контексте современных ориентаций интеллектуальной истории / О. С. Поршнева // Imagines Mundi: Альманах исследований всеобщей истории XVI-XX вв. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2006. – № 25. – С. 10–24.
6. Репина Л. П. Контексты интеллектуальной истории / Л. П. Репина // Диалог со временем. – 2008. – № 25. – С. 5–11.
7. Февр Л. Бои за историю / Люсьен Февр. – М : Наука, 1994. – 627 с.
8. Шартье Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? [Електронний ресурс] / Роже Шартье // Журнальный зал. – 2004. – Режим доступа : https://magazines.gorky.media/nlo/2004/2/intellektualnaya-istoriya-i-istoriya-mentalnostej-dvojnaya-pereoczenka.html
9. Berkhofer R. Beyond the Great Story: History as Text and Discourse / Robert F. Berkhofer, Jr. – Massachusetts : Harvard University Press, 1997.
10. Bryan W. Republic or empire: the Philippine question / William Bryan. – Georgia : Occidental Publishing Company, 1899.
11. Ghasemi M. Revisiting History in Hayden White's Philosophy [Electronic resource] / Mehdi Ghasemi // SAGE. – 2014. – Access mode : https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/2158244014542585.
12. Gordon P. What is Intellectual History? A frankly partisan introduction to a frequently misunderstood field / Peter E. Gordon. – 2012. – (Revised Spring).
13. Gorman A. The Hill We Climb [Electronic resource] / Amanda Gorman // Haaretz. – 2021. – Access mode : https://www.haaretz.com/us-news/read-the-full-text-of-amanda-gorman-s-inaugural-poem-1.9471743.
14. Inaugural Address of James Knox Polk 1845 [Electronic resource] // The Avalon Project. – Access mode : https://avalon.law.yale.edu/19th_century/polk.asp.
15. Kelley D. The Descent of Ideas: The History of Intellectual History / Donald R. Kelley. – London & New York : Routledge, 2017.
16. Lippmann W. Men of Destiny / Walter Lippman. – London : Routledge, 2020.
17. Lodge H. Treaty of Peace with Germany: Speech of Hon. Henry Cabot Lodge of Massachusetts in the Senate of the United States / Henry Cabot Lodge. – Washington : Government Printing Office, 1919.
18. Luce H. The American Century / Henry R. Luce // Life. – 17 February 1941. – P. 61–65.
19. Miller P. Nature's Nation / Perry Miller. – Massachusetts : Harvard University Press, 1974.
20. Ninkovich F. Modernity and Power: A History of the Domino Theory in the Twentieth Century / Frank Ninkovich. – Chicago : University of Chicago Press, 1994.
21. O'Sullivan J. Annexation / J. O'Sullivan // The United States Magazine and Democratic Review. – 1945. – P. 3–10.
22. Pocock J. Politics, Language, and Time: Essays on Political Thought and History / J. G. A. Pocock. – Chicago : University of Chicago Press, 1989.
23. Roosevelt T. The Strenuous Life. Essays and Addresses [Electronic resource] / Theodore Roosevelt // Colorado : The Century Co. – 1990. – Access mode : https://www.bartleby.com/58/.
24. Second Inaugural Address of William McKinley 1901 [Electronic resource] // The Avalon Project. – Access mode : https://avalon.law.yale.edu/19th_century/mckin2.asp.
25. Skinner Q. Meaning and Understanding in the History of Ideas / Quentin Skinner // History and Theory. – 1969. – Vol. 8, № 1. – P. 3–53.
26. Stephanson A. Manifest Destiny: American Expansion and the Empire of Right (Hill and Wang Critical Issues) / Anders Stephanson. – New York : Hill and Wang Critical Issues, 1996.
27. Washington's Farewell Address 1796 [Electronic resource] // The Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy. – Access mode : https://avalon.law.yale.edu/18th_century/washing.asp.
28. Washington's Inaugural Speech of 1789 [Electronic resource] // National Archives and Records Administration. – Access mode : https://www.archives.gov/exhibits/american_originals/inaugtxt.html.
29. Winthrop J. A Modell of Christian Charity (1630) [Electronic resource] / John Winthrop // Collections of the Massachusetts Historical Society. – 1838. – Access mode : https://history.hanover.edu/texts/winthmod.html.

References

1. Atnashev, T., Velizhev, M. (2015). "Context is king": John Pocock is a Historian of Political Languages, New literary review, 4, 21–44. [In Russian].
2. Berkhofer, R. (1997). Beyond the Great Story: History as Text and Discourse. Massachusetts: Harvard University Press. [In English].
3. Baudrillard, J. (2000). America. Vladimir Dal. https://royallib.com/read/bodriyyar_gan/amerika.html#0 [In Russian].
4. Bryan, W. (1899). Republic or empire: the Philippine question. Georgia: Occidental Publishing Company. [In English].
5. Fevr, L. (1994). Fights for History. Moscow: Nauka. [In Russian].
6. Ghasemi, M. (2014). Revisiting History in Hayden White's Philosophy. https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/2158244014542585 [In English].
7. Gordon, P. (2012). What is Intellectual History? A frankly partisan introduction to a frequently misunderstood field, Revised Spring. [In English].
8. Gorman, A. (2021). The Hill We Climb, Haaretz. https://www.haaretz.com/us-news/read-the-full-text-of-amanda-gorman-s-inaugural-poem-1.9471743 [In English].
9. Inaugural Address of James Knox Polk 1845. The Avalon Project. https://avalon.law.yale.edu/19th_century/polk.asp [In English].
10. Kelley, D. (2017). The Descent of Ideas: The History of Intellectual History. London & New York: Routledge. [In English].
11. Konnerton, P. (2013). How Societies Remember. Kyiv: Nika-Tsentr. [In Ukrainian].
12. Lavdzhoy, A. (2001). The Great Chain of Being. Moscow: House of Intellectual Books. http://psylib.org.ua/books/lovejoy/index.htm [In Russian].
13. Lippmann, W. (2020). Men of Destiny. London: Routledge. [In English].
14. Lodge, H. (1919). Treaty of Peace with Germany: Speech of Hon. Henry Cabot Lodge of Massachusetts in the Senate of the United States. Washington: Government Printing Office [In English].
15. Luce, H. (1941). The American Century, Life 17 February 1941, 61–65. [In English].
16. Miller, P. (1974). Nature's Nation. Massachusetts: Harvard University Press, 1974. [In English].
17. Ninkovich, F. (1994). Modernity and Power: A History of the Domino Theory in the Twentieth Century. Chicago: University of Chicago Press. [In English].
18. O'Sullivan, J. (1945). Annexation, The United States Magazine and Democratic Review, 17, 3–10. [In English].
19. Pocock, J. (1989). Politics, Language, and Time: Essays on Political Thought and History. Chicago: University of Chicago Press. [In English].
20. Porshneva, O. (2006). Prospects for interdisciplinarity in the context of intellectual history contemporary orientations, Imagines Mundi: Almanac Research General History of the XVI-XX centuries, 4, 10–24. Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta. [In Russian].
21. Repina, L. (2008). The Contexts of Intellectual History, Dialogue with Time, 25, 10–24. [In Russian].
22. Roosevelt, T. (1990). The Strenuous Life. Essays and Addresses. Colorado: The Century Co. https://www.bartleby.com/58/. [In English].
23. Second Inaugural Address of William McKinley 1901. The Avalon Project. https://avalon.law.yale.edu/19th_century/mckin2.asp [In English].
24. Sharte, R. (2004). Intellectual History and the History of Mentalities: a Double Reappraisal? Magazine Hall. https://magazines.gorky.media/nlo/2004/2/intellektualnaya-istoriya-i-istoriya-mentalnostej-dvojnaya-pereoczenka.html [In Russian].
25. Skinner, Q. (1969). Meaning and Understanding in the History of Ideas, History and Theory, Vol. 8, № 1. [In English].
26. Stephanson, A. (1996). Manifest Destiny: American Expansion and the Empire of Right (Hill and Wang Critical Issues). New York: Hill and Wang Critical Issues. [In English].
27. Washington's Farewell Address 1796. The Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy. https://avalon.law.yale.edu/18th_century/washing.asp [In English].
28. Washington's Inaugural Speech of 1789. National Archives and Records Administration. https://www.archives.gov/exhibits/american_originals/inaugtxt.html [In English].
29. Winthrop, J. (1838). A Modell of Christian Charity (1630), Collections of the Massachusetts Historical Society. https://history.hanover.edu/texts/winthmod.html [In English].

Надійшла до редколегії 10.01.22

O. Kotliar, Master's stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF AMERICAN FOREIGN POLICY TRADITIONS STUDY: INTELLECTUAL HISTORY OPPORTUNITIES

In the article, the author analyzed methods and approaches of intellectual history basing on the evolution of American foreign policy thought study. The research was done from its origins in the religious myths of the first Puritan colonists, evolution into the concepts of the U.S. special place and role in the world, to formalization into political doctrines and practical implementation. The relevance of the topic is due to modern transformations in the world political environment and changes in the balance of power in the international arena. It creates challenges for modern leading countries. The issue is especially acute for the United States because of the contestation of their superpower status by new regional leaders.

The methodological approaches of such intellectual historians as A. Lovejoy, K. Skinner, J. Pocock, P. Gordon, R. Chartier were considered. The research determined opportunities of interaction between the methods of contextual analysis, put forward by the Cambridge School, and other approaches to the text reading. Based on the practical application of these methods in the process of studying the foreign policy tradition of the United States, the following problems were emphasized: myth-making upon an attempt to trace the continuity of political ideas and identify their authorship, anachronisms, tendencies to define "unit-ideas" in history without reference to the context. An equally problematic issue is the possibility to "reconstruct" the process of forming an ideological tradition at all.

It was figured out how certain ideological constructs were borrowed by American political leaders and turned into concepts that form the core of the modern U.S. political ideology. Attention is focused on how, in the process of evolution, political concepts acquired recognition, propagation, and established in the political language of the country. It was concluded that this happened not only due to the ideological content inherent in earlier variations of concepts but also through new interpretations, during which the tradition was expanded with new discourses. An idea repeater thus plays a significant role – its interpretations fill the country's ideological apparatus, adapt ideologemes to the appropriate political context. This approach perfectly illustrates the process of the United States world's place finding, which formed the national ethos of Americans and still shapes the priorities of U.S. foreign policy.

Keywords: intellectual history, U.S. foreign policy tradition, American ideology, Cambridge School, contextual approach, political language, intersubjectivity, "American Century".

УДК 639.1+930 (438+477) "15/16"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153.4

Н. Кравченко, асп.
e-mail: nadiia.v.kravchenko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9739-4859
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЛЮВАННЯ НА ПТАХІВ НА СХІДНИХ ТЕРЕНАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У СВІТЛІ НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ XVI–XVII СТОЛІТТЯ

Проаналізовано практики полювання на птахів у Речі Посполитій у світлі трактатів та щоденників. Залежно від їхньої тематики полювання на птахів та ловецтво в них репрезентовані сповна чи, навпаки, фрагментарно. Ці джерела становлять інтерес з огляду на наявність у них даних, що дають можливість вивчити тогочасний технічний рівень розвитку мисливства, полювання як частину повсякдення того часу і, власне, його культурну складову. Ці дані, за умов мінімальної інформації щодо руських теренів Речі Посполитої, можуть бути частково екстрапольовані й на українське мисливство ранньомодерного часу. Період, який проаналізовано у статті, цікавий з погляду накопичення знань про орнітофауну, рекомендації часових обмежень полювання на період розмноження. Друге є виявом прагматичного ставлення до цього ресурсу, усвідомлення його цінності, що водночас можна трактувати як первинний вияв екологічної свідомості.

Ключові слова: наративні джерела, мисливство, полювання, птахи, Річ Посполита, XVI–XVII століття.

Історія полювання у Речі Посполитій є не надто дослідженою темою, оскільки має нерівномірне представлення з погляду джерельної бази. Зокрема, полювання на птахів є своєрідною лакуною, тому що відомості про нього фрагментарні. Причина криється в характері цього підвиду мисливства, що могло вважатись радше промислом і прерогативою простолюду. Неоднозначність пташиного полювання помітна й у ставленні сучасників до такої дичини, тобто наскільки м'ясо того чи іншого птаха цінувалось. Оскільки на птахів переважно полювали заради кулінарних експериментів чи задля створення додаткового харчового ресурсу, то факти про таке полювання рідко потрапляли на сторінки щоденників. Відомості із цієї групи джерел радше побічні – до них, наприклад, можна зарахувати гастрономічні історії чи різноманітні метафори або приказки з мисливським відтінком *("загнали в річку та постріляли, як качок"* [7, с. 83–84, 211], *"втратив зір, як старий рарог"* [10, с. 96]).

Більшість польських праць, присвячених мисливству, переважно аналізують полювання на різних ссавців, за якими влаштовували гонитву представники еліт. Цікавість до історії провадження мисливства, спостережень за фауною була в авторів ще із XIX ст., зокрема у згаданих нижче Віктора Козловського та Ігнація Бобятинського. Їхні праці мали на меті систематизацію тогочасних знань про специфічну ловецьку термінологію та способи полювання, відповідно, зокрема й на птахів. Більш сучасні автори – Агнешка Самсоновіч та Пьотр Бадина – використали у своїх дослідженнях з історії мисливства для розкриття "пташиної" тематики низку наративних джерел, переважно господарських трактатів. Полювання на птахів, безумовно, потребує окремої постановки та дослідження з використанням ширшого кола джерел, праць більш вузького профілю (мисливствознавчих, етнографічних тощо), оскільки має свої особливості через специфічний соціальний контекст. Тим паче в українській історіографії відсутні дослідження засадничого характеру з історії мисливства зазначеного періоду, проте є окремі статті, що стосуються юридичних, економічних, культурних аспектів провадження полювання.

Наративні джерела, у яких наявні згадки мисливського характеру, у контексті цього огляду варто поділити на дві категорії – господарські трактати, щоденники та спогади. Цей розподіл є дещо умовним з огляду на змістове наповнення джерел, до того ж деякі з них нині можуть бути цікавими не лише історикам, а й літературознавцям. Господарські трактати у контексті зазначеної теми є дуже цінним джерелом, оскільки фіксують рівень розвитку техніки, знань про навколишнє середовище. Такі твори мають рекомендаційний характер і є своєрідними посібниками. Отже, до цієї групи належать: "Myślistwo ptasze" Матеуша Циганського (1584), "Myśliwiec" Томаша Бєлявського (1595), "Gospodarstwo jezdeckie, myśliwcze i strzelcze..." шляхтича-аноніма (написане бл. 1600 р., імовірним автором вважають Ансельма Гостомського), "Oekonomika ziemiańska" Якуба Казимира Гаура (1675). Тематично до цієї самої категорії варто віднести літературний твір "Żywot człowieka poczciwego" за авторством Миколая Рея (1562), оскільки він, змальовуючи шляхетський ідеал повсякдення, торкається теми мисливства. Тематично подібним до нього є трактат Т. Бєлявського, написаний у віршованій формі.

Решта джерел, що повністю або частково мають характер спогадів, відіграють радше другорядну роль у контексті цього короткого дослідження, проте ілюструють окремі аспекти "пташиної" тематики. В них ідеться про історії окремих полювань, страви з дичини, фауністичні багатства українських земель, дипломатичні дари чи згадані мисливські прислів'я. Отже, до цієї групи потрапили: "De moribus tartarorum, lituanorum et moscorum" Міхалона Литвина (1540-ті), "Pamiętniki" Самуеля Маскевича (бл. 1631), "Przeważna legacyja…" Самуеля Твардовського (1633), "Description d'Ukranie…" Гійома Левассера де Боплана (1650), "Latopisiec…" Йоахима Єрлича (закінч. бл. 1673), "Pamiętnik, dzieje Polski zawierający" Миколая Ємьоловського (закінч. у 1679). У цю групу також потрапили "Pamiętniki" Яна Хризостома Пасека (закінч. у 1695), які є історичним джерелом, але водночас, завдяки лексичному багатству та емоційності викладу, пам'яткою польської літератури епохи Бароко.

Отже, автори джерел із першої групи побіжно торкнулись полювання на птахів, за винятком власне першого названого твору – "Myślistwo ptasze", цілковито присвяченого цій темі; до того ж його автор згадує про полювання на Поділлі. Ці джерела мали різний ступінь поширення. Наприклад, твір М. Циганського лишився маловідомим, а от трактат Я. К. Гаура – навпаки, став знаним у Речі Посполитій, на її українських теренах і на території Гетьманщини. Водночас ці джерела цікаві з іншого ракурсу, адже в них ідеться про методи полювання на тих представників фауни, які поширені й на українських землях, з огляду на подібність ландшафтів. Подібними є і методи полювання (пастки, сітки тощо), описані у трактатах зазначеного періоду, якщо порівняти їх із працями

© Кравченко Н., 2022

XIX ст. та етнографічними дослідженнями пізнішого часу. Джерела із другої групи є радше ілюстративним матеріалом, проте три твори з переліку мають безпосередній стосунок до українських земель. Власне українські наративні джерела на мисливську тематику незнані, хоча зі знаних спогадів XVI–XVII ст. за авторством М. Литвина та Г. Л. де Боплана відомо про значні мисливські багатства цих теренів, включно із пташиними.

Передусім необхідно навести класифікацію птахів відповідно до ландшафтів, для яких вони є частиною типової фауни. Отже, птахів, на яких полювали, можна поділити на лісових, водоплавних, болотно-лугових, степових чи польових. До лісових належать: тетерів, рябчик, куріпки, припутні, глушець, вальдшнеп (слуква); до болотно-лугових – журавлі, чаплі, кроншнепи (кульони); до водоплавних – дикі гуси, чайки, качки та лебеді; до степових (чи польових) – дрохва та перепілка. Деякі птахи мають великий ареал поширення – зустрічаються, наприклад, не лише у лісах, а й у лісостепу, тому фактор ландшафтів важливіший. Оскільки болотно-лугові та степові угіддя значно скоротились за рахунок їх переведення у стан сільськогосподарських, то деякі зі згаданих птахів нині мають статус рідкісних [16, с. 133–144].

Т. Бєлявський у віршованому трактаті "Myśliwiec" присвятив птахам окремий підрозділ, де звернув увагу на пташине ловецтво, способи полювання на різних птахів, а саме куріпку, дику гуску, качку, журавля та лебедя, і, що нетипово, ворону. Перелік дрібніших птахів, на яких можна полювати, дещо більший: лісовий голуб, сойка, іволга (вивільга), гайворон, чайка, зяблик, чиж, снігур, горобець [4, с. 15, 45–52]. Більшість із цих птахів гніздяться на деревах, є частиною типової фауни українських лісів, лісостепів та степів як постійні чи мігруючі види. Винятком є чайка, що є болотно-луговим птахом і належить до перелітних птахів. Докладні описи птахів, включно із дрібними горобцеподібними, як і способів полювання на них, містяться у трактаті "Myślistwo ptasze" М. Циганського, який пізніше був названий першим у Речі Посполитій орнітологічним довідником. Яскраві спогади про багату орнітофауну Київщини, малозаселеної станом на 1540-ті рр., лишив М. Литвин. Хрестоматійними стали рядки про дітей, що навесні заповнювали цілі човни яйцями диких качок, гусей, лебедів та журавлів, а пізніше їх пташенятами пташники [3].

Загалом пташине мисливство варто поділити на два напрями – ловецтво та полювання. Відомостей про другий все ж більше, з огляду на кількість такої дичини. На деяких птахів полювали не задля безпосередньо їх уживання в їжу, цілі такого підвиду мисливства могли бути іншими. Наприклад, хижих птахів (соколів, яструбів тощо) приманювали та накривали сітками або ж шукали їхні гнізда. Термін "ловецтво" може стосуватись дрібного польового птаства – таких пташок ловили, аби вони були приманкою для хижаків, яких потім мали навчити полювати на дрібну звірину. Своєрідним винятком був соловейко, якого ловили, аби підселити у клітку та насолоджуватись його співом [5, s. 247]. З подібною метою могли ловити деяких представників родини дроздових, щиглика та коноплянку [21, s. 181–182]. Задля вживання в їжу полювали на тих птахів, що були великими чи відносно великими, чиє м'ясо мало гарні смакові якості. Пір'ям диких птахів могли набивати подушки, а більшими красивими пір'їнами оздоблювати шапки [21, s. 140]. До того ж із кісток великих птахів могли виготовляти вабці на інших звірів.

М'ясо диких тварин, зокрема й птахів, відрізнялось від м'яса свійської худоби (могло бути твердішим, мати інакший ступінь жирності тощо). Польський письменник М. Рей у творі "Żywot człowieka poczciwego" створив образ ідеального шляхетського повсякдення, частиною якого є полювання і, відповідно, вживання дичини в їжу. Цікаво, що автор звернув увагу на посуд і підкреслив те, що від його зовнішнього вигляду треба отримувати таку саму насолоду, як і від їжі. До пташиних страв, про які йшлося у цьому творі, належать засолене м'ясо тетерука, якого подавали в мисочці, також ішлося про полювання на куріпку [11]. Про запечене м'ясо куріпки і глушця як страв, що подавались у напівмисках, згадував Т. Бєлявський [4, s. 54]. Г.-Л. де Боплан наприкінці свого "Опису України" описав страви, що були на шляхетському бенкеті, і зазначив чималу кількість різного птаства. До них належали куріпки, жайворонки, перепілки та *"інші дрібні пташки, чого тут дуже багато"*; натомість голуби та бекаси на столах були рідкістю, оскільки не зовсім характерні для теренів Київського воєводства [1, арк. 110]. Про подібні "пташині" гастрономічні вподобання згадував у своєму щоденнику Я. Х. Пасек [10, s. 35]. Високо також цінувалась дрофа, смак м'яса якої називав *"вишуканим"* хроніст Мартін Кромер [21, s. 151].

Провадження мисливства залежало від багатьох чинників, зокрема й природних. Власне, фактор ландшафтів вплинув і на класифікацію мисливської орнітофауни, наведену вище. Найкращими місяцями для полювання, зокрема на різне птаство, вважали листопад і грудень. Наприклад, М. Рей радив ставити в холодну пору року сіті на тетерева та куріпку [11]. Я. К. Гаур у додатку-календарі до свого господарського трактату "Oekonomika ziemiańska" також зазначав, що мисливцям варто потурбуватись про теплий одяг із хутром для зимового полювання та регулярно перевіряти пастки впродовж року. Березень, коли качки тільки повертались із теплих країн, він вважав підходящим місяцем для полювання на них; натомість у квітні, коли у багатьох птахів починається період гніздування, радив відмовитись від пташиного полювання [8, s. 212, 216–217]. Вдалим часом для мисливців-пташників Я. К. Гаур вважав липень, а в серпні, коли вже зібраний врожай, радив полювати на перепілок з яструбом [8, s. 222–223]. Друга половина літа та початок вересня вважались сприятливим часом для полювання не лише на перепілок, а й на тетеруків, куріпок, глушців, дроф та качок, адже в цей час в них уже підросло потомство [15, с. 92–94, 101, 122–130, 157–159].

У мисливських трактатах наявні й рекомендації щодо часу доби, коли найкраще проводити полювання на птахів. Наприклад, анонімний автор трактату "Gospodarstwo jezdeckie..." радив іти на пташине полювання за три години до сутінок і на світанку – це час, коли птахів найчастіше можна побачити у траві [6, s. 374]. За його ж спостереженнями, у ясний і тихий день слід полювати на куріпок, припутнів (лісових голубів); у подібну, але вітряну погоду, слід шукати зі зброєю качок, гусей, журавлів та сойок. Натомість полювання на глушця, тетерева та дрофу найбільш результативним було в холодний, хмарний, але не вітряний день [6, s. 381].

Організація полювання на птахів могла виявитись копіткою справою, адже варто було не лише зважати на погоду та сезон, а й потурбуватись про теплий одяг нейтрального кольору, що не вбирає вологу, добрі чоботи, помічників, сіті, схованку, вабці, приманки, зброю. Їх вибір залежав від обраного типу полювання. Схованкою для мисливця міг бути курінь або човен, якщо він планував полювання на лісового чи водоплавного птаха, відповідно. Також він мав потурбуватися про відповідну сіть чи пастку, а ще врахувати раціон птаха, якого планував

вполювати. Приманити його мисливець міг, маючи спеціальний свисток-приманку, про їхній матеріал та характер звуку йдеться у трактаті М. Циганського. Звук вабця імітував голос самого птаха-об'єкта полювання або ж якогось іншого, щебетання малого пернатого, писк миші. Такі свистки могли бути як із кістки та рогу, так і металевими (автор згадує олов'яні) [5, s. 254].

Варто окремо спинитись на пастках та різновидах сіток на птахів. Здавна відомими, зокрема й на українських землях, були різноманітні петлі та сильця, які фіксувались на землі або на кілочках. Також такі пастки іноді лишали на берегах водойм, якщо мисливець хотів вполювати водоплавного птаха. Сіті на птахів поділялись на два основні типи – самоловні та підривні. У першому випадку птах заплутувався в ній сам, у другому мисливець мав смикнути за мотузку. Підривною сіттю було "корито" – це відома сіть на куріпок, якою нерідко користались у холодну пору року; після відповідного поруху мисливця її бокові стінки змикались воєдино. Відомою ще з руських часів була сіть-перевіс, яку ставили на кілочках і маскували листям, лишаючи приманку у вигляді зернят вівса чи коноплі, ягід. Коли зграйка птахів вирішувала поживитись приманкою, сіть через систему мотузок замикалась і злітала доверху [14, с. 160]. Пастки-сітки на птахів могли встановлювати й на деревах, отже, їх перевірка могла бути не зовсім безпечною справою. Й. Єрлич у своєму "Літописці…" лишив запис про брата, любителя мисливства, що поліз за пташкою на дуб, впав і забився на смерть [2, с. 85].

Чимало різновидів пасток на птахів описано у трактаті М. Циганського, серед них кругові, що падають на птахів зверху. Під таку сітку мисливець заманює птаха вабцем, і вона падає на нього [5, s. 171–183]. На кілках навхрест ставилась пастка типу шатро із трьох "стін", усередині якої лишали приманку. Автор радив ставити сітку так, щоб вона трохи нависала над землею чи листям, робити в ній спеціальні дірки, аби птах у ній загрузнув, для цього ж лишати під нею ще одну сітку-ядро [5, s. 61–62, 181–191]. Загалом існувало чимало різновидів таких сіток, що різнились типом волокна, розмірами і трохи формою, але більшість, подібно до шатра, мали три "стіни" і замикались мотузкою; іноді всередині лишали сильце [5, s. 258–259]. Коли птах потрапляв у шатро, мисливець, будучи у сховку, смикав за мотузку, і пастка замикалась та злітала. Побутування цієї давньої пастки фіксували на Волині навіть у XIX ст. [19, s. 279]. Псування чи викрадення сіток, як і руйнування гнізд, каралось штрафами, про що йдеться у Литовських статутах [13, с. 364].

Існували також сітки на водоплавних чи болотно-лугових птахів, проте вони були не надто надійними, та й мисливець принагідно мав подбати про схованку – "буду" або човен, замаскувати сіть верб'ям. Одним зі способів вполювати водоплавного птаха, а особливо різних качок, був круг із дерева, який кріпився на кілок, вбитий вглиб. На нього прив'язували мотузку, з одного боку якої була рибна приманка на гачку, з іншого – камінь. Коли качка з'їдала приманку разом із гачком, вона починала шарпати мотузку, тоді прив'язаний з іншого боку камінь падав, і вона не могла злетіти [5, s. 66–68, 89–97]. З інших приманок на птахів варто згадати мертву мишу чи живих дрібних птахів (на сову), настромлене на гілку яблуко (на лебедя) [5, s. 171–183, 26–27].

Про інакші способи зловити птахів без сіток пригадують два автори щоденників – Я. К. Гаур і той-таки М. Циганський. Щоправда, це стосується невеликих за розміром птахів. Наприклад, Я. К. Гаур радив настоювати зерно-приманку 10 днів у розчині із соку цикути з додаванням дурману чи тютюну; інший спосіб – зерно слід вимочити у винному оцті 8 днів, додати подрібнені чистотіл та білу шавлію. Ще простішим способом було змішати подрібнений чистотіл із будь-яким зерном; кожен птах, що поласує таким зерном, стане "таким п'яним, що його можна буде вхопити рукою" [8, s. 178–179]. М. Циганський пригадує про леп, ще один спосіб зловити невеликого птаха [5, s. 72]. Це пастка із приманкою та клейкою речовиною на основі смоли. Коли птах намагався звільнитись, його крила склеювались. Таку пастку можна було зробити за допомогою термічної обробки ягід омели з додаванням живиці до готової маси та встромленого у неї галуззя [19, s. 322].

Для більш активних форм полювання на птахів необхідними були помічники. Коня переважно використовували у гонитвах, а в полюванні на птаха він був радше пасивним учасником. Коли мисливець накривав сіткою птахів, йому, на думку М. Циганського, варто було швидко збиратись і їхати додому верхи; на час самого полювання кінь стояв, прив'язаний неподалік [5, s. 171–183]. Участь собак у полюванні на птахів була значно ширшою – вони вишукували птахів і мали їх злякати, аби ті здійнялись угору [18, s. 79]. Такою була їхня функція в тому випадку, коли мисливець був озброєний рушницею. Також собаки шукали підстрелену дичину (зокрема птахів) у лісі чи водоймах [20, s. 30]. У зв'язку із цим у Литовських статутах згадані собака мисливський на вивірку та птицю, шукач під стрілянину або лягава підстрела [13, с. 366]. У мисливських трактатах переважно йдеться про участь собак у гонитві на більших звірів – зайця, лисицю тощо.

Більш помітними у контексті пташиного полювання є хижі птахи. Зазначений період – час, коли сокольництво було в зеніті популярності як один із методів полювання у Речі Посполитій. Хижі птахи могли допомагати мисливцеві під час полювання на фазанових (напр. куріпок сірих та білих), коли собака вишукував їхні гнізда. Молодих соколів та яструбів мисливці заманювали в сіті, приманкою міг бути дрібний птах; поки хижак ласував приманкою, його накривало сіткою. Стерегти вже зловлених птахів мисливець лишав хорта [5, s. 48–50]. Пізніше молодих хижаків навчали полювати з господарем, а сам птах, що сидів на руці власника, був частиною його образу. Полювання із хижим птахом було прерогативою шляхетської верстви, саме тому гнізда таких птахів були під захистом, як уже згадувалося вище.

Хижі птахи допомагали мисливцям вполювати інших птахів (куріпку, чаплю, навіть лебедя тощо), відносно невеликих ссавців. Під час полювання із птахом мисливець потребував для нього довгого ременя, а також для себе спеціальної шкіряної рукавиці, оскільки на його руці сидів птах. Подекуди є згадки про необхідність спеціальної пов'язки на очі для нього [17, s. 217–227]. Поради щодо полювання на птахів лишили не тільки вищезгаданий Я. К. Гаур, а й Т. Бєлявський [4, s. 45–52] та анонімний автор трактату "Gospodarstwo jezdeckie…". Вони радили полювати із хижим птахом на куріпку; шляхтич-анонім рекомендував обрати для цього крогульця (яструба-перепелятника чи голуб'ятника), іти з ним на полювання вдень [6, s. 381–385].

Кількість птахів та наявність спеціальних урядників (сокольників, ястребників тощо) залежала від статків мисливця. Власником цілої низки хижих птахів був Я. Х. Пасек; зокрема, у його щоденнику згадані соколи, яструби, чеглій, дрімлюга та крук [10, s. 196]. М. Циганський також пригадував сорокопуда, з яким можна було полювати на дрібне птаство [5, s. 53]. Із не згаданих

вище птахів варто виділити рарогів, з якими мисливці полювали взимку на зайця [6, s. 381–385], а пізньою осінню – на куріпок [5, s. 100–101], і кречетів – великих соколів (білозорів), які фігурують у джерелах як дипломатичні подарунки від Речі Посполитої [12, S. 142–143] та з Московського царства [9, s. 33].

На відміну від власне пташиної тематики, автори спогадів і трактатів практично не акцентують увагу на зброї, яка необхідна мисливцеві, хіба що зрідка згадують про неї. Єдиний виняток становить трактат шляхтича-аноніма, де автор докладно описує, якою має бути ідеальна рушниця та як робити шрот. Отже, відповідно до його рекомендацій, довжина ствола правильної рушниці мала бути близько 70 см (4,5 старопольські п'яді), діаметр мав бути таким, щоб влазив безіменний палець. Для саме пташиного полювання "начинкою" мав бути шрот – невеликі металеві кульки величиною із горошину, які можна було виготовити самостійно. Шрот у рушницю засипали поступово, бажано було підіткнути його папером, аби добре увійшов, інакше він міг вистрілити одразу весь і був ризик псування ствола. Потім потрібно було всипати помірну кількість пороху хорошої якості. Вибір саме шроту, а не куль, для пташиного полювання був зумовлений тим, що дрібні кулі можуть поцілити в кількох пташок одразу, оскільки вони розлітаються під час пострілу [6, s. 375–380].

Отже, полювання на птахів було достатньо копітким заняттям, що вимагало відповідних знань про орнітофауну, способи полювання, деталі його організації тощо, а також виваженості, уважності й терплячості. Ці практики суперечили панівному серед представників шляхетського стану та вищих щаблів еліт способу полювання, тобто гонитві, яка була тогочасним різновидом спорту, військової підготовки і загалом частиною культури сарматизму. Саме тому пташине мисливство нерідко було справою слуг – принаймні М. Рей, пригадуючи своє повернення з полювання, писав про побачених ним вже впольованих птахів та зібрані гриби. Урядником-ремісником був М. Циганський, дрібний мазовецький шляхтич; трактат, що є безцінним джерелом для дослідження цієї теми, був записаний із його слів, оскільки він сам був неписьменним.

Попри незначну кількість даних про полювання на птахів і його соціальну специфіку (за винятком полювання на лебедя, чаплю тощо), з дотичних джерел можна робити висновки про наявність такої дичини на столах еліт та високі оцінки її смакових якостей. Водночас для простолюду дике птаство було додатковим харчовим ресурсом, особливо у неврожайні роки. Показовим є те, що будова мисливських пасток та сіток є достатньо консервативною, отже, побутування деяких із них, про які відомо ще із середньовічних джерел, зафіксоване у XIX-XX ст. З огляду на подібність способів полювання, ландшафтів та орнітофауни, подекуди польські джерельні приклади (за відсутності власне українських) можуть бути ілюстративними.

Ловецтво, що стосувалось хижих птахів як об'єкта полювання, помітне за джерелами, що вкрай опосередковано стосуються історії повсякдення, оскільки такі птахи могли бути цінним дипломатичним даром. Гнізда таких птахів, а ще згаданих вище лебедів, були під охороною, чого не скажеш про решту. Проте з додатка-календаря, що містився у трактаті Я. К. Гаура, помітно, що певне усвідомлення цінності орнітофауни все ж було. Ішлося про обмеження полювання на птахів у періоди їх розмноження чи годівлі пташенят, рекомендації не полювати одразу на велику кількість птахів, аби збереглась їхня популяція. Таке ставлення радше можна назвати прагматичним, проте воно поєднувалось зі спостереженням за птахами, накопиченням знань про них, що можна вважати зародками екологічного мислення.

Список використаних джерел

1. Боплан Г.-Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн / Г.-Л. де Боплан. – К. : Наукова думка, 1990. – 256 с.
2. Ерлич И. Летопись / И. Ерлич // Южнорусские летописи ; ред. О. И. Левицкий. – К. : Б.м., 1916. – 456 с.
3. Литвин М. Про звичаї татар, литовців і московитів [Електронний ресурс] / М. Литвин // Ізборник. – Режим доступу : http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm
4. Bielawski T. Myśliwiec / T. Bielawski. – Kraków : w drukarni Jacoba Siebeneichera, 1595. – 54 s.
5. Cygański M. Myślistwo ptasze, dzieło z XVI wieku, obejmujące wykład wszystkiego, co wówczas do ptaśnictwa w Polszcze należało, a obok tego wymieniające rodzaje i gatunki ptaków krajowych / M. Cygański // Na nowo przedrukowane, z dodaniem przedmowy, objaśnień i przypisów Wagi A. – Warszawa : drukiem M. Chmielewskiego, 1842. – 318 s.
6. Gostomski A. Gospodarstwo jezdeckie, myśliwcze i strzelcze z doświadczenia N. N. szlachcicza polskiego napisano roku pańskiego 1600, a teraz świerzo z dozwoleniem starszych do druku podane. W Poznaniu 1690 / A. Gostomski // Biblioteka starożytna pisarzy polskich. T. 3. / Wydany przez Wójcickiego K. – Warszawa : Nakład i druk S. Orgelbranda, 1854. – 388 s.
7. Jemiołowski M. Pamiętnik, dzieje Polski zawierający (1648–1679) / M. Jemiołowski / Wydany i opracowany przez Dzięgiełewskiego J. – Warszawa : DiG, 2000. – 620 s.
8. Haur J. K. Oekonomika ziemiańska / J. K. Haur. – Kraków : w drukarni Krzrsztofa Schedla J. K. M., 1675. – 354 s.
9. Maskiewicz S. Pamiętniki / S. Maskiewicz / Wydane z rękopisów Biblioteki Szczorsowskiej Hrabiego Chreptowicza przez Jana Zakszewskiego. – Wilno : Nakładem Teofiła Glücksberga, 1838. – 112 s.
10. Pasek J. C. Pamiętniki / J. C. Pasek / Wydane przez Czubka J. – Kraków : Nakładem PAN, 1929. – 235 s.
11. Rej M. Żywot człowieka poczciwego [Electronic resource] / M. Rej // Staropolska on-line. Za wydaniem : Źwierciadło albo kstałt, w którym każdy stan snadnie się może swym sprawom, jako we źwierciedle, przypatrzyć. – Kraków : Akademia umiejętności, 1914. – Access mode : http://www.staropolska.pl/renesans/mikolaj_rej/Zywot.html
12. Twardowski S. Przeważna legacyja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy / S. Twardowski / Wyd. R. Krzywy. – Warszawa : Instytut Badań Literackich PAN, Stowarzyszenie "Pro Cultura Litteraria", 2000. – 470 s.
13. Кравченко Н. Мисливство ранньомодерного часу у світлі Литовських статутів / Н. Кравченко // Український археографічний щорічник. – 2018. – Вип. 21/22. – Т. 24/25. – С. 352–368.
14. Полесье. Материальная культура / Сост. : В. К. Бондарчик, И. Н. Браим, Н. И. Бураковская и др. – К. : Наукова Думка, 1988. – 448 с.
15. Сабанеев Л. П. Календарь природы / Л. П. Сабанеев. – М. : Наука, 1964. – 383 с.
16. Справочник охотника / Под ред. М. С. Долбика. – Минск : Ураджай, 1979. – 288 с.
17. Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. Wybrane zwierzęta łowne w dziełach ks. Kszysztofa Kluka i Jakuba K. Haura / P. Badyna. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2013. – 370 s.
18. Bobiatyński I. Nauka łowiectwa. We dwóch tomach / I. Bobiatyński. – T. 1. – Wilno : drukiem Józefa Zawadzkiego, 1823. – 246 s.
19. Bobiatyński I. Nauka łowiectwa. We dwóch tomach / I. Bobiatyński. – T. 2. – Wilno : drukiem Józefa Zawadzkiego, 1825. – 360 s.
20. Kozłowski W. Pierwsze początki terminołogii łowieckiej / W. Kozłowski. – Warszawa : Drukarnia N. Glucksberga, 1822. – 56 s.
21. Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów / A. Samsonowicz. – Warszawa : Warszawska Firma Wydawnicza, 2011. – 564 s.

References

1. de Beauplan G. L. (1990) A description of Ukraine, containing several provinces of the Kingdom of Poland, lying between of the confines of Muscovy, and the borders of Transylvania. Together with their customs, manner of life, and how they manage their wars. Kyiv: Scientific Thought. [In Ukrainian].
2. Jerlych J. The Chronicle. In: Southrussian chronicles (1916). Kyiv: n. P. [In Ruthenian and Polish].
3. Lituanus M. On the Customs of Tatars, Lithuanians and Muscovites. *Izbornyk. History of Ukraine of the 9th – 18th Centuries. Sources and interpretations*. Retrieved from: http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm
4. Bielawski T. (1595) Myśliwiec. Kraków: w drukarni Jacoba Siebeneichera.
5. Cygański M. (1842) Myślistwo ptasze, dzieło z XVI wieku, obejmujące wykład wszystkiego, co wówczas do ptaśnictwa w Polszcze należało, a obok tego wymieniające rodzaje i gatunki ptaków krajowych. Warszawa: drukiem M. Chmielewskiego.
6. Gostomski A. (1854) Gospodarstwo jezdeckie, myśliwcze i strzelcze z doświadczenia N. N. szlachcicza polskiego napisano roku pańskiego 1600.

Biblioteka starożytna pisarzy polskich. T. 3. Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda.
7. Jemiołowski M. (2000) Pamiętnik, dzieje Polski zawierający (1648–1679). Warszawa: DiG.
8. Haur J. K. (1675) Oekonomika ziemiańska. Kraków: w drukarni Krzrsztofa Schedla J.K.M.
9. Maskiewicz S. (1838) Pamiętniki. Wilno: Nakładem Teofiła Glücksberga.
10. Pasek J. C. (1929) Pamiętniki. Kraków: Nakładem PAN.
11. Rej M. (1914) Żywot człowieka poczciwego. *Staropolska on-line*. Retrieved from: http://www.staropolska.pl/renesans/mikolaj_rej/Zywot.html
12. Twardowski S. (2000) Przeważna legacyja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, Stowarzyszenie "Pro Cultura Litteraria".
13. Kravchenko N. (2018) Hunting in the early modern time according to the Lithuanian Statutes. Ukrainian archeographic year book, 21/22, P. 352–368.
14. Polesia. Material culture. (1988) Comp. Bondarchyk V. et al. (Eds.). Kyiv: Scientific Thought.
15. Sabaneev L. P. (1964) Calender of nature. Moscow: Science.
16. The guide book of hunter. (1979) Comp. Dolbyk M. Minsk: The Harvest.
17. Badyna P. (2013) Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. Wybrane zwierzęta łowne w dziełach ks. Kszysztofa Kluka i Jakuba K. Haura. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
18. Bobiatyński I. (1823) Nauka łowiectwa. We dwóch tomach. T. 1. Wilno: drukiem Józefa Zawadzkiego.
19. Bobiatyński I. (1825) Nauka łowiectwa. We dwóch tomach. T. 2. Wilno: drukiem Józefa Zawadzkiego.
20. Kozłowski W. (1822) Pierwsze początki terminołogii łowieckiej. Warszawa: Drukarnia N. Glucksberga.
21. Samsonowicz A. (2011) Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów. Warszawa: Warszawska Firma Wydawnicza.

Надійшла до редколегії 12.03.22

N. Kravchenko, PhD Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BIRD HUNTING IN THE EASTERN PART OF THE COMMONWEALTH IN THE LIGHT OF NARRATIVE SOURSES OF THE 16TH – 17TH CENTURIES

The article analyzes bird hunting in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the light of such sources as treatises and diaries; some of them have also left their impression on the history of literature. Depending on their subject, hunting as such or merely bird hunting (as its branch) are represented completely or fragmentarily in these sources. Owing to hunting treatises as the main source in the context of this study, it is possible to reconstruct the technical level of development in this area at the time mentioned. These sources are relevant in terms of researching the knowledge about avifauna of the time, habits of its representatives, behavior, breeding season (during that period it was recommended to limit hunting). The latter is a manifestation of a pragmatic attitude to this resource, awareness of its value, which can also be interpreted as a primary manifestation of environmental awareness. A small number of the analyzed sources relate to the Ukrainian lands in particular. However, due to the similarity of landscapes and the conservatism of hunting practices, Polish examples can sometimes be illustrative.

In the memoirs of this period hunting is represented from a different angle than that of the treatises – as part of everyday life at that time. Given that hunting chase was considered the best way for elites to hunt as a form of military training, bird hunting was inconspicuous. It was often a craft of poor servants, so it is visible in diaries from another angle – as a source of new gastronomic experiences. Most often we are talking about baked partridges and blackbirds, capercaillie, bustard, quail, etc.; the use of smaller birds is known mainly due to rare mentions. In the diaries, dedicated to the diplomatic missions to other countries and diplomatic receptions, the birds of prey, along with expensive sable furs can often be found in the lists of prestigious gifts. A spin-off manifestation of the popularity of hunting was the emergence of hunting sayings.

Keywords: narrative sources, hunting, shooting, birds, Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th – 17th centuries.

УДК 94(477):271.2"15/16"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153.5

О. Надтока, канд. іст. наук, доц.
e-mail: nadtokaoleks@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-2232-8686
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЕРЕДУМОВИ ЗДІЙСНЕННЯ МОСКОВСЬКОГО ПРОЄКТУ "ВІДРОДЖЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ" В РУСІ-УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVI – ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XVII СТОЛІТТЯ)

У новому концептуальному ключі, на основі історичних і догматично-канонічних джерел, досліджено передумови події, яка відома в історіографії як "відродження православної церкви", або "православної ієрархії" в Русі 1620 р. в межах трьох складових – зацікавленості Московського царства у відновленні/створенні альтернативної законній Руській унійній церкві нез'єднаної православної церкви, ставлення офіційної світської влади Речі Посполитої до унійного процесу в Русі та особливостей протидії прихильників нез'єднаної православної церкви в самій Русі об'єднавчому церковному рухові.

Ключові слова: Руська унійна церква, нез'єднана православна церква, Русь, Річ Посполита, Московія, полемічний твір, ієрархія, схизма[1], антиунійна пропаганда.

Найбільше виправдання Русі перед Богом –
з'єднання церкви Христової в Бересті!

Пропонована стаття є спробою опонування традиційній історіографії ортодоксального спрямування, для якої притаманне вибудовування моделі сприйняття церковно-історичних подій як штучність католицьких впливів у Русі-Україні (зокрема й унійних церковних процесів) та органічність так званої православної традиції. Означена інтерпретаційна матриця побутувала у вітчизняних наукових дослідженнях від періоду Російської імперії до початку XXI ст. – від праць Михайла Грушевського (1866–1934) до сучасних історичних та релігієзнавчих студій [4; 11; 13; 15; 20; 21]. Сталою є також певна глорифікація подій "відродження православної церкви", або "православної ієрархії" за сприяння гетьмана Петра Сагайдачного (1570–1622). І це попри те, що ця нова ієрархія була цілком промосковською і заклала ґрунт для згубної політичної переорієнтації із християнської Європи на деспотичну Московію в середині XVII ст. Звертаючись не лише до історичних джерел, а й до догматики і канонів християнської церкви, ми пропонуємо не ортодоксальну модель інтерпретації церковно-історичної спадщини, а саме християноцентричну, яка передбачає визнання доктринальної зорієнтованості християнської церкви на єдність та слідування Новому Заповіту. Це та світоглядна основа, яка суттєво впливає на оціночні характеристики в дослідженнях поряд із проєкцією тих чи інших методів наукового аналізу історії.

Події висвячення нових ієрархів для нез'єднаної православної церкви в Русі в 1620 р. стали одним із поворотних моментів у ранньомодерній історії Русі-України та суттєво вплинули на перебіг політичної історії Речі Посполитої і Московського царства. Цими таємними висвятами було сформовано потужне ідеологічне підґрунтя реалізації московських впливів за посередництва нововисвячених владик. Якщо Руська унійна церква була орієнтована на органічне єднання із християнською Європою та співпрацю з офіційною владою Речі Посполитої, то єпископи нез'єднаної православної церкви були висвячені за сприяння Московії (єрусалимський патріарх Теофан III (1570–1644) саме на шляху з Москви здійснив з іншими представниками закордонного духовенства відомі хіротонії нових єпископів) і шукали подальшої підтримки Москви, яка також залишалася в умовах церковного розколу з католицькою церквою і була зацікавлена у підтримці альтернативної православної церкви в Русі, яка опонувала законній Руській унійній церкві. Передумови оформлення альтернативної православної церкви в Русі в контексті становища Московії та її зацікавленості цим процесом, ставлення вищої світської влади Речі Посполитої до унії Руської церкви й особливості протидії унії саме на теренах Русі становлять головну проблематику цієї наукової розвідки.

[1] Тут і далі використовується визначення *"схизма"* у традиційному значенні дослівного перекладу цього терміна з грецької – *"розкол"*. На нашу думку, цей термін виправдано може використовуватись в історичній науці, оскільки відповідає змісту великого розколу 1054 р. і подальшій історії східних християнських патріархатів, відомих в історіографії як православних патріархатів. Зі спільних джерел віросповідних основ (Євангеліє) та канонів для католицької і помісних православних церков (апостольські правила та рішення перших семи вселенських соборів) очевидно, що відмова константинопольського єпископа (патріарха) Михайла Керуларія в 1054 р. та його наступників, а також інших глав помісних православних церков визнавати першим за честю в ієрархії керівників християнської церкви єпископа Риму (Римського Папу) суперечила настановам Господа Ісуса Христа в Євангеліях від Матея та Йоана стосовно покликання св. апостола Петра (*Див.*: **Матея 16:17,18,19; Йоана 21:15,16,17**) та рішенню Другого вселенського собору у Константинополі 381 р. (визнається як вселенський і дійсний як католиками, так і православними) стосовно ієрархії керівників християнської церкви і визнання "єпископа константинопольського" (тобто патріарха константинопольського) саме другим за честю після римського єпископа (римського папи). "Кѡнстантінопольскій єпіскопъ да имѣєтъ прєимꙋщєство чєсти по Римскомъ єпіскопѣ, потомꙋ что градъ оный єсть новый Римъ" (*Див.* : Правила Свѧтагѡ Всєлєнскагѡ Вторагѡ собора, Кѡнстантінопольскагѡ // Книга правилъ свѧтыхъ Апостѡлъ, свѧтыхъ соборѡвъ всєлєнскихъ и помѣстныхъ и свѧтыхъ Ѿтєцъ. Въ градѣ свѧтагѡ) Пєтра, въ лѣто ѡ*т* созданіѧ міра ҂зтнā (7351), ѡ*т* Р*ождєс*тва жє по плоти Бога Слова ҂ āѿмг (1843), Індікта ā (1). то*з* (377 с.). – Правило Г (3). – С. ЛИ (С. 38) – *О. Н.).* Інший варіант назви, який використовуємо стосовно православної церкви – *нез'єднана православна церква*. Це пов'язано з тим, що церкву унійну або греко-католицьку також можливо називати православною, оскільки вона зберігає грецьку літургійно-обрядову традицію, східнохристиянську агіографічну традицію, характерні особливості організації життя й управління церкви, проте вона є з'єднаною зі вселенською або католицькою церквою.

© Надтока О., 2022

Міжнародна приниженість Московії та хвороба самосвячення. Ідеологічний ґрунт для можливого розширення влади московських князів на Русь-Україну готувався ще до успішного для Москви XVII ст. Претензії на спільну спадщину Русі були єдиним достойним мітом державної історії Московії у межах християнського світу з огляду на її ординське тавро і східну деспотичну спадщину. Самопроголошений московський цар[1] Іван IV (1530–1584) в умовах поразки у Лівонській війні (1558–1583) проти об'єднаної Речі Посполитої, військові можливості якої були підсилені Військом Запорозьким, демонстрував підтримку православної церкви в Русі-Україні. У Грамоті Івана IV стосовно підтримки Києво-Печерського монастиря 1583 р. зазначалося, що припинена в роки війни милостиня для монастиря відновлюється на прохання братії цієї обителі "згідно з ранішим переданням і звичаєм", як це було "за прародителів, предків наших" [3, с. 18]. Усе це подавалося як доречна милостиня відомій обителі від великого царя і великого князя "всея Русі" Іоанна Васильовича. Москва наново підживлювала тему особливого становища у православному світі як протектора, захисника східної церкви.

Зв'язки з руським православним духовенством були єдиним надійним ґрунтом для формування можливого впливу на Русь-Україну. Шляхта і козацтво до часу розглядали Москву як традиційного ворога і можливий терен для здобуття "хліба козацького". До того ж деспотична й ізольована від християнської Європи Москва мала низький міжнародний авторитет. Навіть пишна титулатура московських правителів не сприймалася іншими державами, тому вона побутувала лише в самій Московській державі та хіба в середовищі закордонного православного духовенства, залежного від матеріальної допомоги з півночі. Щоб зрозуміти особливу важливість для Московії цього союзу з тим православним духовенством Русі-Україні, яке виступало проти відновлення єдності із християнським світом, католиками, важливо детальніше розглянути співвідношення титулатури московських правителів і ставлення до неї за кордонами царства як реального свідчення статусу Московії на міжнародній арені кінця XVI – перших десятиліть XVII ст.

З листа від візира Османської імперії Сінан-паші (Sinan-Basza) (ідеться про бейлербея, візира Чикалазаде Юсуф Сінан-пашу, 1545–1605) до польського короля Стефана Баторія (1533–1586) від 1583 р. (лист перекладений на польську – *О. Н.*) дізнаємося, що "Вільний цар Перекопський Махмет Герей" (Мехмед II Ґерай, 1532–1584) через посланця передав турецькому султану ("Cezarzu") листа, повідомляючи, що минулого року від московського князя до царя Перекопського ("od Moskiewskiego Kniazia... do Cara[2] Prekopskiego") через княжого посла йшов великий скарб (данина – *О.Н.*). Неподалік кордону посольство стало на перепочинок у безпечному місці, проте козаки несподівано здійснили напад, посла і людей убили, а скарб забрали. При московському послові були купці – піддані турецького султана, їх так само було вбито і майно забране [22, s. 205]. Сінан-паша наголошував, звертаючись до польського короля, що "незбереження приязні" із царем Перекопським буде порушенням приязні цісарської, тобто дружніх стосунків із турецьким султаном. Скарб від московського князя та майно турецьких купців мали бути повернуті, а винні покарані, щоб охочі до таких вчинків надалі стримували себе ("powńsi№gali sik"). Якщо ж цього не буде зроблено, то турецький султан ("Cezarz") дозволить царю Перекопському стримати ті злі дії і військом своїм допоможе [22, s. 205 odwr.].

Із приводу означених дій запорожців цього ж 1583 р. до польського короля Стефана Баторія було надіслано листа і від турецького султана Мурада III (1546–1595). Вимоги загалом повторювались, султан писав – "zyczemy Wam dobrey przyiazni z Carem azeby ci zioczyncy byli pokarani" [23, s. 203–204]. Ці листи свідчили, що в Османській імперії та Кримському ханстві і після 36 років від часу проголошення Івана IV царем у Московії називали просто "московським князем" і він надалі сплачував данину кримському хану – царю Перекопському. Останній мав вищий титул, оскільки успадковував владу правителів Золотої Орди роду Чингізидів і московські князі залишалися його данниками.

Незважаючи на несприйняття іноземними володарями самочинних титулів московських правителів, їхнє офіційне титулування в Московії ставало дедалі пишнішим. Зберігся дослівний польський переклад листа московського царя Михайла Федоровича (1596–1645) до польського короля Владислава IV (1595–1648) стосовно Поляновського мирного договору з Річчю Посполитою, укладеного 1634 р., зокрема із дослівним перекладом титулів московського правителя. З листа бачимо, що повний титул вже тоді, тобто ще до поширення влади на Русь-Україну і майбутнього проголошення імперії, складався із 60 слів (sic!), а найчастіше повторювався титул царя – 4 рази! Серед них – Car i Wieliki Kniaï Wsieja Russyi, Car Kazanski, Car Astrachanski, Car Sybirski [25, s. 523]. Таке наполегливе використання царського титулу, імовірно, настільки вплинуло на перекладачів, що титул "великий государ, цар", використаний на початку переліку, вирішили перекласти як "Imperator" (!), що бачимо з назви документа. Саме ж Московське царство називалося в дослівному перекладі царського листа "Wielikoje Rosyiskoje Carstwije" або "Rosyiskoje Carstwije" [25, s. 523, 527].

У польському тексті умов Поляновського мирного договору з Московським царством від 13 червня 1634 р. бачимо іншу термінологію і традицію титулувань. Сама війна називалась у документі "Московською", з якої польський король повертався тріумфатором ("triumphator z woyny Moskiewskiey") [24, s. 504]. Також військові дії називалися війнами "mikdzy Koron№ Polsk№ у

[1] Показово, що в радянській історіографії, попри певну глорифікацію московського правителя Івана IV і тлумачення його царського титулу як "по суті імператорського титулу" (див.: Бахрушин С. В., Сказкин С. Д. Дипломатия Московского государства в XVI веке. Дипломатия Ивана IV // История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина. – М. : ОГИЗ Государственное социально-экономическое изд-во, 1941. – Т. 1. – С. 203 (загалом стаття С. 186–203)), побутувало визначення стосовно "царського вінчання" саме як "привласнення ("присвоения" – рос.) собі царського титулу" (див. там само). З погляду характерного для радянської влади принципу возвеличення російської історії це можна тлумачити як певний недогляд з боку партійної цензури, проте в умовах обмеженого використання радянськими авторами російської великодержавної парадигми дожовтневого періоду це варто сприймати як показовий вияв зрозумілої рефлексії на очевидний факт.

[2] У польських перекладах листів з Оттоманської Порти за 1583 р., які готували для короля, зустрічаємо кілька варіантів написання титулу "Царя Перекопського", якого в російській та радянській історіографії послідовно спрощено називали "кримський хан" – "Wolny Car Prekopski", "Czar Prekopski", "Car Prekopski" (див.: AGAD. – Zespół 386. – Sygnatura 11. Akta historyczne z lat 1575–1591. List od Sinan Basza Przepis (1583). – S. 205 odwr.; AGAD. – Zespół 386. – Sygnatura 11. Akta historyczne z lat 1575–1591. Przepis listu od Cesarza Tureckiego na Polskie z Tureckiego przełożonego (1583). – S. 203–204).

W. X. Lit[ewskiego] a Narodem Moskiewskim" [24, s. 495]. Стосовно країни використовувались назви: "Carstwo Moskiewskie", "ziemia Moskiewska", "Hospodarstwo Moskiewskie", просто "Moskwa". Правитель називався "Car Moskiewski" або "Hospodar Moskiewski" [24, s. 496–498]. Царські посли називалися "Kommissarzami Moskiewskiemi", правителі замків – "Hospodarowie Moskiewscy", тобто господарі московити [24, s. 497].

В означеному документі жодного разу не зустрічаємо назву "російське царствіє", тим більше "велике російське царствіє". Стосовно народу однозначна дефініція – московський, стосовно царя – також лише московський, без приставки "всея Русії" або "всея Росії". У договорі наголошувалось також, що не лише самі землі Смоленські та Сіверські (відповідні замки-міста та повіти) залишалися під владою Речі Посполитої, а й зносини московського царя із цими замками і землями заборонялися. Окремо наголошувалося, що використовуваний московськими правителями титул "всея Русії" (у цьому фрагменті тексту – "wszystkiey Rusi") у жодному разі не має означати претензій на замки, волості в землі руській ("na zamki, wiosci y ziemie Ruskiey" – згідно з мовним зворотом, швидше "w ziemie Ruskiey"), які тримає король польський, і це визначено в його титулі стосовно Князівства Руського ("Ksikstwa Ruskiego") [24, s. 498].

Відновлення єдності у Христі та особливості опору прихильників схизми. Ситуація міжнародної ізоляції агресивної Московії та відсутності реальних перспектив розвитку експансії в напрямі Русі-України та Великого князівства Литовського саме з військового погляду була поглиблена прийняттям Руською церквою рішення стосовно відновлення єдності християнської церкви та формуванням, таким чином, чіткого конфесійного вододілу між Руссю та Московією, між Київською митрополією та Московським патріархатом. Берестейська унія стала свідченням ідеологічного посилення Речі Посполитої на додаток до військових успіхів останніх десятиліть XVI – перших десятиліть XVII ст. Успішна реалізація релігійної унії, тобто не лише ідеологічного, а й, значною мірою, політичного союзу трьох найчисельніших народів Речі Посполитої, концептуально закривала можливості московської експансії на Захід. Це був час виправданих надій для Руської церкви та світської влади Речі Посполитої. Єпископ Володимирський Іпатій Потій (1541–1613) та луцький єпископ Кирило Терлецький (1540/1550–1607) у листі до противника унії львівського єпископа Гедеона Балабана (1530–1607) з Риму, де вони перебували як посли від Руської церкви взимку 1595 р., змалювали атмосферу братнього єднання у Христі. На час перебування в апостольській столиці руські посли отримали можливість служити за східним обрядом із греками в церкві Атанасія Олександрійського в Римі. 23 грудня вони були на урочистому прийомі у Папи Римського Климента VIII (1536–1605), який проходив у Костянтиновій залі папської резиденції у присутності кардиналів, архієпископів, єпископів та послів французького короля, на Вілію (урочиста Вігілійна служба на Різдво Христове – *О. Н.*). 24 грудня руські владики були запрошені до нового храму св. Петра і Римським Папою було "надано місце вище інших єпископів біля себе неподалік". Головним посланням особисто від святого отця руським єпископам стали слова, які вони переказували в листі – "не хочу я над Вами панувати, але немощі і кревкості (криваві рани – *О. Н.*) Ваші на собі носити" [5, с. 482, 483–484].

Король Речі Посполитої Сигізмунд III (1566–1632) у спеціальному маніфесті від 15 грудня 1596 р. до всього народу руського, "усім посполитим і кожному окремо, високого та низького стану віри Грецької Руським людям, духовним і світським, підданим нашим, обивателям Великого князівства Литовського, щире і вірне нам милим" урочисто повідомляв про те, що з метою об'єднання церкви Христової, "за віданням нашим господарським і собору свого духовного слали з тим до отця Климента святого восьмого, Папи Римського, який перше, як правдивий отець вівчарні Панської (Божої – *О. Н.*), до єдності церкви Божої вас прийнявши і від зверхності патріархів царгородських визволивши і розгрішивши, всі обряди церковні Руські, ведлуг стародавньому звичаю та уставам святих отців грецьких, не здійснюючи в них найменшої відміни, у своїй любові вічно залишив". Сигізмунд III підкреслив всіляке сприяння цій благій справі, цьому торжеству заповітів Христових – адже "повинні старатися опікуватись розмноженням Хвали Бога Всемогутнього та збавленням (спасінням – *О. Н.*) душ людських, далебі вірних та милих підданих наших". Християнський чин єднання надихав цього монарха – "як є один Бог Всемогутній у Тройці славимий, так теж має бути один Костел або Церква, один хрест і одна віра, одна вівчарня Господня та один пастир, як то Пан Збавитель наш Ісус Христос, здійснюючи тут на землі збавлення людей, постановити і наказати вирішив, збудувавши та уфундувавши на вірі святого учня і Апостола свого Петра, як на міцній скелі, Костел свій, який і брами пекельні перемогти не можуть" [7, арк. 33, 33 зв, 34, 35].

Доктринально важливим аспектом подій відновлення церковної єдності православної руської церкви та католицької, тобто вселенської християнської церкви, стало те, що і Рим, і руська православна ієрархія, і світська влада в особі короля Речі Посполитої визнавали і підкреслювали відданість і подальше дотримання грецького обряду Руською церквою. Руська церква залишалась православною (церквою східного обряду), проте вже не у стані відділення від католицької (вселенської церкви), а в єднанні з нею. Православ'я залишалося, проте попередній стан схизми, або розколу, ліквідовувався. Показово, що навіть світська особа – польський король Сигізмунд III – у згаданому маніфесті наголошував, що та колишня давня єдність церкви Христової "тривала багато років і століть" і навіть після відмови царгородських патріархів від послушенства найвищому і старшому римському пастирю таки повернулись "на старожитну дорогу" і на Флорентійському соборі (у документі – "синоді") відновили єдність [7, арк. 34-34 зв.]. Отже, і події унії, названої надалі Берестейською, інтерпретувались в органічному зв'язку з попередніми прикладами єднання церкви грецької (православної) та римської (католицької) без перемін у власній обрядності.

Відомий інтелектуал у середовищі противників унії з Римом, автор знаменитих праць "Тренос" (1610) та "Граматики слов'янської" (1619) Мелетій Смотрицький (1577–1633) згодом, у процесі повного переосмислення свого ставлення до єднання з католиками у Христовій церкві, якраз звернув увагу на те, що Руська унійна церква – це і є православна церква, але без гріху розколу. Цей представник новоствореної в 1620 р. схизматичної православної ієрархії, який був одним із головних ідеологів боротьби з унією, якого титулували як архієпископа Полоцького та єпископа Вітебського і Мстиславського, зрештою покаявся стосовно попередніх поглядів і звернувся до унії після вбивства прихильниками схизми унійного архієпископа Полоцького і Вітебського Йосафата Кунцевича (1580–1623) та подорожей по країнах християнського Сходу (1624–1625). У праці "Paraenesis, abo Napomnieie" (W Krakowie, 1629), яка була зверненням до

Віленського Свято-Духівського братства та народу руського, він зазначив: "В похилому віці, під старечі роки мої, коли вже однією ногою стою в гробі… пережив я переміну ("poniosiem odmiane"), учинив те з милості Божої та бажання спасіння свого… Вічними муками загрожували мені уміщені мною в Плачі ("Lamencie") та в іншим моїх рукописах ("Skryptach") на маєстат Божий блюзнірства, помилки та єресі. На догмати православної віри перемінити їх мусив (тобто дійсного православ'я – *О. Н.*). Через які переміни не відступив я від святої Східної Церкви, Боже мене борони. В ній залишаюсь, в такій, яка була народжена предками Народу Руського, народжена у святій єдності з Римською Церквою і в єдності зі святою Західною Церквою має перебувати…" [28, s. 24-25]. У цьому фрагменті Мелетій Смотрицький пояснював, що якраз дійсна відданість догматам східної, православної церкви передбачає повернення до єдності у Христовій церкві. Саме про єдність писали найвідоміші отці церкви, продовжував автор звернення. "Говорить Золотоуст святий ("Ziotoust ь.", Йоан Золотоустий (347–407)), що Пан Христос для того свою кров вилив, аби овець тих відкупити, старання над якими Петрові та його спадкоємцям визначив" [28, s. 44]. Натомість гріх розколу, який Мелетій Смотрицький називає єрессю, призвів до страшного занепаду тих церков, які відійшли від єдності Христової, від визнання спадкоємців апостола Петра (?–67). Після споглядання прикладів протистояння в Русі, подорожей християнським Сходом, осмислення побаченого і пережитого він написав у цій праці: "Під тим сучасним… послушенством через так багато сотень років на щось добре народ наш Руський спромігся (тобто на єднання, унію – *О. Н.*). Було колись, що предкам нашим під тим послушенством Пан Бог благоволив. Але тоді, коли він найвищій церковній зверхності був послушним, зараз ні в чому йому не благоволить, ні в чому не любить ("nie lubuie"). Не встигне щось десь доброго піднестися, так одразу і згасає. Де ті школи – Острозька (з 1623 р. в ній уже не викладали латину та грецьку мову, а 1636 р. вона була закрита – *О. Н.*), Львівська, Брестська та інші, Ваша Віленська (тут прямо звертається до Віленського братства – *О. Н.*), з яким молодечим запалом ("postkpkiem"), за великим коштом вашим, начебто крізь щілину яку тиснеться, а з неї як з каменю через багато років ані вогню, ані води. А то не від ваших недоліків і недбальства, оскільки і чулість працюючих не меншає і кошти ваші, але через покладене на народ тієї сторони Руської неблагословенство Боже ("przez samo polegie na narodzie tey strony Ruskim niebiogosiawiecstwo Boïe"), яке йому нічого доброго внутрішньо, ані зовнішньо мати не дозволяє… Де його казнодії (проповідники – *О. Н.*) добрі і вірні, де Сповідник розсудливий, де в монастирях карність, де між духовними послушенство, де у начальственних ("przeioïonych") чулість, де про спасіння душ піклування, де хто в справах духовних з любові, а не для живота працює, де нарешті пожива людям на духовне зголоднілим, де втіхи душі Християнської? Сміливо кажу, бо річ очевидна – від давнього часу у всій Церкві східній, в Грецькій землі, в Сербській, в Болгарській, в Мултанській, у Волоській, в Іберській, в Караманській, в Арабській, в Московській, у нашій Руській, люд простий по селах, містах і містечках не відає – що є віра Християнська. Що то є святині церковні, що то є вміти *Отче наш* і *Вірую в Бога*, що то знати десять Божих заповідей ("Dzieńiksciorо Boïe przykazanie") і що інше кожному християнинові належить. Ніде жоден з них (з люду простого – *О. Н.*) не отримує утіх віри Християнської, яка буває від слухання слова Божого – живуть як бидло" ("ïyi№ iak bydio") [28, s. 32–33].

Висвітлюючи таку трагічну картину занепаду внаслідок неблаговоління розкольникам від всевишнього Бога, Мелетій Смотрицький закликав у своїй праці до спасенного єднання (єднання не лише з католицьким світом, а й Русі з Руссю через визнання доречності унії), яке не зашкодить, але "великі і спасенні користі з собою принесе, як то: з'єднає його з народом Католицьким, Польським і Литовським, у вірі і в любові, а перед тим очистить його від тих помилок і єресей... Школи йому вивищить ("podnieńie"), Семінарії побудує, Церкви вправними проповідниками забезпечить ("opatrzy"), Монастирі складе ("sporz№dui"), Катехизм відповідного визнання видасть, …злі звичаї Духовних та світських направить і невдовзі, на мою думку, Церква Руська у такій зовнішній оздобі постане, якої вона, обидві разом, в народі Руському ніколи не мала" (тобто церква унійна та допоки нез'єднана церква – *О. Н.)* [28, s. 31–32].

У першій полемічній праці противників унії "Апокрисис" (Острог, 1598) Христофора Філалета, яка була своєрідною відповіддю на працю Петра Скарґи "Synod Brzeski i jego obrona" (Krakyw, 1597), автор ще не використовує нові назви "російська церква", "російський народ", натомість уживає традиційну назву "народ руский". Це було пов'язано з тим, що модернізована термінологія, яка закладала умови пропагування спільності з Московією, ще не встигла запанувати у працях авторів – противників унії. Водночас цей термінологічний традиціоналізм пов'язаний також із особою автора "Апокрисиса". Написана, найвірогідніше, на замовлення князя Василя Костянтина Острозького (1526–1608), праця належала перу наближеної до князя особи – поляка та протестанта Кшиштофа Бронського (1564/1565–1624). Цей представник польської шляхти відображав усталену на той час термінологію і не перебував під впливом промосковськи налаштованого православного духовенства. Однак ця праця, яка була видана спочатку у Кракові 1597 р. польською, а 1598 р. староукраїнською саме в Острозі, дає нам ключ до розуміння іншого аспекту цієї гуманітарної події, а саме спланованості, а не спонтанності зародження полеміки із прихильниками унії, і протектором цієї справи постає саме Василь Костянтин Острозький. При цьому відомо, що протягом двадцяти років після виходу доктринально важливої праці отця єзуїта Петра Скарґи (1536–1612) "O Jednońsci Końsciоia Boïego pod iednym Pasterzem y o Greckim od tey Jednońsci odstN№pieniu : z PrzestrogN№ y upominanim (sic! – *О. Н.*) do Narodow Ruskich przy Grekach stoiN№cych" (Wilno, 1577) [26] представниками тодішньої нез'єднаної церкви (противниками унії з Римом) так і не було запропоновано належної відповіді. Першим полемістом із руського антиунійного табору, праця якого вийшла окремим виданням, став поляк і протестант, який виступив під личиною православного русина [19]!

Зміст цієї праці також був вельми цікавим у тому сенсі, що у ньому містилася засторога внутрішнього протистояння в Речі Посполитій внаслідок прийняття унії, що, з погляду спланованості цього видання, могло означати саме орієнтування сучасників на це протистояння, обрання саме такого радикального варіанта опору проголошеній єдності церкви Христової. Автор наголошував, що унія приносить збитки і загрози. Замість згоди, "в якій з Вашими милостями минулих століть перебували" за старожитньої віри грецької, прийшло "порушення старожитньої згоди та милості". Майбутня внутрішня війна подавалась автором тексту у дусі не надто прихованої погрози (тобто не лише заг-

рози, а й погрози – *О. Н.*). "Якби те полум'я у нас десь з'явилося (від чого Боже, бережи!), – наголошував автор, – швидко б усі того панства мазанки спопеліли" [1]. Припускаємо, що такий радикальний зміст був уможливлений саме настановами і протекцією з боку київського воєводи, князя Василя Костянтина Острозького.

Означений радикальний вимір опору справі унії, попри законний характер її прийняття та спрямованості на втілення Божої справи єднання християн, передбачав прямі загрози та небезпеки для її прозелітів. Це було виявлено ще на етапі візиту єпископів Іпатія Потія та Кирила Терлецького до Риму восени – взимку 1595/1596 рр. З королівського універсалу Сигізмунда III від 29 серпня 1596 р. дізнаємося, що під час поїздки єпископа Луцького та Острозького Кирила Терлецького до Риму на маєтності рідного брата владики пана Яроша Терлецького, де єпископ залишив власне майно та церковні документи, було здійснено напад колишнім слугою владики Флоріаном Гедройтом та спільниками – загоном козаків. Було пограбовано "маєтності чималі єпископа Луцького", його кошти, хутра, тканини, а головне – "речі церковні: крижі, келихи, кадильниці, образи коштовні, срібні та убори церковні, риз чимало, стихарів та інших апаратів ("апаратов") злотоглових, дуже коштовних, омофори єпископські і що більше – права церковні владичества Луцького, привілеї, фундуші і листи вечисті (вічні – *О. Н.*). Майно та церковні речі єпископа Кирила Терлецького були забрані у дворах Яроша Терлецького в селах Отольчичі та Дубой (зараз Пінський район Брестської області, Білорусь), також у городянина м. Пінська Григорія Крупи. Чітке орієнтування по локаціях учасників злочину свідчило про спланованість акції, яка була спрямована саме проти єпископа – прихильника унії. В королівському універсалі колишній слуга єпископа Флоріан Гедройт оголошувався "здрайцею і розбійником", всі, хто б його зустрів, мали сприяти затриманню і видачі владі [8, Арк. 41–42 зв.].

Наступи на майнові інтереси не лише єпископа Кирила Терлецького, а й унійної церкви, були продовжені самим вельможним князем Василем Костянтином Острозьким. Маючи надзвичайний вплив і владу як "Київський воєвода, маршалок землі Волинської і Володимирський староста", князь Острозький силою захопив значні маєтності луцької катедри та головної луцької соборної церкви св. Йоана Богослова. Було "ґвалтовно забрано", як зазначалося в луцькій ґродській книзі, маєтності в луцькому повіті – в селі Будорожа, також "з села Бусчі, з села Півча, з села Волі ("Волѣ"), Новоосажоноє, Борщовки і села Мезоча Малого". Також було "вибито ґвалтовно" у законних власників маєтності в селах Великий Мезоч, Точивек і "до єпископії Луцької приналежного в замку окольному Острозькому" (тобто певної власності на території замку князя – *О. Н.*) [10, арк. 73–73 зв.].

Завдяки старанням князя Василя Костянтина Острозького в 1590-ті рр. саме Острог стає центром антиунійної пропаганди, центром організації силових заходів, спрямованих проти економічних можливостей ієрархії та самої унійної церкви, а також центром підготовки організованих звернень до Сейму Речі Посполитої з боку волинської руської шляхти із претензіями стосовно унійного рішення руського духовенства. Остання складова зусиль Василя Костянтина Острозького об'єктивно не передбачала особливих складнощів, оскільки князь очолював шляхту всієї Волині (був маршалком). В результаті посли від Волинського воєводства на Варшавський сейм 1598 р. сформували спільну позицію та намагалися оскаржити законність звернення руських єпископів до Папи Римського від імені "усіх обивателів". У листі від польського короля Сигизмунда III єпископу Володимирському і Берестейському Іпатію Потію від 30 січня 1598 р. наголошувалось, що посли до Сейму від Волині трактували здійснену єпископами Іпатієм Потієм та Кирилом Терлецьким посольську поїздку до Риму як непослух, оскільки "обивателі воєводства тамтешнього" не уповноважували на це [9, арк. 56]. Звичайно, така інтерпретація не враховувала позицію самої ієрархії та духовенства стосовно відправлення послів до Риму саме від Руської церкви, і подібні сумніви закладали додатковий ґрунт для поділу Руської церкви на унійну та нез'єднану. На думку противників унії, нез'єднана церква мала бути знову легітимізована за звичним у Речі Посполитій правом релігійної свободи й дотримання прав прихильників грецької віри.

Надалі, вже після смерті головного протектора прихильників повернення/збереження схизми князя Василя Костянтина Острозького в 1608 р., ідея відновлення прав нез'єднаної церкви в Русі-Україні стала реалізовуватись у ключі прямої співпраці з Московією та формування спільного ідеологічного простору у вигляді "російського православ'я", яке об'єднувало б давню Русь та Московію. Момент переходу представників нез'єднаної православної церкви в Україні від термінології "руськості" до термінологічної матриці "російськості" став видимим виявом нової політичної орієнтації і створення промосковським духовенством умов для зближення та об'єднання з Московією, хоча й ціною відречення від самої Русі як традиційного опонента Московського князівства, а згодом царства.

На початку другого десятиріччя XVII ст., вже після Острога, головним центром боротьби з об'єднаною християнською церквою став Київ. Наприклад, з 1612 р. Києво-Печерський монастир став осідком софійського митрополита Неофіта [4, с. 198], який, подібно до інших представників православного нез'єднаного духовенства на теренах Османської імперії (Болгарія з кінця XIV ст. входила до складу Оттоманської Порти – *О. Н.*), однозначно був зорієнтований на пряму співпрацю з Московським патріархатом і отримання звідти традиційної матеріальної допомоги. Діяльність цього ієрарха з іншої, ворожої до Речі Посполитої країни, мала два наслідки для релігійної ситуації в Русі-Україні. Насамперед, за сприяння козаків та київських міщан, було створено новий центр церковного управління, альтернативний законному адмініструванню з боку київських митрополитів Руської унійної церкви. Новоприбулий софійський митрополит всупереч церковним канонам на теренах чужої єпархії "святив церкви, поставляв священиків і дияконів" [4, с. 198]. Це прямо суперечило тридцять п'ятому правилу святих апостолів, невиконання якого передбачало відлучення від церкви всіх причетних осіб єпископського та пресвітерського сану. У правилі наголошувалось: "епіскопъ да нє дєрзаєтъ внѣ прєдѣлѡвъ своєѧ єпархіи творити ргкоположєніѧ во градѣхъ и въ сєлѣхъ, ємг нє подчинєнныхъ. Ащє жє ѡбличєнъ бгдєтъ, ꙗкѡ сотвори сіє бєз согласіѧ имѣющихъ въ подчинєніи грады оныє или сєла: да бгдєтъ извєржєнъ и онъ, и поставлєнніи ѡт нєгѡ" (Правило Лє (35) [12, С. єі (С. 15)]. Також такі дії суперечили і світським законам. В маніфесті короля Сигізмунда III до всього народу руського від 15 грудня 1596 р. зазначалося: "…воєводам, старшинам, державцям… і

намісникам, урядникам їхнім, також війтам, бурмистрам, радцам (райцям – *О. Н.*) и лавникам приказуєм, щоб тим постановам Синоду Берестейського (1596 р. – *О. Н.*) ні в чому не противилися, а інших підданих наших, які до того чинили опір, карали і цей лист наш повсюдно при костелах, церквах і на торгах, копії з нього списуючи, прибивати і до відома всіх доводити мали" [7, арк. 38 зв.]. Безкарно таке втручання софійського митрополита Неофіта у справи київської митрополії та його підтримка козацтвом і частини київських міщан проходили лише внаслідок того, що влада Речі Посполитої станом на 1610-ті рр. вже не мала достатньої мотивації для жорсткого запобігання таким діям, що уможливило для прихильників схизми досягнення другого наслідку діяльності софійського митрополита Неофіта. Прецедент безкарного попрання світських законів та канонів церкви дозволив вільно розвинути антиунійну пропаганду та посилити її промосковську спрямованість під прикриттям гасла захисту східної церкви. Саме на початку XVII ст. пропагування зв'язку і певної спільної церковної грецької традиції Русі-України та Московії збіглося з активізацією політики Речі Посполитої стосовно Московського царства в умовах "баламутного часу", особливо після повалення з трону Бориса Годунова (1552–1605) у 1605 р. Для короля Речі Посполитої Сигізмунда III відкрились можливості для претензій на московське правління. 4 лютого 1610 р. представники московської знаті запросили його сина королевича Владислава на московський престол. У серпні 1610 р. було укладено відповідний договір між Московським царством та Річчю Посполитою [6, с. 226; 17, с. 575]. Отже, від часу польської інвазії на московські землі на початку XVII ст. успіх польської політики в Московії став залежати і від того, яким буде становище нез'єднаного православного населення на теренах Русі-України. Це могло служити аргументом на користь визнання московськими схизматиками влади польських монархів. Отже, жорсткої реакції на вищезгадані свавілля софійського митрополита Неофіта в Києві не було.

На тлі цих подій прихильники нез'єднаного православ'я в Русі-Україні активізувались. Особливу роль стали відігравати церковні братства, організовуючи опір Руській унійній церкві та переймаючись пропагандою через полемічні твори, заснування шкіл. Київське Богоявленське братство стало найвідомішим центром єднання сил противників унії, хоча виникло досить пізно – в 1615 р., внаслідок фундації Галшки Гулевичівни (1572/1574–1642), дружини мозирського маршалка Стефана Лозки [4, с. 222]. Антиунійна пропаганда схизматичного духовенства і братств, імовірно, вже на кінець 1610-х рр. вийшла на рівень пропагування силових розправ над об'єднаною церквою. Наслідком цього стало вбивство намісника київського митрополита в Києві Антонія Грековича (?–1618) в лютому 1618 р., якого загітовані в антиунійному дусі козаки втопили в Дніпрі напроти резиденції митрополичого намісника – Видубицького монастиря [4, с. 200]. І знову свавілля залишилось нерозслідуваним і непокараним у ситуації залучення козацтва до московського походу війська Речі Посполитої в тому самому 1618 р. Безкарність призвела до розправ вже над вищими церковними ієрархами, і 12 листопада 1623 р. розпалені ненавистю до унії нез'єднані православні у Вітебську вбили архієпископа Полоцького і Вітебського Йосафата Кунцевича (1580–1623) [18, с. 498], який став першим святим мучеником Руської церкви ранньомодерного часу.

В полемічних працях прихильників схизми з початку XVII ст. системно почала використовуватись термінологія "російськості" замість "руськості". Замість давньої назви "руська церква" утверджується нове визначення "російська церква", замість назви "руський народ" накидається назва "російський народ". Це призвело до відмови від давньої спадщини в термінології і сформувало умови для реалізації проєкту єдиного релігійного, а далі й політичного, простору в межах Русі-України та Московії із характерними назвами "Мала Росія" та "Велика Росія". В цілях політичної та фінансової підтримки з боку Москви, під гаслом релігійної спільності з Москвою нез'єднане духовенство Русі-України відмовилося від Русі, зрадило її вольності та створило так званий "російський" простір із подібними до себе схизматиками Московії. Козацтво ж було використано як надійний і пробійний інструмент у боротьбі за цю нову пропаговану реальність. Військо Запорозьке було рекрутоване до нового "російського" простору оманливими гаслами "захисту благочестивої віри".

Означена вище тенденція у цілеспрямованому плеканні нової термінологічної і світоглядної матриці яскраво простежується на прикладі полемічних праць Мелетія Смотрицького. У згадуваному найвідомішому полемічному доробку періоду його прихильності до нез'єднаного православ'я, зокрема у "Треносі" (1610), М. Смотрицький майже повсюдно використовував нову термінологію. Звертаючись до сучасників від імені "матері Церкви Східної", автор зазначав: "До тебе, славний російський народе" ("siawny Rosiyski narodzie"), "до дійсних моїх синів славного народу Російського" ("siawnego narodu Rosieyskiego"), "котрі від мене, матері своєї, ще не відцурались і брудом відщепенства себе не заплямували, звертаюсь". Опонуючи міркуванням Петра Скарґи "o Wierze, o Obrzkdach y Ceremoniach ludzi Religiey Ruskiey", автор все ж віддавав перевагу російщині у зверненнях до народу "po wszystkiey Rosieskiey ziemi", "synowie moi Rosieyskiey Cerkwie Kapiani y Nauczyciele" [30, ark. 26–28]. На противагу образу "prawowierney y nieodstкpney" церкви східної (яка при цьому перебувала саме у "відступництві" від єдиної Христової церкви – *О. Н.*), католицька церква зображується як згромадження "бандитів і злочинців" (sic! – *О. Н.*), у дусі крайньої світоглядної войовничості. У праці використовується порівняння західних християн із ворожими турками! "Wierz mi synu, – писав тоді Мелетій Смотрицький, – їе tak iest straszna rzecї wpraњж w rкce Banditow Wioskich ("бандитів італійських" – *О. Н.*), iako y w rкce zboycow Tureckich ("злодіїв турецьких" – *О. Н.*)" [30, ark. 31].

Після пережитого перевороту у власній свідомості й визнання попереднього "блукання в єресі", вираженого в "погорді цілістю шати Христової пастви", колишній архієрей нез'єднаної церкви, а з другої половини 1620-х рр. прозеліт єднання християнської церкви Мелетій Смотрицький у праці "Paraenesis, abo Napomnienie" 1629 р. використовував вже традиційну термінологію в "руському" ключі. Він писав: …"споглядаючи на розділення в народі Руському ("w narodzie Ruskim"), бачимо, що розділення приводить до крайнього занепаду і аби ще до більшого роздроблення не привело" [28, s. 45]. Також бачимо повернення до означень "Церква Руська", "Руська земля", "митрополит Руський" [28, s. 45–47 etc.]. Так само й інші автори з унійного духовенства повсюдно використовували саме руську термінологію. Архімандрит Свято-Троїцького монастиря у Вільні, згодом смоленський архієпископ Руської унійної церкви Лев Кревза-Жевуський (1569–1639), у праці "Obrona iednosci cerkiewney, abo dowody ktorymi sik pokazuie, ї Grecka Cerkiew z Lacinsk № ma byж

ziednoczona"[1] (Wilno, 1617) уживав визначення "Руське віросповідання" ("Ruskie nabozecstwo"), "Русь" ("Ruиь"), "Митрополит всієї Русі" ("od Metropolita wszystkiey Rusi"), "родом Русин" ("rodem Rusin"), "народу Руського" ("narodu Ruskiego"), "в краях Руських" ("w kraiach Ruskich"), "церква Руська" – писав про "spustoszenie Cerkwie Ruskiey" та досягнуту "iednosж Cerkwie Ruskiey z Rzymska" [27, s. 6, II, 28, 51, 56, 58, 89, 96, 98 etc.].

В полемічних працях нез'єднаного православного духовенства нова термінологія в ключі єднання "російського" церковного простору в межах Русі-України та Московії набула класичного вираження в 1620-ті рр. Символом усталення цього ідеологічного повороту стала відома праця архімандрита Києво-Печерського монастиря Захарії Користенського (?–1627) "Палінодія" (1621 р. написання). На тлі наклепів антихристиянського змісту, спрямованих проти католицької церкви, коли автор використовував навіть визначення "сатанинське папство" ("за помочью шатанськогѡ папєзства") [29, с. 356], запроваджується нова ідеологема московського спрямування. Автор зазначив: "и ꙗкъ на мѣстьцє жидовъ ѡд ласки Хр*ис*товы ѡ*т*палыхъ народы поганскіє в цєрковь свою впровадилъ; такъ ласкою и милосєрьдіємъ своимъ Г*осп*одь Бо*г*ъ на мѣстцє ѡдпалыхъ[2] христіꙗнъ заходнихъ народы полночьныє російскіє в цєрковь свою вщєпилъ" [29, с. 356].

Висновки. Так зване "відновлення православної церкви" або "православної ієрархії" в Русі 1620 р. відбувалося на тлі значних змін у військово-політичній ситуації та ідеологічному просторі Сходу Європи. Унія Руської церкви зі вселенською або, інакше, католицькою церквою заклала унікальні умови для внутрішнього зміцнення Речі Посполитої та значно ускладнила можливість московської експансії на терени Європи. Це було тим більше вагомо, що військові поразки Москви тривали з 1580-х (Лівонська війна) до 1630-х рр. включно. Стан військово-політичної ізольованості та приниженості міжнародного статусу загрожував для Москви доповнитись ще й ізольованістю ідеологічно-конфесійною. За цих обставин Московське царство зробило ставку на можливість внутрішнього послаблення Речі Посполитої через збереження та розвиток відносин із тією частиною руського духовенства та церковними братствами, які виступали проти унії з Римом і намагалися відновити легітимність нез'єднаної православної церкви в Русі. З іншого боку, в перші десятиріччя XVII ст. активізувалося (було активізоване) нез'єднане православне духовенство, яке представляло давні східні патріархати на теренах Османської імперії. В умовах втрати прихильниками схизми в Русі церковної ієрархії іноземне духовенство, насамперед Константинопольського та Єрусалимського патріархатів, отримало можливість вплинути на ситуацію і втрутилось у церковне життя Русі. Зокрема, зусиллями софійського митрополита Неофіта з 1612 р. у Свято-Успенському Києво-Печерському монастирі було створено альтернативний центр церковного життя й управління, який становив на місцевому рівні опозицію владі законного київського митрополита Руської унійної церкви (на той час Іпатія Потія). Оскільки закордонне нез'єднане православне духовенство східних патріархатів було тісно пов'язане з Московським царством тамтешньою матеріальною допомогою і взаємною політичною співпрацею, то Москва отримала додатковий інструмент впливу на Русь і, опосередковано, на Річ Посполиту. Саме закордонні православні ієрархи – єрусалимський патріарх Теофан III, софійський митрополит Неофіт, страгонський єпископ Авраамій 1620 р. здійснили свячення нових ієрархів для нез'єднаної православної церкви в Русі, які на чолі з антимитрополитом київським Йовом Борецьким були вже цілком орієнтовані на співпрацю з Москвою і залежали від неї з погляду отримання прямої грошової допомоги (так званого "жалування господського") і відповідної ідеологічної та політичної співпраці[3] [14, с. 130–136]. Ці таємні, незаконні та неканонічні висвяти (хіротонії відбувалися без участі жодного руського єпископа!) призвели до розколу Русі на Русь об'єднану із християнським католицьким світом (Русь унійну) і Русь, яка почала катастрофічний за наслідками поворот у бік Москви. Таким чином, підґрунтя подальшого політичного повороту середини XVII ст. було сформовано нез'єднаним або схизматичним православним духовенством задовго до Переяславської Ради 1654 р.

Польська корона в особі монарха Сигізмунда III Вази від початку всіляко підтримувала об'єднавчий рух християнської церкви на теренах Русі, а Берестейська унія дала поштовх для співпраці Руської церкви з офіційною владою. Проте поступово формуються два чинники які послабили позиції Руської з'єднаної церкви і в Русі, і у стосунках із вищою владою Речі Посполитої. Формування князем Василем Костянтином Острозьким в Острозі своєрідного центру опору церковному об'єднавчому процесу, організація колективних звернень руської шляхти і представників інших станів до сеймів і короля, спираючись на владні можливості самого князя – київського воєводи та маршалка волинської шляхти, створювало двояку ситуацію. Польський король, великий князь литовський, руський, прусський Сигізмунд III, за традицією та правом, мусив захищати релігійні права своїх підданих. Тому, з одного боку, після повноправного Берестейського собору влада зважала на законність лише однієї церкви в Русі – Руської унійної церкви, з іншого – мала в якийсь спосіб реагувати на звернення підданих – прихильників нез'єднаної православної церкви.

Другий чинник, який впливав на конфесійну політику Варшави, полягав в активізації політики Речі Посполитої на московському напрямі після смерті в 1605 р. царя Бориса Годунова. Запрошення 1610 р. на московський престол сина короля – Владислава Вази – змусило короля проводити обережнішу політику стосовно прихильників нез'єднаної церкви в Речі Посполитій, оскільки новими підданими королевича Владислава мали стати такі самі нез'єднані православні Московії, хоча й під юрисдикцією іншого патріарха. Відповідна політична доцільність переважила доктринальні віросповідні міркування, позиції Руської унійної церкви були

[1] Тут і далі польська орфографія відповідає оригінальному друкованому тексту.

[2] Тут і далі староукраїнська орфографія відповідає оригінальному друкованому тексту.

[3] Див. чолобитні від нововисвячених ієрархів нез'єднаної православної церкви Ісайї Копинського, Ісакія Борисковича та Йова Борецького до московського царя Михаїла Романова та московського патріарха Філарета 1622–1624 рр. (П. А. Кулишъ. Матеріялы для исторіи возсоединенія Руси (1578–1630). – М. : Типографія А. А. Гатцука, 1877. – С. 130–136).

послаблені, а прихильники схизми в Русі скористалися відсутністю жорсткої реакції влади на різні свавілля в церковних питаннях і на тлі антиунійної пропаганди залучили козацтво та міщан до нищення з'єднаної церкви і відновлення схизматичної церковної структури.

В Русі-Україні протидія об'єднавчому церковному процесу набула організованих форм ще на етапі підготовки до унії, а важелі такої організації були зосереджені в руках князя Василя Костянтина Острозького. Боротьба з унією передбачала насамперед послаблення матеріальних можливостей ієрархії та самої Руської унійної церкви. На Волині справа організовувалась самим князем і супроводжувалась "ґвалтовним відбиранням маєтностей церкви". Також були організовані згадувані колективні звернення до влади руських станів у інтересах збереження схизми, а також підготовка полемічних творів антиунійного спрямування. Інспірованість, а не самочинність появи таких праць простежується на прикладі першої друкованої полемічної роботи "Апокрисис", яка була написана поляком і протестантом Кшиштофом Бронським під личиною православного русина із псевдонімом Христофор Філалет.

Після смерті князя Василя Костянтина Острозького в 1608 р. центр антиунійної діяльності переміщується із Острога до Києва, де силами місцевого та закордонного духовенства під захистом козацтва і частини міщанства створюється альтернативний центр церковного життя і управління, спочатку під проводом софійського митрополита Неофіта. Протиунійна пропаганда спричинила формування радикальних настроїв і в різних частинах Русі вилилась у відкриті фізичні розправи над представниками Руської унійної церкви. У 1618 р. в Києві було вбито представника київського митрополита Іпатія Потія Антонія Грековича, а 1623 р. у Вітебську – Полоцького архієпископа Руської унійної церкви Йосафата Кунцевича. В цей самий період – з 1610-х рр. – відбувається ідеологічний поворот нез'єднаного духовенства у бік Москви, що виявилося у термінологічній метаморфозі в полемічних працях поборників схизми. Замість попередньої "руськості" в означеннях відбувається утвердження "російськості" в назвах як вияв проєкту формування ідеології спільності Русі та Московії в нових "узагальнювальних" термінах – "Росія", "Російська земля", "Російська церква" (так почали називати власну країну та нез'єднану православну церкву). Прихильники збереження розколу у стосунках між східною та західною християнською церквами відмовились від давніх назв "Русь", "Руська земля", "Руська церква". Козацтво та міщанство на теренах Русі-України все більше втягувалось у протистояння на боці прихильників схизми та подальшого єднання з Московією в межах концепції єднання "російських народів" (визначення архімандрита Захарії Копистенського).

Список використаних джерел

1. Апокрисис албо отповѣдь на книжкы о соборѣ Берестейском, именем людей старожитной релѣ[гі]и греческой, через Христофора Филялета врихлѣ дана [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://litopys.org.ua/old14_16/old1418.htm

2. Бахрушин С. В. Дипломатия Московского государства в XVI веке. Дипломатия Ивана IV / С. В. Бахрушин, С. Д. Сказкин // История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина. – М. : ОГИЗ Государственное социально-экономическое изд-во, 1941. – Т. 1. – С. 186–203.

3. Кулиш П. А. Грамота Іоанна IV о поддержании Киевопечерского монастыря / П. А. Кулиш // Материалы для истории воссоединения Руси. – М. : Типографія А. А. Гатцука, 1877. – С. 17–19.

4. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – 2-ге вид. / М. Грушевський. – Б. м. : Видання Дніпровського союзу споживчих союзів України (Дніпросоюз), 1919. – 248 с.

5. Жалоба Григорія Балабана о полученіи письма изъ Рима съ отравительнымъ порошкомъ, посланнаго на имя епископа Балабана, епископами Кирилломъ Терлецкимъ и Ипатіемъ Потѣемъ. Письмо этихъ епископовъ изъ Рима къ епископу Гедеону Балабану 1596 марта 17 // Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссіею для разбора древнихъ актовъ, высочайше утвержденною при Кіевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генералъ-губернаторѣ. – Ч. 1. Акты, относящіеся къ исторіи православной церкви въ Югозападной Россіи. – К. : Въ университетской типографіи, 1859. – Т. 1. – С. 479–485.

6. История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина. – М. : ОГИЗ Государственное социально-экономическое изд-во, 1941. – Т. I. – 556 с.

7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. II. – Спр. 22568. Маніфест короля Сигізмунда III до всього народу Руського (1596 року, грудня 15). – Арк. 33–39.

8. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 22569. Королевский универсал о поимке и заарестовании бывшего слуги епископа Кирилла Терлецкого, Флориана Гедройта, напавшего с отрядом козаков на имения п. Яроша Терлецкого в Пинском повете и разграбившего хранившееся там имущество епископа (29 августа 1596 г.). – Арк. 41–42 зв.

9. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 22574. Лист від польського короля Сигизмунда III єпископу Володимирському і Берестейському Іпатію Потію (30 січня 1598 р.). – Арк. 55–57.

10. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 22578. До справи про відняття князем Костянтином Острозьким у Кирила Терлецького єпископських маєтностей в Острозькому княжестві (7 грудня 1599 р.). – Арк. 73–76.

11. Історія релігії в Україні : у 10 т. // Редкол. : А. Колодний (голова) та ін. – К. : Центр духовної культури, 1997. – Т. II. Українське православ'я / За ред. проф. П. Яроцького. – 376 с.

12. Книга правилъ свѧтыхъ Апостѡлъ, свѧтыхъ соборѡвъ всєлєнскихъ и помѣстныхъ и свѧтыхъ Ѿтєцъ. Въ градѣ свѧтагѡ Пєтра, въ лѣто ѡт созданіѧ міра ҂зтнѫ (7351), ѡт Рождєства жє по плоти Бога Слова ҂ ѫѿмг (1843), Індікта ѫ (1). тоз (377 с.).

13. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посіб. : у 3 кн. / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX ст. – 336 с.

14. Кулишъ П. А. Матеріялы для исторіи возсоединенія Руси (1578–1630) / П. А. Кулишъ. – М. : Типографія А. А. Гатцука, 1877. – 359 с.

15. Литвинов В. Д. Україна в пошуках своєї ідентичності. XVI – початок XVII ст. Історико-філософський нарис / В. Д. Литвинов. – К. : Наукова думка, 2008. – 528 с.

16. Новий Заповіт Господа і Спасителя нашого Ісуса Христа із грецької мови на українську наново перекладений // Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – Б. м. : United Bible Societas, 1991. – С. 1–296.

17. Норман Д. Європа. Історія ; пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко / Д. Норман. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2012. – 1464 с. : іл.

18. Сас П. М. Кунцевич (Кунчич) Іван / П. М. Сас // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. Думка, 2008. – Т. 5. Кон-Кю. – С. 498–99.

19. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. / Під ред. Андрія Ясіновського [Електронний ресурс] / І. Шевченко. – Режим доступу : //http://litopys.org.ua/ishevch/ishev12.htm

20. Шкрібляк М. "Церковний Переяслав" на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Русі : монографія. – 2-ге вид., доп. / Микола Шкрібляк. – Чернівці : Наші книги, 2015. – 400 с.

21. Яковенко Н. Реформа грецької церкви: унія, оновлення православ'я / Н. Яковенко // Історія української культури : у 5 т. / Гол. ред. Я. Д. Ісаєвич. – К. : Наук. Думка, 2001. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVI століть. – С. 505–530.

22. Archiwum Giywne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). – Zespyi 386. Teki Naruszewicza. – Sygnatura 11. Akta historyczne z lat 1575–1591. List od Sinan Basza Przepis (1583). – S. 205–205 odwr.

23. AGAD. – Zespyi 386. Teki Naruszewicza. – Sygnatura 11. Akta historyczne z lat 1575–1591. Przepis listu od Cesarza Tureckiego na Polskie z Tureckiego przeioïonego (1583). – S. 203–204.

24. AGAD. – Zespyi 386. Teki Naruszewicza. – Sygnatura 13. Akta historyczne z lat 1628–1635. Kondycye wiecznego pokoju z Moskw№ zawartego roku Pacskiego tysi№cznego szeńżsetnego trzydziestego czwartego dnia 13 mensie Junij. 13 june 1634. – S. 495–504.

25. AGAD. – Zespyi 386. Teki Naruszewicza. – Sygnatura 13. Akta historyczne z lat 1628–1635. Traktaty Moskiewskie. Michayio Fiedorowicz Imperator Caiey Rossyi zaszie Pacta z WiadysiawemKrolem Polskim tym zapisnym listem pokoy, zgode y miiońż wiecznn№ obiecuiN№c dobrowolnie stwierdza. 1635, 19 Mar. – S. 523–573.

26. Jednońsi Końsioia Boïego pod iednym Pasterzem y o Greckim od tey Jednońsi odst№pieniu : z Przestrog№ y upominanim do Narodow Ruskich przy Grekach stoi№cych : Rzecz krotka na trzy czkńsi rozdzielona Teraz przez K[sikdza] Piotra Skargк Zabrania Pana Jezusowego wydana.

W Wilnie, z Drukarni J. Ks. Mii. Chrysztopha Radziwiia Marszaika W. Ks. Lit., 1577. – 404 s.

27. Obrona iednosci cerkiewney, abo dowody ktorymi sik pokazuie, ії Grecka Cerkiew z Lacinsk№ ma вуж ziednoczona. Przez Oyca Leona Krevse, Archimandrytк Wilenskiego. W Wilnie, w drukarni Leona Mamonicza, R. 1617. – 127 s.

28. Paraenesis, abo Napomnienie, od w Bogu wielebnego Meletiusza Smotrzyskiego, Rzeczonego Archiepiskopa Poiockiego, Episkopa Witepskiego y Mњжisiawskiego, Archimandrytк Wilenskiego y Dermacskiego do Przezacnego Bractwa Wilecskiego, Cerkwie S. Ducha, a w osobie iego do wszystkiego tey strony Narodu Ruskiego vczynione Anno 1628. Decembr. 12. – W Krakowie: W druk. Andrz. Piotrk. Typogr. J.K.M., 1629. – 98 s.

29. The Palinodija of Zaharija Kopystens'kyj // Lev Krevza's Obrona iednosci cerkiewney and Zaxarija Kopystens'kyj's Palinodija / Harvard library of early Ukrainian literature / With an Introduction by Omeljan Pritsak and Bohdan Struminsky / Editorial Board Omeljan Pritsak (editor – in – chief), Paul Hollingsworth, George G. Grabowich, Edward L. Keenan, Horace G. Lunt, Ihor Ševиenko. – Cambridge, Mass. : Printed by Harvard University, 1987. – T. III (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства). – P. 71–596.

30. Threnos To iest Lament iedyney ћ. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie, z obiaћnieniem Dogmat Wiary : Pierwej z Greckiego na Siowienski, a teraz z Siowienskiego na Polski przeioïony. Przez Theophila Orthologa [Meletмj Smotrickij], Teyïe ћwiktey Wschodniej Cerkwie Syna. W Wilnie Roku Pacskiego 1610. – 218 ark.

References

1. Apokrysys or the answer to the books about the Congress of Brest, the people of the ancient Greek religion, through Christopher Philaletus // http://litopys.org.ua/old14_16/old1418.htm [in Old Ukrainian]

2. Bakhrushin S. V., Skazkin S. D. (1941) Diplomacy of the Moscow State in the XVI century. Diplomacy of Ivan IV. In V.P. Potemkin (Ed.), History of Diplomacy. Moscow: OGIZ State Social and Economic Publishing House, Vol. 1, Pp. 186–203. [In Russian]

3. Letter of Ioahn IV on the support of the Kyiv-Pechersk Monastery. In Kulish P.A. (1877). Materials for the history of the reunification of Rus. Moscow: Typography AA Gatsuka, Pp. 17–19. [In Russian]

4. Hrushevsky M. (1919). Cultural and national movement in Ukraine in the XVI-XVII centuries. Second edition. Publication of the Dnieper Union of Consumer Unions of Ukraine (Dniprosoyuz) [In Ukrainian]

5. Complaint of Grigory Balaban about the receipt of a letter from Rome with a poisonous powder sent to Bishop Balaban by bishops Cyril Terletskiy and Hypatius Potius. Letter from these bishops from Rome to Bishop Gedeon Balaban 1596 March 17. In Archives of Southwestern Rus, published by the temporary commission for the analysis of ancient acts, imperially approved under the Kiev military, Podolsk and Volyn provincial governor general. (1859). Part 1. Acts relating to the history of the Orthodox Church in Southwestern Rus. Kyiv: In university printing house, Vol. 1, Pp. 479–485. [in Polish]

6. History of diplomacy. (1941). V.P. Potemkin (Ed.). Moscow: OGIZ State Socio-Economic Publishing House, Vol. I. [In Russian]

7. Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine, fund II, file 22568 (Manifesto of King Sigismund III to the entire Rus people), (1596, December 15), Ss. 33–39. [in Old Ukrainian]

8. Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine, fund II, file 22569 (Royal Universal about the capture and arrest of a former servant of Bishop Kirill Terletsky, Florian Gedroit, who attacked with a detachment of Cossacks on the estate of Mr. Yarosh Terletsky in Pinsk District and looted the bishop's property stored there), (August 29, 1596), Ss. 41–42. [in Old Ukrainian]

9. Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine, fund II, file 22574 (Letter from the Polish King Sigismund III to Bishop Hypatius Potius of Volodymyr and Brest), (January 30, 1598), Ss. 55–57. [in Old Ukrainian]

10. Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine, fund II, file 22578 (On the case of the confiscation by Prince Constantine of Ostroh of Cyril Terletsky's episcopal estates in the Ostroh principality), (December 7, 1599), Ss. 73–76. [in Old Ukrainian]

11. Ukrainian Orthodoxy (Ed. Prof. P. Yarotsky) (1997). In History of religion in Ukraine: in 10 volumes (Eds. A. Kolodny (chairman) and others). Kyiv: Center for Spiritual Culture, Vol. II. [In Ukrainian]

12. The book of the rules of the holy Apostles, the holy councils of the universal and the local and the holy Fathers. (1843). In the city of Saint Peter, from the creation of the world ≠ȝtnā (7351), from the Nativity of God ≠ āĆ̆мг. [In Church Slavonic]

13. Kryzhanivsky O.P., Plokhii S.M. (1994). History of the Church and religious thought in Ukraine: Textbook: in 3 books. Kyiv: Publishing House "Lybid". Кн. 3 (The end of the XVI – middle of the XIX century). [In Ukrainian]

14. Kulish P.A. (1877). Materials for the history of the reunification of Rus (1578–1630). Moscow: A. A. Gatsuk's printing house, 1877. [In Russian]

15. Litvinov V.D. (2008). Ukraine in search of its identity. XVI – early XVII century. Historical and philosophical essay. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]

16. The New Testament of Our Lord and Savior Jesus Christ (1991). Newly translated from Greek into Ukrainian. In Bible or Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments. United Bible Societas, Pp. 1–296. [In Ukrainian]

17. Norman D. (2012). Europe. History. Translated from English by P. Tarashchuk, O. Kovalenko. Kyiv: Solomiya Pavlychko Publishing House "Osnovy".[In Ukrainian]

18. Sas P.M. (2008). Kuntsevich (Kunchich) Ivan. In V.A. Smoliy and others (Eds.), Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 volumes. Kyiv: Naukova Dumka, Vol. 5, Pp. 498–499. [In Ukrainian]

19. Shevchenko I. Ukraine between East and West. Essays on the history of culture to the beginning of the XVIII century // http://litopys.org.ua/ishevch/ishev12.htm [In Ukrainian]

20. Skriblyak M. (2015). "Church Pereyaslav" against the background of union conflicts and political and ideological strategies of early modern Ukraine-Russia: a monograph. Chernivtsi: Publishing House "Nashi knyhy". [In Ukrainian]

21. Yakovenko N. (2001). Reform of the Greek Church: union, renewal of Orthodoxy. In Yar. D. Isayevich (Ed.), History of Ukrainian culture in 5 volumes. Kyiv: Naukova Dumka, Vol. 2. Ukrainian culture of the XIII – first half of the XVI centuries. Pp. 505–530. [In Ukrainian].

22. Archiwum Giywne Akt Dawnych w Warszawie, zespyi 386 (Teki Naruszewicza), sygnatura 11 (Akta historyczne z lat 1575–1591. List od Sinan Basza Przepis), (1583), S. 205 odwr. [in Polish]

23. Archiwum Giywne Akt Dawnych w Warszawie, zespyi 386 (Teki Naruszewicza), sygnatura 11(Akta historyczne z lat 1575–1591. Przepis listu od Cesarza Tureckiego na Polskie z Tureckiego przeioïonego) (1583), S. 203–204. [in Polish]

24. Archiwum Giywne Akt Dawnych w Warszawie, zespyi 386 (Teki Naruszewicza), sygnatura 13 (Akta historyczne z lat 1628–1635. Kondycye wiecznego pokoju z Moskw№ zawartego roku Pacskiego tysi№cznego szeћжsetnego trzydziestego czwartego dnia 13 mensie Junij). (13 june 1634), S. 495–504. [in Polish]

25. Archiwum Giywne Akt Dawnych w Warszawie, zespyi 386 (Teki Naruszewicza), sygnatura 13 (Akta historyczne z lat 1628–1635. Traktaty Moskiewskie. Michayio Fiedorowicz Imperator Caiey Rossyi zaszie Pacta z WiadysiawemKrolem Polskim tym zapisnym listem pokoy, zgode y miioћж wieczn№ obiecui№c dobrowolnie stwierdza). (1635, 19 Mar.), S. 523–573. [in Polish]

26. O Jednoћci Koћcioia Boïego pod iednym Pasterzem y o Greckim od tey Jednoћci odst№pieniu : z Przestrog№ y upominanim do Narodow Ruskich przy Grekach stoi№cych : Rzecz krotka na trzy czkћci rozdzielona Teraz przez K[sikdza] Piotra Skargк Zabrania Pana Jezusowego wydana (1577). W Wilnie, z Drukarni J. Ks. Mii. Chrysztopha Radziwiia Marszaika W. Ks. Lit. [in Polish]

27. Obrona iednosci cerkiewney, abo dowody ktorymi sik pokazuie, ії Grecka Cerkiew z Lacinsk№ ma вуж ziednoczona. Przez Oyca Leona Krevse, Archimandrytк Wilenskiego (1617). W Wilnie, w drukarni Leona Mamonicza [in Polish]

28. Paraenesis, abo Napomnienie, od w Bogu wielebnego Meletiusza Smotrzyskiego, Rzeczonego Archiepiskopa Poiockiego, Episkopa Witepskiego y Mњжisiawskiego, Archimandrytк Wilenskiego y Dermacskiego do Przezacnego Bractwa Wilecskiego, Cerkwie S. Ducha, a w osobie iego do wszystkiego tey strony Narodu Ruskiego vczynione Anno 1628. Decembr. 12. (1629). W Krakowie: w druk. Andrz. Piotrk. Typogr. J.K.M. [in Polish]

29. The Palinodija of Zaharija Kopystens'kyj (1987). In Omeljan Pritsak, Paul Hollingsworth, George G. Grabowich, Edward L. Keenan, Horace G. Lunt, Ihor Ševиenko (Eds.), Lev Krevza's Obrona iednosci cerkiewney and Zaxarija Kopystens'kyj's Palinodija. Harvard library of early Ukrainian literature. With an Introduction by Omeljan Pritsak and Bohdan Struminsky. Cambridge, Mass.: Printed by Harvard University, Vol. III, Pp. 71–596. [in Old Ukrainian]

30. Threnos To iest Lament iedyney ћ. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie, z obiaћnieniem Dogmat Wiary : Pierwej z Greckiego na Siowienski, a teraz z Siowienskiego na Polski przeioïony. Przez Theophila Orthologa [Meletмj Smotrickij] (1610), Teyïe ћwiktey Wschodniej Cerkwie Syna. W Wilnie. [in Polish]

Надійшла до редколегії 10.02.22

O. Nadtoka, Dr of Philosophy in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PREREQUISITES FOR THE IMPLEMENTATION OF THE MOSCOW PROJECT "RESTORATION OF THE ORTHODOX CHURCH" IN RUTHENIA-UKRAINE (LATE XVI – FIRST DECADES OF THE XVII CENTURY)

The new conceptual key, based on historical and dogmatic-canonical sources, examines the preconditions of the event, which is known in historiography as the "revival of the Orthodox Church" or "Orthodox hierarchy" in Ruthenia in 1620 within three components – the interest of the Moscow state in restoring / creating an alternative to the legitimate Ruthenian Union Church ununited Orthodox Church, the attitude of Polish authorities to the union process in Ruthenia and the peculiarities of the opposition of the ununited Orthodox Church supporters in Ruthenia itself to the unifying church movement. The Union (Unija) of the Ruthenian Church with the Catholic Church, laid down unique conditions for the internal strengthening of the Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita) and significantly complicated the possibility of Moscow's expansion into Europe. This was all the more significant because Moscow's military defeats lasted from the 1580s (Livonian War) to the 1630s. The situation of military-political isolation and humiliation of international status threatened Moscow to be supplemented by ideological and confessional isolation. Under these circumstances, the Moscow state relied on the possibility of internal weakening of the Commonwealth by maintaining and developing relations with the Ruthenian clergy and church fraternities that opposed the union with Rome and sought to restore the legitimacy of the ununited Orthodox Church in Ruthenia. Also in the first decades of the XVII century the ununited Orthodox clergy, representing the ancient Eastern patriarchates in the Ottoman Empire, became more active. With the loss of the schism of the church hierarchy, foreign clergy, especially the Patriarchates of Constantinople and Jerusalem, were able to influence the situation and interfere in the church life of Ruthenia. In particular, the efforts of the Metropolitan of Sofia Neophyte in 1612 in the Holy Dormition Kiev-Pechersk Monastery created an alternative center of church life and administration, which was at the local level in opposition to the legitimate Metropolitan of Kiev Ruthenian Union Church (Hypatius Potius, 1541–1613). As the foreign non-aligned Orthodox clergy of the Eastern Patriarchates were closely linked to Moscow in receiving financial assistance and mutual political cooperation, Muscovy gained an additional tool to influence Ruthenia and, indirectly, the Commonwealth. It was the foreign Orthodox hierarchs – Patriarch Theophanes III of Jerusalem, Metropolitan Neophyte of Sofia, Bishop Avrahamii of Stragon in 1620 who ordained new hierarchs for the ununited Orthodox Church in Ruthenia. Led by the secretly ordained Kyiv Metropolitan Yov Boretsky, the new hierarchy was already entirely focused on cooperation with Moscow, financially dependent on Moscow and dependent on ideological and political cooperation with schismatic Moscow.

Keywords: Ruthenian Union Church, Ununited Orthodox Church, Ruthenia, Rzeczpospolita, Muscovy, polemical work, hierarchy, schism, anti-union propaganda.

УДК 94:354(470+571):930.252(477.42)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153.6

А. Лоза, асп.
ORCID ID: 0000-0002-5981-1495
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОБРАЗ ЗРАЗКОВОГО ОПІКУНА ТА ДВОРЯНИНА У ПРАКТИКАХ ДВОРЯНСЬКИХ ОПІК (НА МАТЕРІАЛАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

На основі нормативних актів і архівних матеріалів Державного архіву Житомирської області зроблено спробу виокремити образ зразкового опікуна та дворянина у практиках дворянських опік Російської імперії. Окремо розглянуто питання природної опіки, призначення опікунками жінок і корпоративної солідарності у виконанні станового обов'язку наставництва над сиротами. Аналіз історіографічної бази виявив недостатній рівень опрацьованості цієї тематики у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Водночас наявні актові й архівні джерела створюють необхідну базу для належного вивчення об'єкта дослідження. Установлено, що вимоги, які висувались до опікунів, безпосередньо пов'язані з тими, що стосувались етосу представника стану як такого. Від них передусім вимагали належної освіченості, поміркованості, раціональності та лояльності до влади. Що ж стосується прагматичного аспекту, то у дворянині прагнули бачити: відсутність жорстокості у поводженні з підданими; життя згідно з рівнем доходу; відсутність схильності до марнотратства та слухняність щодо виконання приписів державних органів. У процесі дослідження вдалося виокремити також дві характерні особливості інституту дворянської опіки як такої. Перша – погляд на малолітнього як на майбутнього повноцінного представника стану та його виховання відповідно до цього. Друга – наявність контролюючої функції як над етосом стану, так і над матеріальним його становищем. Останнє було безпосередньо пов'язане із забезпеченням стратегічної стабільності монархії.

Ключові слова: дворянство, опіка, Російська імперія, стан, соціальний захист, сироти, корпоративна солідарність.

В історіографії місце і роль дворянства в житті Російської імперії є одним з актуальних напрямів досліджень. Останнє зрозуміле, зважаючи на вагому роль еліти у культурній, економічній, політичній та соціальній сферах сучасного їй суспільства. Зокрема, популярними є розвідки, пов'язані з діяльністю їхнього головного корпоративного органу – дворянських зібрань – та посадою предводителя дворянства, що надавали розглядуваному соціальному стану елементів самоврядності. Що ж стосується дворянської опіки, то вона залишається поза детальною увагою дослідників. Натомість матеріали щодо діяльності дворянських опік надають дослідникам значно ширше поле для вивчення кола тем, пов'язаних із соціальною історією дворянського стану, зокрема щодо встановлення прийнятих норм його існування, питання етосу стану та можливості дослідити його просопографічний портрет.

Наявні нечисленні історіографічні праці, де дворянська опіка виступає об'єктом вивчення, зосереджені на таких напрямах: визначенні місця дворянських опік серед інших органів опіки та піклування; встановлення особливостей їх функціонування поряд з іншими становими органами Російської імперії; вивченні питань щодо виконання опіками властивих їм соціальних функцій та характеру їхньої діяльності.

Серед праць, у яких дворянські опіки розглядаються лише як один з елементів еволюції опікунського права в Україні, варто насамперед назвати монографію історика права Н. Рудого "Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження" [28]. В ній дворянські опіки знаходимо в розділі, присвяченому розвитку інституту опіки в Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях. Варто зазначити, що дослідник не розділяє наявні в монархії органи опіки та піклування за соціальним принципом, розглядаючи дворянські опіки та сирітські суди як паралельні виконавчі органи із притаманними кожному з них функціями. Це пояснюється тим, що у фокусі його уваги – загальна еволюція інституцій опіки та піклування в історії України. У статті Г. Корогод "Опікунські установи і опікунське право в українських землях (XI-XIX ст.)" [26], як і в попередньому дослідженні, основна увага приділена розвитку інституцій опіки у хронологічному зрізі. Водночас детально розглянуто вимоги, що стосувались принципів обрання опікунів, покарання, які вони мали нести за неналежного виконання своїх обов'язків або зловживань ними.

У дослідженнях О. Барвінок "Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кін. XIX – на поч. XX ст." [1] дворянські опіки розглядаються в загальному переліку станових корпоративних органів дворянства. І, хоча самі зазначені станові інституції детально не представлені, стаття є прикладом вдалої спроби вивчення еволюції соціального стану дворян крізь призму створення та функціонування їхніх корпоративних органів.

Окремими об'єктами дослідження дворянські опіки виступають у наукових розвідках Ю. Констинової "Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами державного архіву Херсонської області)" [25] та В. Шандри "Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX – початок XX ст.)" [30]. У своїй статті Ю. Констинова зазначає, що вивчення опік дає можливість побачити реальний рівень життя дворянського стану, а також різницю між очікуваннями та реальністю у функціонуванні його як виконавчого органу. Цікавим є висновок дослідниці про те, що саме дворянські опіки стали інституціями, які відповідали за збереження станових привілеїв дворян при змінах у пореформений період. В. Шандра ж зосереджується на характері діяльності дворянських опік, підкреслюючи, що ця інституція, хоча й була наділена окремими рисами станового корпоративного органу, проте виконувала також контролюючі функції. Основною метою створення дворянських опік дослідниця вбачає виховання сиріт дворян у межах корпоративного етосу стану із залученням до опікунства представників цього соціального прошарку. Цінною в цьому дослідженні є думка про причини активізації діяльності дворянських опік у другій половині XIX – поч. XX ст. Їх науковиця пов'язує з переходом імперії до ринкових відносин. Тоді дворяни використовували опіки для збереження своїх станових майнових привілеїв, а держава – для стягнення так званих "недоїмок".

© Лоза А., 2022

Історіографічний огляд наявних праць свідчить, що дворянські опіки розглядаються переважно в системі інших корпоративних органів, з акцентом на вивченні формальних аспектів їхньої діяльності. Лише в деяких працях окремі аспекти їхнього функціонування є самостійними об'єктами дослідження, що дозволяє поглянути на дворянські опіки під кутом зору соціальної історії. Якраз цій меті підпорядкований зміст пропонованої статті, у якій розкриваються два споріднені та взаємопов'язані за суттю образи: взірцевого опікуна та дворянина, тобто ті очікування, які покладала на представників дворянського стану Російська імперія як у виконанні специфічних обов'язків опікуна, так і у загальному розумінні етосу стану. Останнє дає можливість доповнити наявну картину щодо становища дворян в імперії, їхнього місця серед інших соціальних станів.

Насамперед необхідно зазначити, що дворянські опіки створювалися як органи захисту інтересів сиріт та вдів дворян і діяли відповідно до нормативної і правової бази, яка визначала їхній статус та функціональну спрямованість. Дворянські опіки засновані згідно з "Установами для управління губерній Всеросійської імперії" [29], виданих Катериною II у 1775 р. У XVI главі викладено всі основні функції, характер діяльності, структуру, місце в ієрархії державних органів влади та інші особливості, пов'язані з реалізацією опікою покладених на неї функцій. Через десять років деякі аспекти діяльності дворянських опік були згадані у статтях "Жалуваної грамоти дворянству" [2]. Проте останні лише дублювали окремі норми самих Установ та не привносили до них нічого нового, але були включені до переліку статей зазначеної грамоти, тому що остання була зведенням усіх привілей дворянства та закріплювала їхнє особливе становище в суспільстві. Нормативно-правова база, що стосувалась функціонування дворянських опік, доповнювалася у процесі розвитку законодавства Російської імперії задля внесення необхідних виправлень, роз'яснень та уточнень щодо окремих випадків їхньої діяльності. Із цією метою ухвалювалися відповідні рішення та закони, що у формі казуального права поширювались як обов'язкові на всі губернії. Більшість із них, що безпосередньо стосувалися діяльності дворянських опік, пізніше були внесені до "Повного зібрання законів Російської імперії" [27].

Власне, названі нормативні документи та їх зібрання є основними актовими джерелами, що дозволяють дослідити різні аспекти діяльності дворянських опік. Доповнені архівними матеріалами, вони створюють необхідну базу для висвітлення широкого спектра тем, пов'язаних із їхньою діяльністю.

Уже в одній із перших статей "Установ для управління губерній Всеросійської імперії" прописано низку вимог, що висувалися до потенційних опікунів малолітніх дворян: "…*які чеснотами своїми, чесністю і неганебною поведінкою дають більше надії на виховання в здоров'ї, благородності та гідному утриманні. І від яких, безумовно, можна очікувати батьківської турботи про неповнолітнього"*. Також установлювались умови, за яких особа категорично не могла бути призначена опікуном: "*Дворянській опіці забороняється опікунами назначати чи обирати: 1) марнотратників власного майна і того, за ким було батьківське майно, але від нього нічого не залишилось через марнотратство; 2) того, хто в явних пороках знаходиться, перебуває чи перебував під покаранням судовим; 3) того, хто відомий дворянській опіці своїми суворими вчинками; 4) того, хто знаходився в конфлікті з батьками малолітніх"* [29, с. 67]. Тут міститься і пояснення того, чому саме такі характеристики були обрані для відсікання непридатних для опіки кандидатів: *"…адже опікуну треба бути спокійним, людинолюбним, турботливим, старанним у досягненні користі для малолітнього"* [29, с. 69].

Таким чином, вже на початку глави, що встановлювала основи функціонування новоствореної інституції, закладена базова ідея опікунства над сиротами дворян – надання належного рівня виховання, зокрема шляхом власного прикладу, і водночас турбота про фінансовий добробут малолітнього. Обидва пункти були необхідними для подальшої інтеграції вже повнолітньої особи як достойного члена привілейованого соціального стану. При цьому, якщо в першій частині зазначених вимог до опікуна йдеться про морально-етичний вимір, то в заборонах акцент робиться на матеріальному. Адже вимогу про відсутність суворих вчинків, по суті, можна розцінювати не під кутом зору виховного процесу, а як настанову щодо поводження із кріпосними селянами та найбільш раціональний стиль ведення опікунами господарських справ.

Останнє цілком збігається із загальною практикою Російської імперії, адже за доведене жорстоке поводження з підданими майно дворянина переходило у відання дворянської опіки з подальшим призначенням адміністратора для управління ним. Такі випадки швидше були виключенням із практики. Зокрема, це видно зі справи московського поміщика Скворцова, до розв'язання якої було залучено московського воєнного генерал-губернатора, міністра внутрішніх справ та сенат: *"Люди відставного генерала Скворцова принесли… скаргу на вкрай жорстоке поводження та нестерпні побиття, що вони їх терплять від поміщика і дружини його… Скворцови добре відомі власним жорстоким поводженням з підданими, які від такого ставлення втікають, а інші охоче просяться в солдати… Маєток Скворцова перебуває в абсолютно непридатному вигляді, селяни, багато з яких обкладені оброками не менш ніж 150 рублів на рік, живуть завдяки милостині"* [12, с. 70].

Проте рішення про взяття маєтку Скворцових під опіку було прийняте після детального вивчення і здійснення необхідних виїздів та опитувань. Відомості ж про розгляд справи та рішення були надіслані для розгляду в інші опіки, очевидно, для казуального розв'язання подібних ситуацій за їх виникнення. Загалом практику втручання в майнові справи дворян за порушення ними етичних норм ми знаходимо й у інших архівних документах. В них ідеться про те, що встановлення опіки є найдієвішою мірою для того, щоб *"придушувати будь-якого роду зловживання: безмірну та спустошливу розкіш, надмірності, марнотратство, тиранію та жорстокість"* [12, с. 85].

Таким чином, стриманість у веденні майнових справ та власній поведінці – це досить прагматичні вимоги до представників дворянського стану, які тривалий час були основною опорою монархії. Адже економічне становище дворян і відсутність невдоволень, що могли потенційно викликати заворушення серед селян, безпосередньо впливали на стратегічну стабільність Російської імперії.

Те, що встановлення опіки цілком і повністю має відповідати користі малолітнього, неодноразово згадується в різних архівних матеріалах, найчастіше під час обґрунтування опікою власних рішень: *"прохання єврея… щодо передання маєтку малолітніх в адміністрацію*

суперечить законам, що покладають на дворянську опіку обов'язок турбуватись про належне утримання та виховання сиріт, що знаходяться у їхньому відомстві, та наглядати за добробутом майна, що їм належить" [9, с. 97], а також у випадках скарг, що надходили на адресу опікуна з боку малолітніх, їхніх родичів або наближених осіб: *"Призначені опікою адміністратори над маєтками покійного дядька нашого… адвоката Житомирського повітового суду п. Семена Піотровіча, маючи своїм обов'язком робити все, що могло б принести користь та захистити від занепаду маєток, не виконують цього і не можуть виконувати за нижче наведеними причинами…"* [13, с. 190]. Рідше трапляються скарги підпорядкованих опікунам селян, які, у пошуку захисту, повідомляли дворянській опіці про утиски та зловживання опікуна [22, с. 53]. Дворянська опіка в такому разі чинила розслідування і, за потреби, замінювала опікуна.

Розширений спектр вимог щодо виконання опікуном його обов'язків знаходимо вже у "Приблизній, або повальній настанові опікунам", що є частиною "Установ для управління губерній Всеросійської імперії" [29, с. 69–78] і містить 17 пунктів. Більшість із них стосуються опису обов'язків опікуна та правил їх виконання. Опікун мав бути заощадливим, розпоряджатись майном малолітнього, забезпечуючи збереження і можливе примноження його капіталу. Водночас він обмежувався у введенні змін без дозволу дворянської опіки, а в будь-яких спірних питаннях мав звертатись до останньої для отримання відповідних настанов до дій. Ознайомившись із вимогами до опікуна та порівнявши їх з наявними архівними матеріалами, бачимо сильну забюрократизованість всіх процесів та обмеженість опікуна у власних діях. І хоч це здійснювалось для захисту спадку малолітніх від можливого розорення, проте на кілька років консервувало наявний стан речей.

У зазначених настановах до опікуна містяться вимоги щодо морального аспекту виховання сиріт: *"аби малолітній вихований був у страху Божому, в пізнанні тої віри, в якій був народжений, в хороших манерах, у віддаленості від усіх злих прикладів та характерів від самого народження… опікун має назначити до малолітнього для служіння лише необхідних людей, добрих та не порочної поведінки"; "не потрібні й розкішні примхи, аби малолітній від самої молодості звикав до благопристойної помірності, як в житті, так і в поведінці, й через це готувався, в якому б стані суспільства, чи роді служби Імператорській величності бути не довелось, вести життя гідне, відповідне до власного достатку"* [29, с. 70].

Зміст цитати розкриває одну із основних особливостей функціонування дворянського опікунства як явища – це погляд на виховання малолітнього як на процес становлення майбутнього дорослого представника стану.

У цій системі важливе значення відігравало питання надання належного рівня освіти. На жаль, констатуємо, що воно часто не розв'язувалось позитивно внаслідок малого спадку малолітніх, особливо після відшкодування усіх боргів як приватним, так і державним установам. Не отримавши фінансової підтримки від дворянської опіки, Вільгельм Богуславський [17, с. 163] був змушений покинути вивчення вищих наук у гімназії та пішов навчатись до місцевого землеміра. Проте архівні документи свідчать також про випадки вияву опікунами добродіянь. Наприклад, Михайло Радзивіл, не будучи кровним родичем малолітнього, наказав доправити його до Житомирського училища за власний кошт [20, с. 235].

Серед архівних справ знаходимо також прохання про надання дворянською опікою коштів з капіталу малолітніх для влаштування їх до навчальних закладів [15, с. 105], повідомлення про затримку оплати за навчання малолітнього в гімназії військових наук [10, с. 56], прохання про дозвіл продажу майна з метою забезпечення навчання малолітніх вищих наук [17, с. 125], оголошення про проведення конкурсу в Полтавський інститут шляхетних дівчат [21, с. 2] тощо. Звертала увагу дворянська опіка й на побажання померлих батьків, які ті залишали в заповітах, щодо майбутнього виховання їхніх дітей [22, с. 61–63].

За певних причин малолітніх могли не відправляти безпосередньо в навчальні заклади, а обрати приватних вчителів. У такому разі педагоги повинні були мати необхідну освіту та документ про її отримання, інших же в Установах було охарактеризовано як *"бродяг, від яких добра чекати не доводиться"* [29, с. 71].

Отже, ціль виховання малолітнього дворянина опікуном була незмінною – підготовка слухняного підданого імперії, що міг би підсилити власний соціальний стан і монархію як своїми знаннями, так і лояльністю до влади. Власне, в одному з указів, спрямованих до дворянських опік, це визначалося таким чином: *"забезпечити дітям-сиротам надійний шлях до виховання; і в тому, щоб зробити їх корисними громадянами"* [14, с. 6]. За відсутності лояльності до влади маєток дворянина підпадав під конфіскацію та передавався у відання Дворянської опіки. Зокрема, така ситуація відбувалася після польських повстань: *"... передати список поміщиків Подільської губернії, які перебувають у Польському королівстві та більш-менш причетні до Варшавського повстання, маєтки яких на підставі Вищих декретів від 21 грудня 1830 р. і 7 березня 1831 р. підпадають під заборону…"* [12, с. 4].

Ще однією вимогою до майбутнього опікуна було забезпечення *"батьківського догляду"* над сиротами. При цьому пріоритет у встановленні опіки віддавався тим, хто був зазначений у тестаментах покійного або ж був найближчим родичем малолітніх. Статус опікуна та причина, за якою він був назначений, підлягали запису у відповідних актових книгах. Також їх можна знайти в конволютах справ. Наприклад, після смерті чоловіка [5, с. 3], за заповітом покійного [5, с. 55], *"духовним заповітом… назначив жінку цілого свого маєтку пожиттєвою власницею та над сімома дітьми, що залишились, опікункою"* [6, с. 21].

Додатково існувало поняття природного опікунства, що застосовувалося до одного з батьків малолітнього, якщо спадок від іншого з подружжя був напряму переданий дітям. Такий приклад бачимо в архівній справі родини поміщика Олександра Жолкевського, який став природним опікуном своїх синів Станіслава та Казимира [4, с. 4]. Проте сам термін в актових документах зустрічається вкрай рідко і майже не застосовується в разі призначення опіки вдови – матері малолітніх. Останнє ж траплялось частіше, ніж у випадку із вдівцями-чоловіками.

Родичі, призначені за заповітом, і природні опікуни мали дотримуватись тих самих процедур відбору та вимог до здійснення своїх обов'язків, що були встановлені для сторонніх осіб. Так само, якщо кандидат не відповідав якійсь із вимог, то дворянська опіка могла відхилити прохання про опіку, навіть якщо воно було підтримане керівництвом і близькими родичами малолітніх. Подібна ситуація відображена у справі малолітніх Мочульських, для яких на прохання їхньої матері-вдови мав бути

призначений опікуном старший брат: *"Житомирська дворянська опіка… доносить, що хоч і назначено даному суду [Нижньому земському] від опіки, щоб… шляхтича Філарета Мочульського привести до опікунства над малолітніми дітьми шляхтянки Пелагеї Мочульської і віддати у розпорядження йому маєтки. Але, оскільки по єдності у визнанні населенням селища Вересів, що він є людина неспокійного характеру, а також був помічений у деяких справах в названому Суді, а наразі ще й перебуває під підозрою в крадіжці грошей… подібного роду людей не приймати в опікуни"* [8, с. 4–5].

Якщо ж опікуна/куратора для себе просили встановити сироти, що досягли повноліття, або ж вдови, то вони зазвичай пропонували конкретні кандидатури. Наприклад, поміщиця Верховська після досягнення повноліття просила назначити своїм опікуном, замість рідного брата, дворянина Антоніна Гослінського [16, с. 82], вдова Єлизавета Ціолковська – призначити їй куратором Казимира Чайковського [20, 134 арк], а Вікентій Чайковський – губернського секретаря Станіслава Бочковського, з яким мав боргові зобов'язання [20, с. 231].

Описавши основні вимоги, що висувались до опікуна, а також розглянувши те, яким чином мав виховуватись представник дворянського стану, пропонуємо повернутись до думки Є. Корчміної, що ми її побіжно згадували під час огляду історіографії. Дослідниця стверджує, що виховання малолітніх, по суті, було швидше соціальним обов'язком дворян, виявом їхньої корпоративної солідарності, а не посадою. Проте самі дворяни через відсутність серйозного матеріального стимулювання не поспішали до його виконання [27]. У документах є багато відмов від прийняття на себе обов'язків опікуна, а також випадків їхньої заміни. Якщо дворянин не бажав бути залученим до виховання малолітнього та адміністрування його маєтку, то він міг апелювати до неможливості виконання ним однієї з вимог, висунутих "Установами для управління губерній Всеросійської імперії". Останнє було не рідкістю, а заяви із проханням відсторонення або ж відмовою до прийняття обов'язків часто зустрічаються в архівних матеріалах. Наприклад, поміщик Поляновський апелював до того, що, будучи адміністратором над майном ліквідованого кармелітського монастиря, досі не розв'язав усі пов'язані із цим справи [13, с. 514]; опікун дітей Альбіна Верховського відмовлявся у зв'язку з поважним віком і каліцтвами [16, с. 6].; Михайло Радзивіл посилався на переїзд у Київську губернію та неможливість надалі бути підпорядкованим владі Житомирської дворянської опіки [20, с. 274], а поміщик Троцький – на зайнятість у ролі депутата Волинського депутатського дворянського зібрання [22, с. 7] (що насправді навряд могло бути реальним приводом для відмови, про що зазначено в документах про розгляд справи). Зміна опікуна подекуди здійснювалась і кілька разів. Наприклад, опікунами малолітнього Вікентія Ціолковського до часу настання його повноліття було шість осіб [20].

Непоодинокі випадки зміни опікунів, що підтверджуються архівними актами, свідчать, з одного боку, про відсутність зацікавленості останніх у належному виконанні власних обов'язків, а з іншого – про обставини, що це спричинювали. Про те, що опікуни часто мали проблеми з веденням справ доручених їм маєтків, а останнє було справою нелегкою, свідчать, зокрема, і скарги третіх сторін та регулярні затримки зі звітуваннями. Останнє є помітним як у численних зверненнях дворянських опік до опікунів з вимогами надати відповідні документи, так і з указів вищих органів влади до самої опіки з вимогою інтенсифікації збирання цих звітів [5].

Отже, дворяни не поспішали виконувати свій корпоративний обов'язок, і проблема полягала не лише в сумнівності станової свідомості у сфері відповідальності за майбутнє дворянства, але й у відсутності реальної матеріальної винагороди опікуну. За виконання своїх обов'язків він мав право отримати 5 % від щорічного доходу маєтків малолітніх. Зазвичай сума була досить символічною в кореляції з тим обсягом роботи, яка мала бути виконана до повноліття малолітнього. Якщо зважити також на низку суворих обмежень, які покладались на опікуна (до прикладу, звітувати доводилось навіть за 12 рублів, взятих для починку будинку) [18, с. 50], ризик сплачувати всі збитки з власного капіталу [19, с. 179], бути покараним ув'язненням або втратою маєтку в разі шахрайства з капіталом малолітніх [24, с. 57] та можливість неоднорічної затримки грошей на утримання неповнолітнього [23, с. 10], то стає цілком зрозумілим бажання відмовитись від такої благородної справи. Тому на цю роль обиралися особи, що мали вдосталь власних коштів і вбачали в опікунстві моральну, ціннісну або іміджеву користь.

Ще однією логічною, проте не зазначеною в Установах умовою, була територіальна близькість власності опікуна до успадкованих маєтків малолітніх. Це було важливим як для забезпечення фізичної можливості управляти всіма необхідними справами, так і для підзвітності дворянській опіці. Якщо опікун мусив змінити місце проживання на тривалий час, то на його місце призначали іншого дворянина [22, с. 113]. Хоча могли бути застосовані й певні винятки: *"…рідна бабуся його... Віктора Рушицова… просить назначити опікуном поміщика Сквирського уїзду Венедикта Рогозинського… хоча він і не підвідомчий даній опіці, але заслуговує поваги й, окрім цього, даний поміщик... досить відомий членам опіки з хорошої сторони, з якостями, що відповідають званню благонадійного та добронравного опікуна… опіка, в рахунок настільки священного, покладеного на нього обов'язку, сподівається, що він не відмовиться від неї"* [15, с. 60].

Таким чином, відсутність великої вмотивованості дворян до виконання обов'язків опікуна та вимога територіальної близькості, з одного боку, спричиняли додаткові проблеми з вибором благонадійного кандидата на цю роль, а з іншого, підсилювала тиск на обраних. Наприклад, в архівних матеріалах натрапляємо на цікавий наказ дворянської опіки направити доктора для засвідчення хвороби опікуна перед зміщенням його від виконання обов'язків [22, с. 179]. При цьому затримка у призначенні опікунів заподіювала шкоду майну малолітнього, що на тривалий час залишалось без належного управління: *"… через ухиляння опікунів від прийняття маєтку та дітей Петровського під опіку даний маєток знаходиться у великому занепаді, селяни схильні до бунту, а деякі з них самовільно покидають землю та йдуть на заробітки. Рухоме майно частково продається, а частково піддається неминучому псуванню"* [22, с. 278].

Така ситуація змушувала дворянську опіку майже силоміць призначати опікунів, позбавляючи їх фактичного права відмовитись від свого корпоративного обов'язку: *"...повідомити Дворянську опіку для призначення іншого опікуна, такого, який би відповідав правилам, що існують, та не міг ухилитись від прийняття маєтку в управління…"*.

Окремого дослідження в контексті образу ідеального опікуна заслуговує жіноче опікунство. Попри наявні в Російській імперії стереотипи про роль жінок, вони досить часто призначались на цю посаду. Щоправда, тут ішлося переважно про природне опікунство матерів малолітніх. Наприклад, у 1824 р. із 30 справ, що знаходились у віданні Житомирської дворянської опіки, представниці жіночої статі виступали опікунками у 15 з них [5]. У такому разі жінки часто обирали собі кураторів або просили призначити дворянську опіку помічників, які б допомагали з адмініструванням спадком, клопотанням про виплату боргів тощо.

Проте забобони з боку начальства часто заподіювали шкоду діяльності опік. Наприклад, Волинський віцегубернатор князь Федір Любомирський звинувачував саме жінок-опікунок у затримці виплат боргів з маєтків малолітніх та вимагав від дворянської опіки: *"щоб терміново пояснила мені, через яку причину назначені в адміністрацію жінки, що до ніякої служби, окрім акушерства, не приймаються"*; особливо це стосувалось тих, чиї чоловіки мали погану славу несправних платників: *"Це тим більше незаконно, адже за правилами несправний платник... Значить таке і все його сімейство"* [7, с. 44].

Однак таке зневажливе ставлення до жінок-опікунок і до можливості виконання ними своїх обов'язків, ґрунтоване на статевій ознаці, було швидше винятком. У зазначеній справі на захист стала сама опіка, яка у рапорті повідомляла: *"…поміщиця Мяновська з власного свого маєтку виплатила вже більшу частину належної суми… коли, навпаки, назначений адміністратором поміщик Невяровський від червня по 20 грудня 1826 року вніс тільки 199 рублів сріблом"* [7, с. 59].

Інші наявні в архіві матеріали, що стосуються жіночої опіки, доводять, що в загальній практиці подібні скарги мали персональний характер та стосувались конкретної особи поміщиці. Отже, стать жодним чином не впливала на сам факт призначення жінок опікунками. Навпаки, траплялися випадки звернень до дворянської опіки чоловіків, що жалілись на самостійне розпорядження їхніми дружинами власним спадком [11, с. 6]. Таким чином, за допомогою опису правил та настанов, що існували для врегулювання питання призначення опікунів і були прописані в основних нормотворчих документах та архівних матеріалів, які відображають реальні практики в житті інституту дворянських опік, можна сконструювати образ зразкового кандидата на цю посаду. Останній, доповнений вимогами, що прямо або опосередковано висувались до належного виховання малолітніх сиріт, може бути сміливо екстрапольований на більш широке узагальнення – взірцевого представника дворянського стану. До його(її) характеристик, зокрема, належать: достойний рівень освіти, стриманість, помірність стилю життя, лояльність до влади, відсутність жорстокості до підданих, релігійність, схильність до ощадливого та раціонального способу життя. Означені риси, а також пильна увага до них дворянської опіки дають можливість з'ясувати один із змістовних напрямів контрольної функції цього станового органу. Крім того, це значною мірою визначає характеристику самого опікунства як процесу підготовки дитини до перейняття на себе моральних і матеріальних прав та обов'язків дворянина.

Саму ж практику опікунства, яка трималась, окрім закону та обов'язку, на корпоративній солідарності дворянського стану, не можна назвати доволі успішною. Зокрема, відсутність привабливого матеріального стимулювання і низка обмежень та ризиків, що покладались на опікуна, змушували дворян шукати причин для обґрунтування небажання ставати наставниками малолітніх сиріт.

Список використаних джерел

1. Барвінок О. Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Барвінок // Київські історичні студії. – 2016. – № 2. – С. 125–133.
2. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства [Електронний ресурс] // Российское законодательство X-XX вв. : в 9 т. – Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма / Отв. ред. Е. И. Индова. – М. : Юридическая литература, 1987. – Режим доступу : http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/dv_gram.htm
3. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), Ф. 4, оп. 1. – Спр. 10, 27 арк.
4. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 15, 49 арк.
5. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 19, 64 арк.
6. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 22, 67 арк.
7. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 26, 148 арк.
8. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 27, 10 арк.
9. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 32, 75 арк.
10. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 34, 281 арк.
11. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 50, 40 арк.
12. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 59, 21 арк.
13. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 60, 759 арк.
14. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 61, 9 арк.
15. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 64, 73 арк.
16. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 65, 6 арк.
17. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 66, 324 арк.
18. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 68, 50 арк.
19. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 69, 104 арк.
20. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 70, 325 арк.
21. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 73, 30 арк.
22. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 75, 311 арк.
23. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 89, 195 арк.
24. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 91, 65 арк.
25. Константинова Ю. Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Державного архіву Херсонської області) [Електронний ресурс] / Ю. В. Константинова // Історичні і політологічні дослідження. – 2010. – № 2. – С. 105–111. – Режим доступу : http://politics.ellib.org.ua/pages-4912.html
26. Корогод Г. І. Опікунські установи і опікунське право в українських землях (XI-XIX ст.) [Електронний ресурс] / Г. І. Корогод // Сумська старовина. – 2016. – № 48. – С. 50–58. – Режим доступу : https://cutt.ly/DtKrm38
27. Повне зібрання законів Російської імперії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html
28. Рудий Н. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження : монографія / Н. Рудий. – Л. : Львів. держ. ун-т внутрішніх справ, 2012. – 216 с.
29. Установи для управління губерній Всеросійської імперії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://runivers.ru/lib/book6866/-187015/
30. Шандра В. Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / В. Шандра. – Режим доступу : https://revolution.allbest.ru/history/01293242_0.html

References

1. Barvinok, O. (2016). Functioning of nobility class institution in southwest provinces of the Russian Empire in the late 19th – early 20th century. Kyiv Historical Studies, 2,125–133. [In Ukrainian].
2. Charter for the Rights, Freedoms, and Privileges of the Noble Russian Gentry. In E. Indova (Ed.), Russian legislation of the X-XX centuries (Vol. 5. Legislation of the heyday of absolutism). Moscow: Legal literature. http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/dv_gram.htm [In Russian].
3. State Archives of Zhytomyr Region (SAZR), f. 4, op. 1, case. 10, 27 sheets.
4. SAZR, f. 4, op. 1, case. 15, 4 sheet.
5. SAZR, f. 4, op. 1, case. 19, 64 sheets.
6. SAZR, f. 4, op. 1, case. 22, 67 sheet.
7. SAZR, f. 4, op. 1, case. 26, 148 sheets.
8. SAZR, f. 4, op. 1, case. 27, 10 sheets.
9. SAZR, f. 4, op. 1, case. 32, 75 sheet.
10. SAZR, f. 4, op. 1, case. 34, 281 sheet.
11. SAZR, f. 4, op. 1, case. 50, 40 sheet.
12. SAZR, f. 4, op. 1, case. 59, 21 sheets.
13. SAZR, f. 4, op. 1, case. 60, 759 sheets.
14. SAZR, f. 4, op. 1, case. 61, 9 sheet.
15. SAZR, f. 4, op. 1, case. 64, 73 sheets.
16. SAZR, f. 4, op. 1, case. 65, 95 sheets.
17. SAZR, f. 4, op. 1, case. 66, 324 sheets.
18. SAZR, f. 4, op. 1, case. 68, 50 sheet.
19. SAZR, f. 4, op. 1, case. 69, 104 sheet.

20. SAZR, f. 4, op. 1, case. 70, 325 sheets.
21. SAZR, f. 4, op. 1, case. 73, 30 sheet.
22. SAZR, f. 4, op. 1, case. 75 311 sheets.
23. SAZR, f. 4, op. 1, case. 89, 195 sheet.
24. SAZR, f. 4, op. 1, case. 91, 65 sheet.
25. Konstantinova, Y. (2010). Activities of the bodies of noble custodies in the second half of the XIX – early XX centuries (according to the materials of the state archive of the Kherson region). Historical and Political research, 1–2, 105–111. http://politics.ellib.org.ua/pages-4912.html. [In Ukrainian].
26. Korogod, G. (2016). Guardianship institutions and guardianship law in the Ukrainian lands XI-XIX. Sumy antiquity, 48, 50–58. https://cutt.ly/DtKrm38 [In Ukrainian].
27. Complete collection of laws of the Russian Empire http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html. [In Russian].
28. Rudy, N. (2012). Institute of guardianship and care in Ukraine historical and legal research. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. [In Ukrainian].
29. Establishment for the Provinces of the Russian Empire. https://runivers.ru/lib/book6866/187015/ [In Russian].
30. Shandra V.S. Noble quardianship and it social ptactices during modernization reforms (second half of XIX – beginning of XX century).

Надійшла до редколегії 04.04.22

A. Loza, Phd Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE IMAGE OF AN EXEMPLARY GUARDIAN AND NOBLEMAN IN THE PRACTICES OF NOBLE GUARDIANSHIPS (ON THE MATERIALS OF THE STATE ARCHIVES OF ZHYTOMYR REGION)

The article presents the image of an exemplary guardian and nobleman in the practices of noble guardianships of the Russian Empire (on the basis of normative acts and archival materials of the State Archives of Zhytomyr region). Separately were investigated: the issues of natural guardianships, the appointment of women as guardians and corporate solidarity in the performance of the duty of guardians. The analysis of the historiographical database revealed that this topic has an insufficient level of research in Ukrainian and foreign historiography. At the same time, regulatory acts and archival sources create the necessary basis for noble guardianships proper study. It was established that the requirements for guardians are directly related to the ethos of noble state. The main thing between them are: proper education, moderation, rationality and loyalty to the authorities. As for the pragmatic side, the nobles obliged: the absence of cruelty in the treatment of peasants, life according to income level, the lack of a tendency to waste and obedience in the implementation of the prescriptions of state authorities. In the course of the study, it was possible to distinguish two characteristic features of the noble guardianships. The first is the view of the minor as a future full-fledged representative of the nobility, and his upbringing in accordance with this. The second is the manifestation of a controlling function, both over the nobility ethos and its financial situation. The latter was directly related to ensuring the strategic stability of the monarchy.

Keywords: nobility, guardianship, Russian Empire, state, social protection, orphans, corporate solidarity.

УДК 94 : 323.3+330.34(510)"1949/…"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153.7

О. Олійник, канд. екон. наук, ст. наук. співроб.
e-mail: ooliynyk@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0002-0083-9960
ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України", Київ, Україна

ВІД БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ З КИТАЙСЬКОЮ СПЕЦИФІКОЮ ДО ПРОГОЛОШЕННЯ ПОЛІТИКИ РЕФОРМ І ЗОВНІШНЬОЇ ВІДКРИТОСТІ

Досліджено концептуальне оформлення соціально-економічного розвитку Китаю від початку утворення країни до сьогодення. З'ясовано історичні передумови формування концепції будівництва соціалізму з китайською специфікою. Установлено основні принципи державного управління в Китаї. Розглянуто історичні етапи розвитку країни з початку її утворення до сьогодення з описом основних історичних подій та їхніх характерних особливостей. Вивчено причини переходу до політики реформ і відкритості, її зміст і результати впровадження. Розглянуто роль "архітектора китайських реформ" Ден Сяопіна. Доведено важливість освіти, науки та інновацій в розвитку країни. Досліджено вплив реформ на китайське суспільство та оцінено якість змін у житті китайців. Проаналізовано майбутні перспективи провадження політики реформ і відкритості.

Ключові слова: соціалізм із китайською специфікою, реформи та відкритість, наука, освіта, інновації.

Постановка проблеми. Після утворення КНР перед керівництвом країни постало важливе, а фактично, доленосне питання – яким шляхом рухатися далі. Останні 100 років історичного поступу, що передували утворенню КНР, були для країни найдинамічнішими з огляду на кількість змін, які в ній відбувались, у результаті чого було повалено владу імператора, покінчено з іноземною експансією та здобуто перемогу у громадянській війні. Здавалося б, усі шляхи відкриті для розбудови незалежної країни. Однак саме історичний досвід та обставини, у яких опинився Китай, стримували порив його нових лідерів щодо формування моделі розвитку. Хоча нова влада була представлена носіями комуністичної ідеології і шляхи розвитку здавалися очевидними, проте навіть вони не наважувались проголошувати чіткі орієнтири із цього питання. Досвід інших країн, передусім Радянського Союзу, щодо побудови комуністичного суспільства, враховуючи китайські реалії, не міг бути повною мірою застосований. Ключовою перешкодою тут була відсутність надійної опори для нової влади з боку китайського суспільства. Якщо опорою революціонерів у Росії був пролетаріат, то в Китаї кількість робітників становила менше 1 % від населення країни, отже, було зрозуміло, що китайські лідери мають шукати інших партнерів, які б їх підтримували та віддано працювали заради "щасливого майбутнього". Вибір було зроблено на користь селян, саме вони мали стати опорою нової влади в розбудові держави. Не менш важливим питанням для нового керівництва стала мотивації населення до активної участі в будівництві потужної країни. Вони вважали, що якщо більшість населення країни становили селяни, то для їхнього заохочення до відданої праці буде достатньо пообіцяти дати землю, проте практика довела інше. Більшість селян протягом тривалого часу були позбавлені власності на землю і за 100 років фактично втратили хист до самостійного господарювання на власній землі. Тому як альтернативу ідеології господаря на власній землі суспільству було запропоновано ідеологію національного відродження. Гасло керманича новоствореної держави Мао Цзедуна – "Китай піднявся!" – справило неабиякий ефект на суспільство і об'єднало його. Китайський лідер зрозумів очікування людей і запропонував, на перший погляд, доволі просту і зрозумілу ідею розбудови країни, проте достатньо розлогу, неконкретну, однак водночас багатогранну та багатообіцяючу. І хоча кожен китаєць по-своєму розумів суть запропонованого гасла, воно давало можливість кожному знайти себе в новому суспільству. Історичний поступ Китаю довів правильність обраної ідеології розвитку. Попри те, що країні доводилось долати найскладніші бар'єри в суспільному розвитку та непередбачувані виклики долі, розв'язувати найзаплутаніші завдання, гасло "відродження китайської нації" завжди залишалось актуальним і спрямовувало суспільство до досягнення заповітної мрії. Таким воно залишається і нині.

За роки реформ Китай перетворився на другу за обсягом економіки країну у світі, досяг вражаючих результатів практично у всіх сферах людського буття, однак найбільшим здобутком розвитку країни є позбавлення більш ніж 700 млн людей бідності. За 70 років реформ Китай досяг рівня середньозаможного суспільства і, таким чином, заклав потужну основу для подальшого розвитку крани. Дослідженню розвитку Китаю присвячено багато наукових розвідок, підготовлено значну кількість публікацій, проте навряд чи, навіть за умови їх цілковитого вивчення, можна з певністю сказати, що китайський секрет розвитку нарешті розкрито. Для впевненого усвідомлення моделі розвитку країни та формування цілковитого уявлення про китайський досвід науковці мають ще докласти чимало зусиль. Ця стаття також присвячена вивченню китайського досвіду щодо розбудови потужної економіки та зміцнення позицій країни на міжнародній арені. Дослідження охоплює не лише конкретні історичні межі, зокрема із часу проголошення незалежності Китаю до сьогодення, а також генезис концептуального розвитку країни, який сформульовано як період від будівництва соціалізму з "китайською специфікою" до проголошення "політики реформ і зовнішньої відкритості". В такій постановці проблематика дослідження набуває більшої змістовності та значущості для широкого кола зацікавлених осіб, передусім науковців та урядових осіб, які намагаються віднайти ефективні шляхи виведення України із замкненого кола стагнації і тупцювання на одному місці. Робота також може зацікавити тих, хто небайдужий до світової історії і намагається зрозуміти роль та перспективи України на майбутнє.

Аналіз літературних джерел. Тематика дослідження Китаю є однією з найпопулярніших у світових наукових колах. Стабільний розвиток країни, що супроводжується поліпшенням якості життя китайців, високою активністю інноваційної діяльності, стрімким розвитком науки й технологій, а також зміцненням авторитету країни у світі, постійно тримає увагу науковців усього світу у фокусі китайських подій. В багатьох країнах світу китайська тематика згуртувала окремі кола дослідників, на основі яких створюються наукові

© Олійник О., 2022

синологічні школи. Сьогодні практично при всіх провідних світових навчальних закладах створені центри та інститути з досліджень Китаю. Тому не дивно, що сьогодні світова наукова публіцистика достатньо активно представлена китайською тематикою.

За часів реформи в Китаї сформувалась плеяда видатних науковців, які зробили вагомий внесок у формування теорії соціалізму з ринковою економікою. До цієї плеяди належать такі науковці, як Юань Му, Ма Хун, Лю Гогуан, Ляо Цзілі, Ду Жуньшен, Хе Кан, Тун Далінь, Сун Тінмін, Люй Дун, Сює Муцяо, Цзо Чуньтай, Лі Яньлінь, Ян Пейсінь, Лю І, Чжан Чженьі, Ван Деін, Чжао Шоуі, Гу Му, Чжен Тобінь, Ян Цісянь, Дун Фужен, Хан Кань, Цзя Івей, У Цзінлянь, Ван Шаофей, Лю Хунжу, Чжоу Сяочуань, Чі Фулінь, Лі Ланьцін, Лі Чжихуі, Лю Мінкан, Ван Гуанціень, Лі Теін, ***Оуян Сіанін, Ши Яцзюнь, Лі Іньінь, Чжу Цзінтао***, ***Чжун Сяовень та ін.***

Варто згадати про окремі роботи як китайських, так і іноземних науковців. Серед найбільш відомих китайських науковців зазначимо Фань Гана, який є одним із найвпливовіших економістів і головних прихильників проведення реформ у країні. Заслуговує на увагу його монографія "Зіставлення та синтез трьох сучасних економічних систем" (1990), у якій він проаналізував три основні підходи у сфері економічних досліджень: неокласичний, кейнсіанський та марксистський. Важливою подією в житті країни стало видання фундаментальної праці вченого "Макроекономіка суспільної власності" (1990), яка була визнана одним із найкращих досліджень, опублікованих у Китаї за часи реформ. Вагомим напрямом дослідницької діяльності Фань Гана є теоретичний аналіз підсумків економічної реформи в КНР та зіставлення двох моделей переходу до ринку – *поетапної* (Китай) і *радикальної* (Росія та країни Східної Європи) [18].

Науковий інтерес також становить робота Чан Сюцзе "Нова стратегія відкритості" (1989), у якій автор ділиться досвідом із відкриття Китаю зовнішньому світові. У роботі науковець обґрунтував необхідність відкриття країни, роз'яснив концепцію стратегічного курсу щодо відкритості, а також проаналізував практику застосування зон відкритості. Важливим є висновок автора щодо політики відкритості. На його думку, відкритість є багатоплановим явищем, що передбачає многоцільову відкритість різних районів. Такий підхід дозволяє повніше використовувати переваги економічних районів, а отже, і всього економічного потенціалу економіки країни [20].

Цікавою для розуміння динаміки та масштабу структурних реформ в економіці Китаю є спільне дослідження науковців із Центру дослідження іноземних інвестицій Академії суспільних наук Китаю Ван Лоліня, Пей Чжанхуна та Лу Шеляна "Іноземні інвестиції в Китаї: структура, динаміка і тенденції розвитку" (2001). У цій роботі представлено ретельний аналіз ролі іноземних інвестицій у реформуванні економіки країни. Автори здійснили періодизацію етапів залучення іноземних інвестицій, представили особливості кожного етапу, заходи державної політики, методи та способи залучення іноземних інвестицій [7].

Вагомий внесок у скарбницю історичної думки як Китаю, так і світу зробив Чжан Ши, який написав книгу "Сімдесят років напруженої роботи Нового Китаю" ("新中国砥砺奋进的七十年"). У цій книзі викладена історія 70-річчя із часу заснування Китайської Народної Республіки, всебічно та систематично розглянуті великі та яскраві історичні досягнення китайського народу за участі всіх етнічних груп країни. Книга ілюстрована понад 100 фотографіями, які послідовно відображають історичний процес від початку утворення Китаю. Книга також багата на малюнки і тексти, які їх супроводжують, що є яскравою демонстрацією славетного історичного процесу Нового Китаю впродовж 70 років.

З року в рік зростає інтерес до Китаю і у США. Американська спільнота визнає досягнення Китаю як у соціально-економічному розвитку, так і на міжнародній арені. Стрімкий розвиток Китаю спонукає наукові та ділові кола США до ретельного вивчення процесів, що тривають у Китаї, та пошуку нових форм взаємодії з ним.

Серед найбільш відомих американських синологів, які внесли вагомий внесок у скарбницю історіографічних досліджень Китаю, можна зазначити Д. К. Фербенка, Д. У. Скіннера, Д. Р. Лєвенсона, Б. А. Шварца, Ф. У. Моута, У. П. Алфорда, У. Т. де Барі, Дерка Бодде, Джеймса Кехілла, Е. Е. Кларка, Джоанну Уейли-Коен, Ричарда Стемпса, Джонатана Спенса, Е. Л. Шонессі, Емілі Мартін, С. Л. Манна, Перрі Лінк, Оуена Латтімора, Д. А. Кеннеді, Чарльза Хакера, П. С. Перду, Карлоса Рохаса та ін.

Результати наукових розвідок зазначених авторів представлені у виданні "Американський журнал китайських студій" (*American Journal of Chinese Studies,* AJCS), у якому публікуються статті, присвячені сучасній історії Китаю.

У європейців склались давні відносини з Китаєм. Європейські мандрівники, філософи, просвітники та релігійні діячі першими відкрили Китай світу. Багато з них стали відомими синологами світового рівня, серед яких Маттео Річчі, Франсуа-Марі Аруе (Вольтер), Джамбаттіста Віко, Етьєн Фурмонт, Джеймс Легге, Георг фон дер Габеленц, Вільгельм Грубе, Фрідріх Вільгельм Карл Мюллер, Семюель Кідд, Станіслас Еньян Жульєн, Еммануель-Едуар Шаванн, Жан-П'єр Абель-Ремузат, Марі-Жан-Леон Лекок, Пол Ежен Пелліот, Анрі Масперо, Марсель Гранет, Денис Кріспін Твітчет, Джеремі Р. Барме та ін. Матеріали зазначених авторів представлені в академічному виданні "Журнал Європейської асоціації китайських досліджень" (*The Journal of the European Association for Chinese Studies*, JEACS).

В Україні також приділяється значна увага історичним процесам, що тривають у Китаї. Як результат у країні сформувалася наукова спільнота з дослідження Китаю, до якої належать відомі українські науковці, зокрема Безручко О. В., Бойко О. М., Васильєв О. А., Величко В. В., Гончарук А. З., Кіктенко В. О., Лещенко Л. О., Мирончук А. С., Мінгазутдінова Г. І., Нікішенко С. О., ***Олійник О. М., Пророченко Н. О., Таран М. А., Ціватий В. Г.,*** Чирко І. К. ***та ін.***

Системні наукові дослідження з китаєзнавчої тематики здійснює Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. Інститут випускає фаховий журнал "*Китаєзнавчі дослідження", у якому публікуються статті за такими рубриками: історія, філософія, наука та культура Китаю; політичний та соціально-економічний розвиток Китаю; китайська мова та література; переклади китайської літератури; Китай та його сусіди; історія українського китаєзнавства. Інститут також випускає журнал "**Східний світ" та збірник наукових праць "Сходознавство", які містять** публікації новітніх праць вітчизняних і закордонних авторів про Китай.

Системну роботу з дослідження Китаю здійснює відділ історії країн Азії та Африки Інституту всесвітньої історії НАН України. Відділ виступає

організатором різних наукових заходів (конференції, круглі столи тощо), що присвячені китаєзнавчій тематиці. У квітні 2017 р. відділ разом із історичним факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інститутом Конфуція Київського національного лінгвістичного університету спільно провели міжнародну наукову конференцію "Україна – Китай – 25 років співробітництва: результати та перспективи. Один пояс, один шлях". За результатами конференції було видано колективну монографію, у якій представлені матеріали, що стосуються історичних, політичних та економічних аспектів двостороннього співробітництва між Україною і Китаєм, а також місця і ролі Китаю в сучасній системі міжнародних відносин. На думку автора статті, пропонована робота також є логічним продовженням цієї наукової роботи.

Постановка завдання. Оскільки проблематика дослідження виявилась достатньо великою за обсягом та глибокою за змістом, то задля його ефективності було сформульовано кілька завдань, зокрема такі: з'ясування історичних передумов формування концепції будівництва соціалізму з "китайською специфікою"; визначення історичних етапів розвитку країни з початку її утворення до сьогодення з описом основних історичних подій та формулювання їхніх характерних особливостей; вивчення причин переходу до політики реформ і відкритості, її змісту та результатів упровадження; простежити вплив реформ на китайське суспільство й оцінити якість змін у житті китайців; проаналізувати майбутні перспективи провадження політики реформ і відкритості.

Виклад основного матеріалу. В Пекіні 21 вересня 1949 р. відбулась Народна політична консультативна конференція (НПКК), на якій було прийнято низку документів, пов'язаних зі створенням нової держави, зокрема й Загальну програму НПКК, яка мала виконувати функції тимчасової конституції. НПКК проголосила КНР "державою нової демократії", яка веде боротьбу проти імперіалізму, феодалізму, бюрократичного капіталу, за незалежність, демократію, мир, єдність і створення процвітаючого та сильного Китаю. Однак на практиці втілювати визначені цілі було складніше. Після перемоги революції в 1949 р. Китай стикнувся із проблемами, які походили із задачі побудови соціалізму в країні з великим населенням, слабкою вихідною базою, відсталою економікою, наукою і технікою. В таких умовах керівництво країни мало довести населенню, що соціалізм є більш перспективною формою політичного устрою порівняно з капіталізмом. Для цього потрібно було показати кращі результати соціально-економічного розвитку, поліпшити умови праці та життя громадян. Таких результатів можна було досягнути тільки за умов модернізації промислового та сільськогосподарського виробництв, високої продуктивності праці, розвитку науки і техніки. Важливу роль у формуванні нових соціалістичних задач відіграв III пленум ЦК КПК, який відбувся в 1950 р. Увагу на пленумі було сконцентровано на трьох проблемах: реформа землі, врегулювання відносин між державним і приватним секторами народного господарств, а також подолання інфляції. Реформування землі мало сприяти розвитку продуктивних сил на селі та створенню здорового фундаменту для всього народного господарства. З метою втілення перетворень на селі 28 червня 1950 р. було прийнято "Закон про земельну реформу в КНР". Згідно із цим законом поміщицька власність на землю, заснована на феодальній експлуатації, скасовувалась і встановлювалася селянська. Якщо землю поміщиків та крупних селян було реквізовано, то земля селян ("дрібні кулаки"), що обробляли землю власними силами, не вилучалась. Проведення аграрної реформи сприяло швидкому відновленню сільського господарства. В 1952 р. вже був досягнутий довоєнний рівень виробництва зернових культур, а технічних – навіть перевиконаний. Взявши в руки контроль за виробництвом і розподілом найважливіших товарів, обмежуючи урядові витрати та здійснюючи політику жорстокої економії, уряд спромігся на кінець 1950 р. приборкати інфляцію і створити стійку фінансову систему. Розвиток ринкових відносин сприяв швидкому відновленню народного господарства, залученню трудових ресурсів та підвищенню добробуту громадян. В 1953 р. відновний період у КНР було завершено.

Проте 15 червня 1953 р. тодішній лідер Китаю Мао Цзедун на засіданні політбюро ЦК КПК різко виступив проти "нової демократії" та її прихильників і запропонував негайний перехід до соціалістичної революції. В результаті всі "новодемократичні" перетворення було згорнуто. Він вважав, що встановлення новодемократичного суспільного порядку – це "тупцювання на одному місці". Мао Цзедун запропонував відмежуватися від концепції "нової демократії" та негайно перейти до соціалістичної революції. Незважаючи на те, що його прихильники виступали за поступовий перехід до соціалістичного суспільства, Мао Цзедун наполягав на радикальному підході. Необхідність соціалістичної радикалізації він пояснював низьким рівнем розвитку виробничих сил у селі, слабким розвитком сільської інфраструктури, малоземеллям та перенаселенням. Хоча протягом відновного періоду продуктивність сільського господарства зросла, однак проблема забезпечення населення продовольством не була розв'язана. Вихід із ситуації, що склалась, Мао Цзедун пов'язував із будівництвом соціалізму. За взірець соціалістичних перетворень він взяв досвід Радянського Союзу, однак проголосив особливий шлях країни. Як основну відмінність китайського суспільства Мао Цзедун зазначив його аграрний характер, який зумовлювався тим, що більшість населення країни на той час проживала в селі та вела аграрний спосіб життя. Частка робітничого класу тоді в Китаї була незначною, що пояснювалось низьким рівнем промислового виробництва. Отже, саме селянство мало стати опорою КПК у справі соціалістичних перетворень.

Будівництво соціалізму керівництво Китаю розпочало зі введення в країні із жовтня 1953 р. хлібної монополії. Приватним особам було заборонено торгувати зерном. В містах було запроваджено карткову систему. В наступному році було введено державну монополію на торгівлю бавовною і бавовняними тканинами. Незабаром карткова монополія була розповсюджена на всі основні споживчі товари.

Керівництво Китаю прагнуло в найкоротші терміни побудувати комунізм у країні та навіть випередити Радянський Союз. Задля цього реалізовувалися різні експерименти на кшталт "великого стрибка" (1958–1962) та "культурної революції" (1966–1976). Очікуваних результатів ці заходи не принесли, проте призвели до зубожіння і різкого спадання рівня добробуту та загальної культури населення. Китай фактично опинився в самоізоляції. Кількість жертв цих експериментів офіційно досі точно не встановлена й оцінюється приблизно в 40–70 млн загиблих.

Після докорінних змін на політичному фронті Китай із 1978 року вступив у нову фазу економічних реформ під керівництвом Ден Сяопіна. Ден Сяопін – один із перших китайських лідерів, який визнав необхідність модернізації

країни з акцентом на розвиток продуктивних сил. Ден Сяопіна пізніше назвуть "архітектором китайських реформ".

У Пекіні 18 грудня 1978 р. відкрився III пленум 11-го скликання ЦК КПК, який дав старт широкомасштабним економічним перетворенням у Китаї. На пленумі було визначено стратегічний напрям розвитку країни – перенесення акценту на економічне будівництво, розвиток продуктивних сил, відмову від замкненості та перехід до відкритості, від консерватизму до реформ. На пленумі був визначений основний курс зовнішньоекономічної діяльності – спираючись на власні сили та принципи рівноправ'я і взаємовигоди, активно розвивати економічне співробітництво з різними державами світу, намагатись перейняти передову техніку і технології. Цей пленум офіційно відкрив шлях до реформ і відкритості Китаю, тобто новий період в його історії.

Починаючи з 1978 р. в Китаї триває широкомасштабна реформа економічної системи, яка пройшла п'ять історичних етапів: перший (грудень 1978 – вересень 1984); другий (жовтень 1984 – грудень 1991); третій (січень 1992 – вересень 2002); четвертий (жовтень 2003 – жовтень 2011); п'ятий (з листопада 2012).

Перший етап *(грудень 1978 – вересень 1984).* Розвиток Китаю на цьому етапі здійснювався під гаслом "Планова економіка – основа. Ринкове регулювання – додаток".

Варто зазначити, що Китай дуже ретельно готувався до втілення реформ. Цьому передувало активне обговорення політики на різних щаблях влади із залученням іноземних експертів. Китайське керівництво дуже ретельно вивчило досвід Радянського Союзу та країн Східної Європи щодо спроб здійснити реформи, з'ясувавши при цьому основні причини їх невдалого завершення. Серед багатьох причин, що призвели до провалу реформ у зазначених країнах була встановлена проблема неефективного співвідношення функцій ринку та держави в розподілі ресурсів і впливу на економічні процеси. Тривалий час у Китаї копіювали практику Радянського Союзу в економічному управлінні та дотримувались принципу "чим більше – тим краще". Суть принципу полягала в тому, що чим більше в країні буде суспільної власності та чим більше держава регулюватиме економіку, тим краще. У результаті такої політики в країні сформувалися лише дві форми власності – державна та колективна, які, по суті, мало відрізнялись одна від одної. Політика посилення участі держави в економічних процесах призвела до максимальної концентрації державної власності, а державне регулювання практично перетворилось на командно-адміністративне управління, що охоплювало як макро-, так і мікрорівні економіки. За таких умов підприємства стали частиною державного адміністративного апарату і вимушені були виконувати директивні плани, що розроблялись і доводились із відповідних міністерств та відомств. Як наслідок господарська ініціатива була пригнічена, а підприємства позбавлені мотивації щодо пошуку більш ефективних способів господарювання. Посилення державного управління призвело до збільшення адміністративного апарату як із погляду різних органів управління, так і з погляду кількості управлінців, відповідно зросли бюджетні витрати на їх утримання [11, с. 7–13].

Перед керівництвом країни постали безліч питань, які негайно потрібно було розв'язувати, зокрема як здійснити спрощення апарату та розширення права нижчих ланок? Який тип децентралізації відповідає принципам планового товарного господарства? Як водночас забезпечити свободу діяльності підприємств і потреби країни у необхідній продукції? Зрештою, яку модель економічного розвитку потрібно обрати для того, щоб вивести економіку зі стагнації і забезпечити економічне зростання разом із поліпшенням життя громадян? Однак все ж таки центральним питанням політики реформування залишалось питання розподілу функцій між державою і ринком в управлінні країною.

Після ретельного вивчення досвіду не тільки колишніх соціалістичних, але й розвинутих капіталістичних країн до китайського керівництва прийшло усвідомлення необхідності послаблення ролі держави в економічних процесах з одночасним посиленням ролі ринку. Послаблення ролі держави в економічному управлінні здійснювалось шляхом посилення її ролі в макроекономічному управлінні та посилення ролі ринку на мікроекономічному рівні. Китайські лідери усвідомлювали, що одразу перейти до нової економічної моделі розвитку практично неможливо з огляду на обсяг проблем, які потрібно розв'язувати; крім того, раптова зміна економічної моделі могла поставити під загрозу успіх самої реформи. Перехід до нових форм управління економікою мав змінити і методи взаємодії держави з підприємствами. Фахівці усвідомлювали, що надання підприємствам свободи господарювання матиме як позитивні наслідки, так і негативні. Реформування не могло обійтись без скорочення штатів працівників, а іноді й закриття підприємств. Основною проблемою в цьому процесі було працевлаштування, тобто питання забезпечення бодай мінімальних соціальних гарантій громадянам. Залишення без роботи мільйонів громадян могло призвести до загострення соціальної напруги в суспільстві. Із власної історії в Китаї добре знали, чим це може закінчитися. Саме через соціальну напругу за відсутності роботи у країні впродовж різних історичних періодів виникали страйки та масові заворушення. Ураховуючи ці обставини, керівництво країни не квапилось залишати підприємства напризволяще.

В умовах невизначеності китайське керівництво вирішує задіяти ті важелі економіки, які безпомилково поліпшать економічну ситуацію та життя громадян. Тому було прийнято рішення розпочати реформування села шляхом запровадження системи відповідальності та сімейного підряду. Таким чином, звичайний селянин, отримавши право на ведення особистого господарства, перетворився на підприємця. Поряд із правом на ведення селянами підприємницької діяльності були підняті закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, а також дозволена ринкова торгівля в місті та селі. У містах здійснювались експерименти з розширення прав щодо господарської самостійності підприємств у сфері виробництва та збуту, поступово знижувалось державне директивне планування. Ці перші кроки реформування економіки країни повністю виправдали себе. Продуктивність праці на підприємствах зросла в рази, а стратегія щодо розкріпачення виробничих сил видалась дієвою.

Успіхи в запровадженні реформ вплинули на переосмислення традиційної планової економіки, яка існувала в Китаї до 1978 р. Було визнано, що з'єднання ринку та плану є можливим, а планове товарне господарство не суперечить соціалістичному шляху розвитку. У 1982 р. XII з'їзд КПК узагальнив початковий досвід реформування в місті та селі, а також оприлюднив подальший шлях реформування економіки за принципом "планова економіка – головне, ринкове регулювання – допоміжне" [18, с. 9].

Другий етап *(жовтень 1984 – грудень 1991).* На другому етапі розгортання реформи здійснювалось під гаслом "Планова товарна економіка".

У 1984 р. III пленум ЦК КПК 12-го скликання прийняв постанову "Про реформування господарської системи", у якій було закріплено положення про те, що соціалістична економіка є плановою товарною економікою і заснована на суспільній власності. Таким чином, практика довела, що протиставлення ринку та плану, а відповідно, планової економіки і товарного господарства, є помилковим. У результаті теоретичного переосмислення соціалістичної планової економіки й аналізу результатів перших практичних кроків щодо реформування підприємств і сільського господарства була сформульована мета економічної реформи в Китаї – органічне поєднання планового та ринкового регулювання [9, с. 10–18].

Шість років знадобилось китайським реформаторам, щоб переконатись у дієвості співіснування плану та ринку. У наступні роки напрям на посилення реформ із розвитку ринкової економіки послідовно поглиблювався. Це знаходило відображення і в теоретичному обґрунтуванні політики реформ. У 1992 р. під час подорожі по півдню країни "архітектор" китайських реформ Ден Сяопін так висловився із приводу ролі ринку та плану: "Переважання плану та ринку не є сутнісним критерієм розмежування капіталізму та соціалізму. Планова економіка не тотожна соціалізму, при капіталізмі також має місце планування; ринкова економіка не тотожна капіталізму, при соціалізмі також є ринок. План та ринок – це економічні важелі" [11, с. 10–14]. На XIV з'їзді КПК, що відбувся у жовтні 1992 р., тодішній Голова КНР Цзян Цземінь у своїй промові зазначив: "Основною метою реформи економічної системи Китаю є побудова соціалістичної ринкової економіки". На III пленумі ЦК КПК 14-го скликання (11–14 листопада 1993) було прийнято "Рішення ЦК КПК щодо деяких питань створення соціалістичної ринкової економіки". У ньому наголошувалося, що соціалістична ринкова економіка нерозривно пов'язана з основами соціалізму. Мета створення системи соціалістичної ринкової економіки полягає в тому, щоб ринок відігравав основну роль при розподілі ресурсів, в умовах макрорегулювання і макроконтролю з боку держави.

Визнання ринковості соціалістичної економіки, по суті, стало відкриттям в економічній теорії. Воно стало результатом розвитку економічної думки від переосмислення традиційної теорії планової економіки соціалізму до формування теорії соціалістичної ринкової економіки. Суть цієї теорії полягає в тому, щоб повною мірою виявляти основне значення ринкового регулювання при розподілі матеріальних ресурсів, а поряд із цим посилювати й удосконалювати державний макроконтроль в економіці. Це має сприяти раціональному й ефективному розподілу матеріальних ресурсів та більш ефективному функціонуванню економіки загалом [12, с. 84–87].

На XV з'їзді КПК, що відбувся в 1997 р., концепція "побудови соціалізму з китайською специфікою" була офіційно прийнята. На з'їзді політику реформ і відкритості було названо "третьою великою переміною" (після Сіньхайської революції 1911 р. та утворення КНР у 1949 р.). У доповіді Голови КНР Цзян Цземіна було представлено теорію власності на початковій стадії соціалізму, зокрема визначено, що на початковій стадії соціалізму має переважати суспільна власність. Водночас необхідно заохочувати розвиток міських та сільських кооперативів, індивідуального та приватного секторів.

У березні 1999 р. в Пекіні відбувся II пленум 9-го скликання Всекитайських Зборів народних представників. На ньому були скореговані деякі положення Конституції КНР. Було прийнято рішення, що недержавна економіка є важливою складовою ринкової соціалістичної економіки. Це положення значною мірою сприяло розвитку продуктивних сил.

У 2001 р. Китай було прийнято до лав СОТ. Крім того, протягом цього етапу відбувались інші важливі для економіки країни події, зокрема розширення змісту концепції "побудови середньозаможного суспільства", а саме всебічне йому сприяння; розвиток ринку капіталу, реформа державних комерційних банків; закріплення статусу приватної власності; відміна сільськогосподарського податку; проголошення завдання КПК щодо створення гармонійного соціалістичного суспільства; узаконювання захисту майна, а також прийняття "Концепції наукового розвитку".

10 листопада 2001 р. у столиці Катару м. Доха на засіданні міністрів торгівлі країн-членів СОТ Китай офіційно було прийнято до Світової організації торгівлі. Китаю знадобилося 15 років, щоб стати офіційним членом цієї організації. Однак вступ до СОТ спричинив нові проблеми, тому китайський уряд вніс істотні зміни до стилю своєї роботи, адміністративне управління стало здійснюватися на основі нових законів. Уряд поставив китайським компаніям вимогу підвищити рівень використання технологій і методів управління, прискорити темпи структурного регулювання задля посилення конкурентоздатності підприємств.

Третій етап (січень 1992 – вересень 2002). Цей етап здійснювався під гаслом "Соціалістична ринкова економіка". На XVI з'їзді КПК, що відбувся в листопаді 2002 р., була висунута мета – створити середньозаможне суспільство в перші 20 років XXI ст. Економісти вважають, що виконання цього завдання під силу для Китаю і до визначеного терміну в країні буде створено суспільство, яке вирізнятиметься розвиненішою економікою, досконалішою демократією, глибшою гармонією в суспільстві, а життя народу стане більш забезпеченим. На з'їзді також було затверджено концепцію "трьох представництв", що стала ідейно-теоретичною основою діяльності КПК на нинішньому етапі. Згідно з концепцією, КПК представляє: 1) передові продуктивні сили; 2) передову китайську культуру; 3) корінні інтереси широких прошарків китайського народу. Перше "представництво" надає право приватним підприємцям, капіталістам і бізнесменам вступати до партії [16, с. 91–106].

У 2002 р. були підведені підсумки досягнень стратегічних показників, проголошених на початку 1980-х рр. Ден Сяопіном. Хоча фактичні показники збільшення ВВП у чотири рази на початок XXI ст. були досягнуті, довелося визнати, що це сталося завдяки екстенсивному розвитку, що призвело до загострення екологічних і соціальних проблем. У зв'язку із цим керівництво КНР визнало необхідність формування нової парадигми розвитку, що здатна забезпечити вищі, але водночас більш рівні доходи населення. Як кількісний показник зростання встановили нову мету – збільшення ВВП до 2020 р. у чотири рази. Було перенесено акцент лише з економічного зростання на збалансоване та гармонійне, що дозволило б розв'язувати не тільки економічні, а й соціальні проблеми. Задля забезпечення якісного зростання було розроблено концепцію наукового зростання, яка передбачала переорієнтацію зростання виробництва з екстенсивного на інтенсивне, більшу орієнтацію економіки на соціальні потреби широких верств населення, ресурсозбереження та захист довкілля, а також запровадження інновацій для всебічного розвитку.

Четвертий етап (жовтень 2003 – жовтень 2011). Розгортання реформ на цьому етапі здійснювалось під гаслом "Вдосконалення соціалістичної ринкової економіки". З початком нового тисячоліття Китай приступив

до реформування фінансово-банківського сектору країни. 31 січня 2004 р. Держрада КНР оприлюднила "Деякі рекомендації щодо стимулювання реформи і відкритості ринку капіталів і його стабільного розвитку", які пізніше скорочено стали називати рекомендаціями Держради з дев'яти пунктів. У цьому документі чітко визначено важливе значення всебічного розвитку ринку капіталів Китаю для реалізації стратегічної мети – збільшення у чотири рази валового національного продукту за перші 20 років XXI ст.

У 2004 р. було започатковано реформу державних комерційних банків на основі впровадження акціонерної системи. 26 серпня і 21 вересня 2004 р. Банк Китаю і Будівельний банк Китаю, відповідно, були реорганізовані на основі впровадження акціонерної системи і перетворилися на державно-холдингові акціонерні комерційні банки [3], а приватну власність того самого року було взято під захист конституції. 14 березня 2004 р. на II сесії ВСНП 10-го скликання була в четвертий раз прийнята поправка до конституції, у якій визначалося, що приватна власність, придбана законним шляхом, є недоторканною, а держава поважає і захищає права людини. Це вдосконалило політику гарантії приватної власності [15, с. 27].

Важливою подією для розвитку сільського господарства стала відміна на XIX сесії ПК ВСНП 10-го скликання, що відбулась у грудні 2005 р., сільськогосподарського податку, який існував у країні більше 2000 років. У 2004 р. Держрада КНР прийняла низку пільгових заходів щодо мешканців сіл, а у 2005 р. було висунуто завдання створення нового соціалістичного села [6].

Економічна політика з акцентуванням на науковий розвиток стала також давати результати. 15 жовтня 2003 р. було запущено перший пілотований космічний човен "Шеньчжоу-5", 11 жовтня 2005 р. – другий.

З 8 по 11 жовтня 2006 р. відбувся VI пленум ЦК КПК 16-го скликання, на якому було прийнято "Рішення ЦК КПК про деякі важливі питання побудови гармонійного соціалістичного суспільства". У цьому документі КПК вперше у своїй історії оголосила, що створення гармонійного соціалістичного суспільства стало її важливим завданням.

У жовтні 2007 р. відбувся XVII з'їзд КПК, на якому було прийнято рішення про перенесення акценту на соціальну сферу. У своїй доповіді Голова КНР Ху Цзіньтао зауважив, що необхідно створити систему раціонального і впорядкованого розподілу доходів, щоб люди із середніми доходами становили більшість, тим самим поклавши кінець бідності. Для цього потрібно прискорити розвиток соціальної сфери. Ху Цзіньтао також повідомив, що необхідно підвищити прозорість системи розробки рішень і ступінь участі людей у розробці законів, правових норм, що безпосередньо торкаються їхніх інтересів, а також організовувати відкритий обмін думками.

На з'їзді було затверджено "Концепцію наукового розвитку", а також внесено її до Статуту КПК. У Концепції було зазначено, що це важлива стратегічна ідея, якої необхідно твердо дотримуватися і яку необхідно втілювати в життя при будівництві соціалізму з китайською специфікою [10].

У серпні 2008 р. в Китаї відбулись Олімпійські ігри, які були організовані та проведені на високому професійному рівні. Спеціально до Олімпіади було введено в експлуатацію 37 олімпійських об'єктів (31 у Пекіні і 6 поза столицею), найбільш вражаючими серед яких були Пекінський національний стадіон "Пташине гніздо", Національний водний центр "Водний куб", Національний палац спорту, Олімпійський баскетбольний стадіон, Олімпійський конгрес-центр. На Олімпіаді блискуче виступили китайські спортсмени, які вибороли 152 медалі, з яких золотих – 100, срібних – 22, бронзових – 30. Вдало проведені Олімпійські ігри значно підвищили авторитет Китаю у світі як відповідальної, стабільної та надійної країни.

Фінансова криза 2008–2009 рр. внесла корективи в модель економічного зростання Китаю. В умовах повільних темпів відновлення світової економічної активності, загострення проблем із зовнішніми боргами, слабкого зовнішнього попиту та зростаючого протекціонізму відбулось уповільнення зростання китайського експорту, який впродовж тривалого періоду був драйвером економічного зростання. Загострилась також проблема незбалансованості між інвестиціями та споживанням, посилився тиск надвиробництва як із промисловою продукцією, так і з інфраструктурою. Якщо цю ситуацію не вдасться швидко змінити, то надлишок виробничих потужностей, можливо, буде ліквідовано примусово, що призведе до величезних економічних і соціальних витрат. Крім того, постійно тривало падіння прибутків від інвестицій. Вони зменшилися із 3,17 % у 1997 р. до 1,44 % у 2010 р. Якщо б так тривало й надалі, то це неминуче спричинило б приховані занепокоєння щодо зменшення прибутковості інвестицій, а отже, і щодо майбутнього інвестицій загалом [8, p. 55].

Уряд Китаю вимушений був вживати заходів для переорієнтації економіки на внутрішній попит. У листопаді 2008 р. було розроблено антикризову програму, що передбачала масові інвестиції в інфраструктуру і соціальну сферу для забезпечення зайнятості населення в середній і тривалій перспективі та підвищення внутрішнього попиту.

У розпал світової фінансової кризи Держрада КНР проголосила про масштабну програму стимулювання в розмірі 4 трлн юанів (585 млрд дол. США). Програма була зорієнтована на економічне зростання та створення робочих місць і передбачала таке: розвиток транспортної інфраструктури, на що пішло 38 %, тобто 1,5 трлн юанів, які були витрачені на будівництво залізниць, доріг, іригаційних споруд і аеропортів; 1 трлн юанів було витрачено на відновлювальні роботи в регіонах, які постраждали від землетрусу в Сичуані, будівництво недорогого житла, відновлення нетрів та інші проєкти із соціального захисту; на розвиток сільських районів і технологій пішло по 370 млрд юанів, що включало будівництво трубопроводів, громадських споруд, підтримку сільськогосподарських робіт, забезпечення безпечною питною водою і переселення кочівників; модернізацію промислового сектору з орієнтуванням на виробництво високоякісної продукції, щоб відійти від старого, орієнтованого на експорт і трудомісткого способу зростання; стимулювання енергозбереження та скорочення викидів газу, а також запровадження проєктів у сфері охорони навколишнього середовища, на що було витрачено 210 млрд юанів; 150 млрд юанів було витрачено на підтримку освіти, культури та планування сім'ї. Крім того, програмою стимулювання було передбачено надання підтримки десяти галузям, включаючи металургійну, автомобілебудівну, текстильну та машинобудівну, а також пільгове оподаткування і надання споживчих субсидій [14].

Незважаючи на широкомасштабну програму стимулювання, вплив світової фінансової кризи посилювався, і отже, темпи економічного зростання в Китаї почали уповільнюватись. У 2009 р. уряд Китаю перейшов від жорсткої монетарної політики 2008 р. до помірно м'якої, щоб протистояти несприятливим наслідкам фінансової кризи і стабілізувати економічну ситуацію. Згідно з даними

Народного банку Китаю в 2009 р. обсяг кредитування у країні досяг рекордних 9,59 трлн юанів, що майже вдвічі перевищило показник попереднього року. Уряд також запровадив пільгову політику для заохочення продажів побутової техніки, автомобілів і мотоциклів у сільській місцевості. Більше державних інвестицій надійшло в інфраструктуру, наукові дослідження і державні послуги.

Програма стимулювання зрештою принесла позитивні результати. Так, додана вартість у промисловості зросла на 11 % у 2009 р. порівняно з попереднім роком, роздрібні продажі – на 16,9 % у річному обчисленні, а інвестиції в основний капітал – на 30,1 %.

Однак нові заходи уряду Китаю не дали миттєвих результатів, тому в 2009 р. економіка країни ще розвивалась в умовах, зумовлених жорсткою монетарною політикою попереднього року. У країні спостерігалась значна дефляція, рівень споживчої інфляції знизився з 5,9 до -0,7 %. Як наслідок зріс обмінний курс юаня до долара (із 6,94 до 6,83 юанів за дол. США). Посилення юаня негативно вплинуло на експорт країни, обсяг зовнішньої торгівлі знизився на 13,9 %, тобто до 2,2 трлн дол. США, обсяг експорту товарів та послуг за відповідний період – на 16,7 % (1,25 трлн дол. США), чистий приплив прямих іноземних інвестицій у Китай – на 23,6 % (131,1 млрд дол. США), обсяг чистого припливу портфельних інвестицій – на 29,1 % (до 43,9 млрд дол. США). У результаті рівень економічного зростання у 2009 р. порівняно з 2008 р. знизився на 2,1 % і становив 9,4 % [1].

У пакеті податкового стимулювання, прийнятому під час кризи, уряд Китаю збільшив видатки на державну інфраструктуру, пенсії, охорону здоров'я та освіту, а також знизив податки, що стимулювало збільшення закупівель товарів тривалого користування.

У березні 2010 р. на IV сесії Всекитайських зборів народних представників 10-го скликання виступив прем'єр-міністр Вень Цзябао і підвів підсумки розвитку країни в 11-й п'ятирічці (2006–2010). У його заяві було зазначено, що триває ускладнення глобальної фінансової кризи внаслідок поглиблення кризи суверенного боргу в деяких країнах. Як наслідок, у цих країнах зросли рівні безробіття та споживчих цін, а уряди вдалися до протекціоністських заходів. Він також звернувся до Світової організації торгівлі із засудженням протекціоністських заходів і закликав до переговорів для досягнення розумних і збалансованих результатів. Вень Цзябао запропонував великим країнам змінити модель економічного зростання, що характеризується низьким рівнем заощаджень і високим рівнем споживання, а також посилити фінансовий нагляд для стримування надмірних спекуляцій.

Занепокоєння прем'єр-міністра Китаю виправдались. Світова економіка перейшла у небезпечну нову фазу. Глобальна активність ослабла і стала нерівномірною, різко знизилася довіра, а ризики уповільнення зросли. Структурні проблеми, спричинені фінансовою кризою, з якими зіткнулись економіки провідних країн, виявилися ще більш нерозв'язними, ніж очікувалося, а процес розробки та впровадження реформ – ще більш складним. У результаті світове економічне зростання у 2011 р. уповільнилося на 1,4 %, тобто до 3,8 %, на 6 % знизився обсяг торгівлі товарами і встановив 6,6 %. Економічне зростання в розвинутих країнах уповільнилось на 1,6 % і встановило 1,6 %, рівень безробіття зріс до 8,6%, що на 2,8% вище докризового рівня. Країни, що розвиваються, зазнали подвійного тиску, як через уповільнення темпів економічного зростання до 6,2 % (тобто на 1,1 %) порівняно з попереднім роком, так і через інфляційний тиск. Рівень інфляції у країнах, що розвиваються, зріс у відповідний період на 1,1 % і становив 7,2 %.

Економічна ситуація у світі у 2011 р. відобразилась на економіці Китаю: обсяг ВВП країни знизився на 1,1 %, тобто до 9,5 %, порівняно з попереднім роком; рівень інфляції споживчих цін зріс на 75,0 %, тобто до 5,6 %; загальний обсяг зовнішньої торгівлі зріс на 22,6 %, при цьому обсяг експорту – на 17,6 % і встановив 2 млрд дол. США, проте його частка щодо ВВП знизилась на 2,2 % і встановила 26,6 %, тоді як обсяг імпорту зріс на 28,6 %, водночас його частка щодо ВВП зросла на 0,7% і встановила 24,2 %; обсяг прямих іноземних інвестицій зріс на 14,9 % і становив 280,1 млрд дол. США [2].

В умовах, що склались у світовій економіці та на світових ринках, уряд Китаю приступив до перегляду моделі економічного розвитку. Традиційна економічна модель, що базувалась на високому рівні заощаджень, інвестиціях та експорті, була замінена на економічну модель, основою якої стали внутрішнє споживання та попит, при цьому акцент було перенесено на якість зростання та розвитку. Таким чином уряд прагнув розв'язати проблеми незбалансованого, нескоординованого та несталого розвитку, які попередня модель розвитку здолати не змогла.

В умовах зміни підходів щодо моделі економічного розвитку уряд Китаю проголошує програму підтримки розвитку публічних послуг, зокрема в таких сферах, як освіта, медицина, культура тощо. Освіта, медичне й культурне обслуговування є важливими складовими сучасної індустрії послуг, що мають не тільки важливе значення для поліпшення якості життя населення та розширення людського капіталу, а й відіграють істотну роль у розширенні споживчого попиту та сприянні оновленню структури споживання.

Вдосконалення освіти є необхідним для трансформації моделі економічного зростання на основі прогресу науки і техніки, а також підвищення якості робочої сили, оскільки трансформація вимагає соціального прогресу та розвитку в усіх напрямах. Задля реалізації концепції наукового розвитку уряд приступив до здійснення Національного плану реформування та розвитку освіти, що розрахований на коротко- й довготермінову перспективу (2010–2020).

П'ятий етап *(з листопада 2012).* Гаслом цього етапу стало "Встановлення соціалістичного ладу з китайською специфікою". У листопаді 2012 р. відбувся XVIII з'їзд КПК, на якому Сі Цзіньпіна було обрано Генеральним секретарем ЦК КПК, тобто він замінив на цій посаді Ху Цзіньтао. На цьому з'їзді у Статуті КПК вперше було зафіксовано положення про те, що в Китаї "встановлено соціалістичний лад з китайською специфікою", на чому наголосив у своїй промові новий Голова КНР. Сі Цзіньпін зауважив, що концепція соціалізму з китайською специфікою як єдине ціле містить три компоненти, які торкаються шляху, теоретичної основи та ладу. На з'їзді було чітко представлено науковий зміст трьох компонентів та їхній взаємозв'язок, а також підкреслено, що соціалістичний шлях із китайською специфікою – це шлях до його реалізації; теоретична основа соціалізму з китайською специфікою є керівництвом до дії, а соціалістичний лад із китайською специфікою служить основною гарантією успіху.

З'їзд також дав відповідь на запитання, яким чином досягти нових перемог у справі побудови соціалізму з китайською специфікою в умовах нових історичних обставин. Соціалізм із китайською специфікою є власною справою самого багатомільйонного народу Китаю, тому

потрібно активізувати його ініціативність, забезпечити йому статус господаря країни.

Сі Цзіньпін також пообіцяв до 100-річного ювілею КПК (відзначається у 2021) повністю побудувати середньозаможне суспільство, а до 100-річчя КНР (святкуватиметься у 2049) перетворити Китай на багату, могутню, демократичну, цивілізовану і гармонійну модернізовану соціалістичну державу.

У листопаді 2013 р. відбувся III пленум ЦК КПК 18-го скликання, на якому було підведено підсумок 35 рокам проведення політики реформ і відкритості. На пленумі з доповіддю виступив Сі Цзіньпін. Він зазначив, що нині у світі загалом та Китаї зокрема тривають великомасштабні глибокі зміни. У процесі розвитку Китай стикається зі значними суперечностями й викликами, на його шляху зустрічається немало складнощів і проблем. Китай ще недостатньо міцний у сфері науково-технічних інновацій, його галузева структура характеризується нераціональністю, у багатьох сферах донині застосовується екстенсивна модель розвитку, різниця між рівнями розвитку як міста й села, так і різних прошарків населення продовжує зростати. Значно загострились соціальні протиріччя; накопичилось багато питань, що тісно пов'язані з першочерговими інтересами населення у сферах просвітництва, працевлаштування, соціального забезпечення, медицини, житла, екології, безпеки продуктів харчування, суспільного спокою, дотримання законності тощо. Малозахищені верстви населення відчувають значні життєві труднощі. Також наявні формалізм, бюрократизм, гедонізм і марнотратство. Ситуація з антикорупційною боротьбою залишається достатньо гострою. Для врегулювання цих питань потрібно поглиблювати реформи.

У 2014 р. економіка Китаю увійшла до так званої *нової нормальності*, що характеризується порівняно меншим економічним зростанням, проте більш якісним. Зараз Китай зосереджується на якості, а не на швидкості економічного зростання. Нова нормальність має три характеристики: перша – швидкість зростання, що поступово переходить від високої до середньо-високої; друга – це коригуюча економічна структура, у якій галузі постійно удосконалюються; третя – нова мотивація зростання.

Якість економічного зростання Китаю на початковій стадії реформ була дуже низькою, що характеризувалося надмірними виробничими потужностями і, як наслідок, перенасиченістю продукцією. Усі ці фактори також спричинили економічний спад. Крім того, глобальна економічна ситуація загалом є далекою від ідеальної, з великими невизначеностями, які сильно впливають на експорт китайських товарів. Навіть підприємства, які досягли ринкової трансформації, не побачать результатів у короткотерміновій перспективі. Більше того, хоча промислові переформатування розпочалися, вони не будуть легкими. Перебудова неминуче тягне за собою проблеми з роботою, труднощі з адаптацією. Отже, потрібне терпіння і постійне налаштування.

У 2014 р. Китай прийняв "Стратегічну програму будівництва економічного поясу Шовкового шляху та Морського шовкового шляху XXI століття", яка отримала назву ініціативи "Один пояс, один шлях" (BRI, Belt and Road Initiative). У 2015 р. було проголошено документ "Перспективи та дії щодо сприяння спільному будівництву економічного поясу Шовкового шляху та Морського шовкового шляху XXI століття". Ця подія викликала широкий резонанс у міжнародній спільноті.

Задля зміцнення міжнародного співробітництва в межах BRI уряд Китаю вдався до реалізації концепції фінансової інтеграції "Один пояс, один шлях". У червні 2015 р. у Пекіні відбулась церемонія підписання "Угоди про створення Азійського банку інфраструктурних інвестицій (АБІІ)", у якій взяли участь представники 57 країн-засновників. Така велика кількість учасників створення АБІІ є великим успіхом Китаю та його важливим кроком на шляху до перетворення країни на відповідального та конструктивного члена міжнародної спільноти. Відповідно до цієї угоди статутний капітал АБІІ становить 100 млрд дол. США і ділиться на 1 млн акцій вартістю 100 тис. дол. США кожна. При цьому частка Китаю у статутному капіталі становить 29,78 млрд дол. США, тобто 30,34 % від загальної суми. Отже, Китай є найбільшим власником акцій АБІІ [13].

30 листопада 2015 р. МВФ проголосив, що нарівні з англійським фунтом, євро, японською єною та американським доларом як п'ята резервна валюта китайська національна валюта женьміньбі (китайський юань) буде включена до валютної корзини СПЗ (спеціальні права запозичення). Примітно, що МВФ вперше за історію свого існування розглянув національну валюту нового економічного суб'єкта як світову резервну. Завдяки цьому статус китайського юаня значно зріс, а роль Китаю в світових економічних процесах посилилась [19].

У грудні 2015 під час роботи Центральної наради з економічної роботи головним питанням, що розглядалось, було питання *нового нормального стану*, або *нової нормальності*. Результати розвитку Китаю у 2013 та 2014 рр. підтвердили перехід економіки до нового нормального стану, який передусім характеризується уповільненням темпів економічного зростання та структурними змінами в економіці держави. Світове співтовариство визнало цей факт на основі комплексного розвитку світової економіки, особливостей поетапного розвитку китайської економіки та їх взаємодії. Саме ці три тенденції і встановили контекст *накладення трьох періодів*. З'ясування суті накладення трьох періодів та нової нормальності дозволяє дійти висновку, що потрібно повністю відмовитись від ідеї стимулювання нового швидкого зростання з використанням старої логіки, старого мислення і старих методів. Пошук нових стимулів розвитку економіки в межах нової нормальності має розкрити значний потенціал і переваги економіки Китаю, сприяти прискоренню трансформації моделі економічного розвитку, регулюванню структури економіки та культивуванню нових стимулів економічного зростання.

Трансформація до нової нормальності вимагатиме трансформування акцентів уряду в різних сферах. Ці акценти були визначені на згадуваній нараді. По-перше, для стимулювання розвитку потрібно приділяти більше уваги підвищенню якості й ефективності економічного розвитку. По-друге, для досягнення стабільного економічного зростання потрібно більше уваги приділяти структурним реформам у сфері економіки. По-третє, для ефективного здійснення макрорегулювання і макроконтролю потрібно приділяти більше уваги ринковому розвитку та соціально-психологічним очікуванням. Для цього необхідно чітко розуміти мотиви споживачів та інвесторів. Це є важливим чинником оцінювання соціальної психології і ринків. По-четверте, для зміни структури виробництва потрібно більше уваги приділяти ліквідації непотрібних підприємств і створенню нових. Для цього важливо виявляти роль інновацій як найважливішої рухомої сили розвитку, прискорено здійснювати прорив у ключових технологіях, підвищувати продуктивність праці та рентабельність інвестиційного капіталу. По-п'яте, для стимулювання урбанізації треба більше уваги звертати на те, що в центрі всіх процесів є людина. По-шосте, для

стимулювання регіонального розвитку потрібно більше уваги звертати на баланс між населенням та економікою, з одного боку, а також ресурсами і довкіллям – з іншого. По-сьоме, для захисту екології потрібно більше уваги приділяти реформуванню "зеленого" виробництва та способів споживання. По-восьме, для забезпечення і поліпшення життєвого рівня народу потрібно звертати увагу на адресну допомогу визначеним групам населення, які перебувають у складній життєвій ситуації. По-дев'яте, при розподілі ресурсів потрібно приділяти більше уваги провідній ролі ринку в цьому процесі. По-десяте, для розширення відкритості зовнішньому світу потрібно приділяти більше уваги просуванню відкритості на високому рівні у двох напрямах. Це означає, що потрібно слідувати стратегії взаємовигідної та взаємовиграшної відкритості, дотримуватись принципів скоординованості внутрішнього й зовнішнього попиту, збалансованості експорту та імпорту. Необхідно також однакової вагомості надавати залученню капіталу, технологій та інтелекту, брати активну участь у глобальному економічному управлінні, забезпечувати народ соціальними благами, а також розширювати голос Китаю в розробці політики із глобального управління. Реалізація визначених акцентів уряду в здійсненні структурних реформ сприятиме ефективному трансформуванню економічної моделі в умовах нової нормальності [19, с. 346–354].

У жовтні 2017 р. відбувся XIX з'їзд КПК, на якому з доповіддю виступив Голова КНР Сі Цзіньпін. Доповідь він присвятив побудові середньозаможного суспільства в Китаї і зазначив, що Китай перебуває на її завершальній стадії. Упродовж усього періоду із часу проголошення побудови середньозаможного суспільства на XIII з'їзді в 1987 р. керівництво здійснювало чотирьохаспектну стратегічну концепцію розвитку, до якої входили: всебічна побудова середньозаможного суспільства; всебічне поглиблення реформ; всебічне забезпечення верховенства закону в державному управлінні; всебічне зміцнення внутрішньопартійного управління.

Сі Цзіньпін також підвів підсумки розвитку Китаю за останні п'ять років із часу проведення XVIII з'їзду КПК. Він зазначив, що завдяки неухильному втіленню в життя нової концепції розвитку, рішучого виправлення неправильних поглядів на розвиток і трансформацію моделі розвитку вдалось досягти безперервного підвищення якості й ефективності розвитку. Китайська економіка зберігає середньо-високі темпи зростання, утримуючи одну з лідируючих позицій серед провідних країн світу. За показником ВВП, що зріс із 54 трлн юанів у 2012 р. до 80 трлн юанів у 2017 р., Китай міцно посів друге місце у світі, його внесок у зростання світової економіки перевищив 30 %. Поглиблювалася структурна реформа у сфері пропозиції, безперервно оптимізувалася економічна структура. Бурхливий розвиток отримали цифрова економіка та інші нові виробництва, прискореними темпами йшло будівництво інфраструктури, зокрема й високошвидкісних залізниць, автомагістралей, мостів, портів і аеропортів. Впевнено здійснювалася модернізація сільського господарства, зернозрощувальні потужності досягли 600 млн т. Середньорічний приріст коефіцієнта урбанізації країни встановив 1,2 %, понад 80 млн селян мігрували до міста. Зросла координованість регіонального розвитку, помітні результати в реалізації ініціативи "Один пояс, один шлях" ("一带一路"), триває розвиток регіону Пекін – Тяньцзінь – Хебей та економічного поясу вздовж р. Янцзи. Активно реалізовується стратегія стимулювання розвитку за рахунок інновацій, величезні успіхи були зазначені в роботі над створенням держави інноваційного типу, зокрема, досягнуті найважливіші результати науково-технологічної діяльності, такі як космічні лабораторії серії "Тяньгун" ("天宫"), батискаф "Цзяолун"("蛟龙"), радіотелескоп "Тяньянь" ("天眼"), супутник для зондування частинок темної матерії "Укун" ("悟空"), експериментальний супутник квантового зв'язку "Моцзи" ("墨子"), великі літаки тощо. Поступово вдосконалювалася нова система економіки відкритого типу. Китай міцно посів лідируючі місця у світі за обсягами зовнішньої торгівлі, інвестицій за кордон і валютних резервів. Динамічне і впевнене стимулювання всебічного поглиблення реформ дозволило рішуче усунути структурні та інституційні недоліки практично у всіх галузях.

Результати економічного розвитку Китаю у 2018 р. засвідчили продовження тенденції нової нормальності, яка склалась протягом останніх років, починаючи із 2015, хоча водночас з'явились ознаки певної активізації економічної активності. Рівень економічного зростання в Китаї знизився на 0,1 % (із 6,7 % до 6,6 %); рівень споживчої інфляції зріс на 1,2 % (з 2,2 % до 2,4 %), обсяг зовнішньої торгівлі – на 13 % (до 5,2 трлн дол. США), хоча її частка у ВВП зросла лише на 0,1 % (до 38,2 %), причому обсяг експорту зріс на 12,5 % (до 2,7 трлн дол. США), хоча його частка у ВВП знизилась на 0,4 % (до 19,5 %); своєю чергою, імпорт зріс на 13,6 % (до 2,5 трлн дол. США), хоча його частка у ВВП зросла на 0,5 % (до 18,7 %); значно, на 37,4 %, зріс обсяг чистого припливу іноземних інвестицій (з 166,1 млрд до 203,5 млрд дол. США), водночас обсяг внутрішнього кредиту зріс на 4,1 % (до 161,1 % до ВВП) [5].

Зростання обсягу іноземних інвестицій в економіку Китаю свідчить про збільшення довіри з боку іноземних інвесторів до економічної політики, яку здійснює керівництво Китаю, та країни загалом.

1 жовтня 2019 р. китайський народ святкував знаменну історичну подію – 70 років з утворення Китайської Народної Республіки (КНР). Увага до цієї події була прикута в усьому світі. У цей день у Пекіні пройшов урочистий військовий парад на честь 70-річчя утворення Китайської Народної Республіки. Парад відкрився 70 пострілами з гармат, що символізувало 70 років КНР. Голова КНР Сі Цзіньпін об'їхав вишикувані до параду війська на спеціальному автомобілі китайського виробництва "Хунці"("红旗", тобто "Червоний прапор") і привітав воїнів. Голова КНР також виступив із промовою з нагоди 70-ї річниці утворення Китайської Народної Республіки. У промові він нагадав, що сімдесят років тому в цей день товариш Мао Цзедун урочисто оголосив усьому світу про утворення КНР, і китайський народ піднявся. Він також повідомив, що утворення КНР докорінно змінило жалюгідну долю, на яку був приречений китайський народ – бідність протягом 100 років. Саме тоді китайський народ встав на шлях великого відродження.

Підводячи підсумок розвитку Китаю, Сі Цзіньпін підкреслив, що китайський народ за 70 років завдяки своїм зусиллям і боротьбі зміг досягти успіхів, які здивували світ. Сьогодні соціалістичний Китай велично процвітає і підноситься, непохитно стоячи на Сході світу, ніякі сили не можуть похитнути статус великої країни як світової держави, нікому не під силу зупинити згуртований рух всіх китайських народностей, єдиної китайської нації на шляху до світлого майбутнього.

Ці висновки голови КНР базуються на здобутках, яких Китай досяг за роки незалежності. Наприклад, виробництво зерна в Китаї з 1949 по 2018 р. зросло у 5,8 разів із

113,2 млн т до 657,9 млн т. В останні роки Китай став найбільшим у світі виробником зерна, м'яса, арахісу та чаю, другим виробником ріпаку і третім – цукрової тростини. Китай годує приблизно 20 % населення світу, використовуючи менше 10 % ріллі, гарантуючи основне право на існування, покінчивши з голодом та поліпшуючи харчування [4, с. 487–509].

За останні 70 років рівень життя китайського народу значно поліпшився. Китай вивів 850 млн людей з бідності, знизивши рівень бідності у країні з 97,5 % у 1949 р. до 1,7 % у 2018 р., що становить понад 70 % від загального скорочення бідності у світі. У період із 1978 по 2017 р. ВВП Китаю збільшився у 22,8 раза із 367,9 млрд до 82,7 трлн юанів. Валовий національний дохід на душу населення збільшився із 200 дол. США в 1978 р. до 8690 дол. США у 2017 р., що перевищує рівень країн із рівнем доходу вище середнього. Дохід на душу населення міських і сільських жителів зріс, відповідно, із 343 та 134 юанів у 1978 р. до 36396 та 13432 юанів у 2017 р. У 2017 р. національні споживчі витрати на душу населення становили 18322 юанів, тобто у 18 разів більше порівняно з 1978 р., що відповідає реальному зростанню 7,8 % на рік з урахуванням інфляції. Значення індексу людського розвитку в Китаї (ІЛР) значно зросло – з 0,423 у 1980 р. до 0,752 у 2017 р., поступово переходячи до рівня країн із вищим ІЛР.

Китай досяг значних результатів у реформуванні системи науки й освіти, що дозволило створити сучасну інноваційну систему в країні та перейти до інноваційної моделі її розвитку. Сьогодні інновації є рушійною силою економічного зростання Китаю, що дозволили йому здійснити великий стрибок і обігнати конкурентів.

За період реформ Китай перейшов від копіювання іноземних технологій та обладнання до виробництва власних, сучасних. Сьогодні Китай виробляє 38 % всього світового обладнання.

За роки реформ у Китаї було суттєво збільшено доступ громадян до медичних послуг протягом усього життєвого циклу. Тривалість життя в Китаї зросла з 67,8 у 1981 р. до 76,7 років у 2017 р., що перевищує середній показник у світі (72 роки).

За роки реформ Китай сформував систему соціальної допомоги, яка включає доплати на проживання, підтримку людям, що перебувають у складних ситуаціях, допомогу за стихійного лиха, медичну допомогу, допомогу на житло, освіту, працевлаштування і тимчасову допомогу. Сьогодні система забезпечення існування функціонує по всій країні.

За роки реформ Китай побудував найбільшу за масштабом систему соціального забезпечення, підвищивши світовий рівень такого охоплення на 11 %. Станом на червень 2018 р. 925 млн громадян Китаю були охоплені основним страхуванням, 191 млн – страхуванням на випадок безробіття і 230 млн – страхуванням від трудових випадків. Система медичного страхування нового типу забезпечує основне медичне страхування міських жителів, а також сільського населення, і охоплює понад 1,3 млрд людей.

Китай доклав великих зусиль для модернізації освіти та гарантування рівного доступу до неї для всіх громадян. Державні витрати на освіту мають становити не менше 4 % ВВП. Із 2012 по 2017 рр. національні витрати на освіту становили близько 21 трлн юанів. Рівень національної освіти значно поліпшився: середня тривалість навчання у школах для осіб віком від 15 років зросла із 5,3 у 1982 р. до 9,6 у 2017 р., показник для населення працездатного віку досяг 10,5 років.

Протягом останніх чотирьох десятиліть Китай включив екологічний прогрес до національної стратегії розвитку й активізував зусилля у сфері управління навколишнім середовищем, створюючи таким чином умови для його поліпшення та ефективно захищаючи екологічні права людей.

Розвиток культури в Китаї перебуває під постійним контролем уряду. Державне фінансування культурних закладів щорічно зростало на 14,4 % з 444 млн юанів у 1978 р. до 85,58 млрд юанів у 2017 р. У країні було встановлено національні стандарти громадського культурного обслуговування, а також впроваджено Національні керівні стандарти для громадських культурних послуг (2015–2020).

Представлений історичний опис основних етапів розвитку Китаю з акцентом на останні 40 років дає можливість зрозуміти масштаби реформ, що впроваджуються в цій країні, їх зміст та вплив на життя її громадян. Здобутки Китаю в соціально-економічному та культурному розвитку є вражаючими як за обсягом, так і за якістю.

Китайські лідери вважають, що результати, яких КНР досягла із часу свого утворення, були досягнуті завдяки теорії побудови соціалізму з китайською специфікою, а також політики реформ і відкритості, яка, власне, і стала втіленням цієї теорію на практиці.

Виступаючи на XIX з'їзді КПК у жовтні 2017 р., Голова КНР заявив, що ідея побудови соціалізму з китайською специфікою в нову епоху є керівництвом до дії при здійсненні партією і народом великого відродження китайської нації. Сі Цзіньпін зазначив, що, починаючи із XVIII з'їзду КПК, зміни у внутрішній і зовнішній обстановці та розвиток всіх сфер діяльності в Китаї поставили перед партією епохальне завдання: в контексті поєднання теорії з практикою, використовуючи системний підхід, відповісти на запитання, який саме соціалізм з китайською специфікою потрібно відстоювати і розвивати і як це робити в нову епоху.

Реалізація ідеї соціалізму з китайською специфікою дозволяє розв'язати основне протиріччя китайського суспільства в нову епоху – між постійно зростаючими потребами народу в прекрасному житті та нерівномірністю і неповнотою розвитку – шляхом здійснення концепції розвитку, у якій народ посідає центральне місце.

Китайський лідер сформулював основну мету втілення ідеї про соціалізм з китайською специфікою в окремих сферах, зокрема в управлінні, армії та дипломатії.

У сфері управління ідея про соціалізм з китайською специфікою нової епохи чітко визначає загальну мету всебічного просування управління державою на основі закону – створення соціалістичної правової системи з китайською специфікою і соціалістичної правової держави.

Стосовно армії ідея про соціалізм з китайською специфікою нової епохи чітко визначає намічену партією мету зміцнення армії в нову епоху – створення народної армії, що підкоряється партійному керівництву, здатної здобувати перемоги і володіти зразковим стилем, а також перетворення народної армії на збройні сили передового світового рівня.

Мета ідеї про соціалізм з китайською специфікою нової епохи чітко визначає, що дипломатія великої держави покликана сприяти створенню міжнародних відносин нового типу.

Ідея про соціалізм із китайською специфікою нової епохи чітко визначає загальну схему п'ятиєдиного будівництва і чотирьохаспектну всебічну стратегічну концепцію розвитку країни. Схема п'ятиєдиного будівництва

основується на п'яти принципах: науковість, гармонійність, інноваційність, спільність та мирний розвиток.

Висновки

1. Після утворення КНР китайське керівництво на чолі з Мао Цзедуном проголосило будівництво соціалізму в країні, проте зазначило особливості Китаю і особливий шлях соціалістичних перетворень у країні. Як основну відмінність китайського суспільства Мао Цзедун виділив його аграрний характер, зумовлений тим, що більшість населення країни на той час проживала в селі та вела аграрний спосіб життя. Частка робітничого класу в Китаї була незначною, що зумовлювалось низьким рівнем промислового виробництва. Отже, саме селянство стало опорою КПК у справі соціалістичних перетворень.

2. Будівництво соціалізму Китай розпочав із реформування села. У межах реформи було відмінено поміщицьку й установлено селянську власність на землю. Якщо землю поміщиків і крупних селян було реквізовано, то земля селян ("дрібних кулаків"), що обробляли землю власними силами, не вилучалась. Проведення аграрної реформи сприяло швидкому відновленню сільського господарства. У 1952 р. вже був досягнутий довоєнний рівень виробництва зернових культур, а технічних – навіть перевищений.

3. Розвиток ринкових відносин у країні сприяв швидкому відновленню народного господарства, залученню трудових ресурсів і підвищенню добробуту громадян.

4. Незважаючи на успіхи в економічному розвитку країни, тодішній лідер Китаю Мао Цзедун на засіданні політбюро ЦК КПК різко виступив проти "нової демократії" та її прихильників і запропонував негайний перехід до соціалістичної революції. У результаті всі "новодемократичні" перетворення було згорнуто. Незважаючи на те, що його прихильники виступали за поступовий перехід до соціалістичного суспільства, Мао Цзедун наполягав на радикальному підході щодо соціалістичних перетворень. Необхідність соціалістичної радикалізації він пояснював низьким рівнем розвитку виробничих сил у селі, слабким розвитком сільської інфраструктури, малоземеллям і перенаселенням. Хоча протягом відновного періоду продуктивність сільського господарства зросла, однак проблема забезпечення населення продовольством не була розв'язана. Вихід із ситуації, що склалась, Мао Цзедун пов'язував із будівництвом соціалізму.

5. Ідея будівництва *соціалізму з китайською специфікою* стала основоположною у програмі будівництва соціалістичного Китаю. Обираючи шлях щодо будівництва соціалізму, керівництво Китаю дійшло висновку, що будувати соціалізм за прикладом Радянського Союзу не є раціональним, оскільки соціально-економічні умови, у яких перебував Китай, суттєво відрізнялись від умов Радянського Союзу. Якщо в Радянському Союзі основною рухомою силою був робітничий клас, оскільки на момент Жовтневої революції його промисловість була достатньо розвинутою, то в Китаї промисловість була на низькому рівні. Тому керівництво Китаю за опору своєї влади обрало селян.

6. Керівництво Китаю прагнуло в найкоротші терміни побудувати комунізм у країні та навіть випередити в цьому Радянський Союз. Задля цього у країні реалізовувалися різні експерименти на кшталт "великого стрибка" (1958–1962) та "культурної революції" (1966–1976). Очікуваних результатів ці заходи не принесли, проте призвели до зубожіння і різкого спадання рівня добробуту та загальної культури населення. Китай фактично опинився в самоізоляції. Кількість жертв цих експериментів офіційно досі точно не встановлена і оцінюється приблизно в 40–70 млн загиблих.

7. Згортання ринкових засад в економіці країни супроводжувалось посиленням участі держави в економічних процесах, що призвело до максимальної концентрації державної власності, а державне регулювання практично перетворилось на командно-адміністративне управління, що охоплювало як макро-, так і мікрорівні економіки. За таких умов підприємства стали частиною державного адміністративного апарату і вимушені були виконувати директивні плани, що розроблялись у міністерствах та відомствах. Як наслідок, господарська ініціатива була пригнічена, а підприємства позбавлені мотивації щодо пошуку більш ефективних способів господарювання. Посилення державного управління призвело до збільшення адміністративного апарату, як різних органів управління, так і кількості управлінців, відповідно зросли бюджетні витрати на їхнє утримання.

8. Після докорінних змін на політичному фронті Китай із 1978 р. вступив у нову фазу економічних реформ під керівництвом Ден Сяопіна. Ден Сяопін – один із перших китайських лідерів, який визнав необхідність модернізації країни з акцентом на розвиток продуктивних сил. Ден Сяопіна згодом назвуть "архітектором китайських реформ". Старт широкомасштабним економічним реформам було дано 18 грудня 1978 р. на III пленумі 11-го скликання ЦК КПК, де було визначено стратегічний напрям розвитку країни – перенесення акценту роботи на економічне будівництво, розвиток продуктивних сил, відмову від замкненості та перехід до відкритості, від консерватизму до реформ.

9. Із 1978 р. в Китаї триває широкомасштабна реформа економічної системи, яка пройшла п'ять історичних етапів: перший (грудень 1978 – вересень 1984), другий (жовтень 1984 – грудень 1991), третій (січень 1992 – вересень 2002), четвертий (жовтень 2003 – жовтень 2011), п'ятий (з листопада 2012). За роки реформ Китай досяг надзвичайних результатів. У період із 1978 по 2017 рр. ВВП Китаю збільшився у 22,8 раза – із 367,9 млрд до 82,7 трлн юанів. Валовий національний дохід на душу населення збільшився із 200 дол. США у 1978 р. до 8690 дол. США у 2017 р., тобто більше, ніж у країнах із рівнем доходу вище середнього. За роки реформ Китай побудував *найбільшу за масштабом систему соціального забезпечення*, яка охоплює найбільше населення світу, підвищивши світовий рівень охоплення соціальним забезпеченням на 11 %. За роки реформ у Китаї було суттєво *збільшено доступ громадян до медичних послуг* протягом усього життєвого циклу. Тривалість життя в Китаї зросла з 67,8 років у 1981 р. до 76,7 років у 2017 р., що перевищує середній показник у світі (72 роки).

10. Китай доклав великих зусиль у здійсненні *стратегії з модернізації освіти та гарантування рівного доступу до освіти для всіх громадян*. Державні витрати на освіту мають становити не менше 4 % ВВП. Із 2012 по 2017 рр. національні витрати на освіту становили близько 21 трлн юанів. Рівень національної освіти значно поліпшився: середня тривалість навчання у школах для осіб віком від 15 років зросла із 5,3 у 1982 р. до 9,6 у 2017 р., показник для населення працездатного віку досяг 10,5 років.

11. Пошук власного шляху розвитку в Китаї був складним. Китайське керівництво усвідомлювало важливість проведення негайних соціально-економічних перетворень, проте одразу віднайти правильний шлях розвитку видалось проблематичним. Усі намагання швидкими темпами забезпечити економічне зростання та поліпшити

добробут населення були неефективними. Майже 30 років Китай витратив на пошук дієвої моделі розвитку, яка б вивела країну з економічної прірви та забезпечила економічний розвиток. У результаті багатьох економічних експериментів, активного залучення науки та сміливих рішень окремих осіб, зокрема Ден Сяопіна, було розроблено програму реформ з акцентом на відкритість зовнішньому світу, яка згодом увійде в історію як *політика реформ і відкритості*. Варто зазначити, що спочатку ця політика не мала зрозумілого змістовного наповнення і базувалася на чітко визначених принципах, зокрема таких: практика – критерій істини; розкріпачення свідомості, що, по суті, означало відхід від догматизму та поступовість ("переходити річку, намацуючи каміння"). Під час виступу на 33-му засіданні Центральної керівної групи із всебічного поглиблення реформ 24 березня 2017 р. Голова КНР Сі Цзіньпін заявив: "Перші особи керівного складу всіх ступенів, виходячи із загального становища, повинні завжди виходити із реальної дійсності, добиватися практичності та діловитості, не тільки бути здатними брати гарний старт, а також доводити справу до фінішу, вміти працювати та вміти досягати успіху" [6]. У цьому і полягає квінтесенція політики реформ і відкритості. Залишаючи назву політики розвитку країни без змін, керівництво наповнює її новим змістом залежно від соціально-економічних реалій та потреб. Критерієм правильності змін у політиці є їхня відповідність до інтересів країни та суспільства. Таким чином втілюється концепція будівництва соціалізму з китайською специфікою. Таке концептуальне оформлення залишає політику розвитку Китаю незмінною впродовж тривалого часу. Концепція будівництва соціалізму з китайською специфікою і сьогодні є дороговказом суспільного розвитку Китаю. Водночас політика реформ та відкритості є інструментом втілення обраного шляху розвитку країни. Китайські лідери вважають, що ця політика є тривалою і зберігатиме свою актуальність, поки триватимуть зміни в китайському суспільстві. Виступаючи на 38-му засіданні Центральної керівної групи із всебічного поглиблення реформ 29 серпня 2017 р., лідер КНР Сі Цзіньпін зазначив: "Реформи – важливий аспект нашої великої перемоги, що відрізняється новими історичними рисами… Ми повинні й надалі високо тримати прапор реформ і, піднявшись на нову висоту, планувати та впроваджувати реформи, зміцнюючи рішучість і сміливість щодо їх здійснення" [1].

У доповіді, яку керманич КНР Сі Цзіньпін зробив під час участі в діловому саміті АТЕС, що відбувся 7 жовтня 2013 р., він зауважив: "Для прогресу Китаю потрібно всебічно поглиблювати реформи та відкритість. З урахуванням нових очікувань народу нам потрібно зміцнити впевненість у курсі реформ та відкритості, просувати реформи та відкритість з більшою політичною сміливістю та мудрістю, вдаватися до більш ефективних заходів і способів, а також далі розкріпачувати свідомість, звільняти та розвивати суспільні виробничі сили та збільшувати творчу енергію суспільства" [20, с. 469].

Список використаних джерел

1. An Baijie. No letup in fulfillment of reform / Baijie An // China Daily, August 30 2017. – Access mode : http://www.chinadaily.com.cn/china/2017-08/30/content_31301776.htm
2. China Monetary Policy Report Quarter Four, 2009. – March 16, 2010. – Access mode : file:///C:/Users/HP/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/ChinaMonetaryPolicyReportQuarterFour2009%20(1).pdf
3. Coping with High Debt and Sluggish Growth. World economic outlook : a survey by the staff of the International Monetary Fund. – Washington, DC. – Access mode : file:///C:/Users/HP/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/_textpdf%20(4).pdf
4. García-Herrero Alicia, Santabárbara Sergio Gavilá and Daniel (2005). *CHINA'S BANKING REFORM: AN ASSESSMENT OF ITS EVOLUTION AND POSSIBLE IMPACT*. Madrid: Banco de España, Documentos ocasionales. 2005. 0502. P. 54. DOI: 10.1093/cesifo/ifl006
5. Garnaut Ross, Song Ligang, Fang Cai. China's 40 years of reform and development: 1978–2018 / Ross Garnaut // China Update. Book Series ANU Press, The Australian National University, Acton ACT 2601. – Australia. – 2018. – 709 p.
6. Global Manufacturing Downturn, Rising Trade Barriers. World economic outlook : a survey by the staff of the International Monetary Fund. – Washington, DC : International Monetary Fund, October, 2019. Access mode : file:///C:/Users/HP/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/text%20(1).pdf
7. Xi calls for officials to boldly push reform. China Daily, March 25 2017. – Access mode : http://www.china.org.cn/china/2017-03/25/content_40499433.htm
8. Белоглазов Г. П. Социальные проблемы современной китайской деревни / Г. П. Белоглазов // Вестник ДВО РАН. – 2012. – 4. – С. 128–135.
9. Ван Лолинь. Иностранные инвестиции в Китае: структура, динамика и тенденции развития / Лолинь Ван, Чжанхун Пей, Шенлян Лу // Проблемы Дальнего Востока. – 2001. – 1. – С. 85–99.
10. Глинкина С. П. Постсоциалистический мир: итоги трансформации / С. П. Глинкина ; под общ. ред. С. П. Глинкиной. Т. 3. Азиатские модели реформирования. Возможности и вызовы для России / Отв. ред. Г. Д. Толорая. – СПб. : Алетейя, 2018. – 184 с.
11. Денисов А. И. Реформа хозяйственной системы в КНР / А. И. Денисов ; пер. с кит. ; науч. ред. А. И. Денисов. – М. : Экономика, 1989. – 351 с.
12. Коваль О. XVII-й Всекитайський з'їзд КПК: новий курс китайських реформ / О. Коваль // Китайська цивілізація: традиції та сучасність : зб. ст. – К., 2009. – С. 34–44.
13. Ли Ланьцин. Прорыв: Как открывались ворота страны: 30-летию начала реформ в Китае посвящается / Ланьцин Ли ; пер. Ли Иньнань. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 2010. – 472 с.
14. Ли Теин. Реформы и открытость / Теин Ли. – М. : Вече, 2010. – 752 с.
15. Ло Цзе. Ключевой шаг для АБИИ / Цзе Ло // Китай. – 2015 – 8(118). – С. 24–25.
16. Матусова О. М. Особливості антикризової політики Китаю в умовах світової фінансової кризи / О. М. Матусова // Проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць ; наук. ред. Б. Канцелярук та ін. – К. : КиМУ, 2012. – Вип. 5. – С. 222–234.
17. Михеев В. Китай: угрозы, риски, вызовы развитию / В. Михеев. – М. : Центр Карнеги. – 2005. – 647 с.
18. Седнев В. В. Цивилизационная модель современного Китая / В. Седнев // Цивилизационная структура современного мира. Т. 3. Цивилизация Востока в условиях глобализации. Кн. 2. Китайско-Дальневосточный цивилизационный мир и Африканская цивилизационная общность. Глобальные трансформации и уроки для Украины / Под ред. Ю. Н. Пахомова и Ю. В. Павленко. – К. : Вид-во "Наукова думка". – 2008. – 638 с.
19. Сі Цзіньпін. О государственном управлении / Цзіньпін Сі // 习近平谈治国理政：俄文 / 习近平著；俄文翻译组译. – 北京：外文出版社. – 2017. – 802 с.
20. Сі Цзіньпін. О государственном управлении / Цзіньпін Сі // 习近平谈治国理政：俄文 / 习近平著；俄文翻译组译. – 北京：外文出版社. – 2014. – 642 с.
21. Фань Ган. Реформы по нарастающей и "двухколейный переход": осмысление опыта Китая / Ган Фань // Проблемы Дальнего Востока. – 1995. – 3. – С. 59–73.
22. Цзун Хе. Женьминьби включен в валютную корзину СПЗ / Хе Цзун // Китай. – 2016, январь. – 1(123). – С. 39–41.
23. Чан Сюцзе. Новая статегия открытости / Сюцзе Чан // Проблемы Дальнего Востока. – 1989. – С. 3–12.

References

1. An Baijie. No letup in fulfillment of reform / Baijie An // China Daily, August 30 2017. – Access mode : http://www.chinadaily.com.cn/china/2017-08/30/content_31301776.htm
2. China Monetary Policy Report Quarter Four, 2009 (March 16, 2010). – Access mode : file:///C:/Users/HP/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/ChinaMonetaryPolicyReportQuarterFour2009%20(1).pdf
3. Coping with High Debt and Sluggish Growth. World economic outlook : a survey by the staff of the International Monetary Fund (2012). Washington, DC. – Access mode : file:///C:/Users/HP/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/_textpdf%20(4).pdf
4. García-Herrero Alicia, Santabárbara Sergio Gavilá and Daniel (2005). CHINA'S BANKING REFORM: AN ASSESSMENT OF ITS EVOLUTION AND POSSIBLE IMPACT. Madrid: Banco de España, Documentos ocasionales. P. 54. DOI: 10.1093/cesifo/ifl006
5. Garnaut Ross, Song Ligang, Fang Cai. China's 40 years of reform and development: 1978–2018 (2018). China Update, Book Series ANU Press, The Australian National University, Acton ACT 2601. Australia. 709 p.
6. Global Manufacturing Downturn, Rising Trade Barriers (2019). World economic outlook : a survey by the staff of the International Monetary Fund. Washington, DC : International Monetary Fund, October, 2019. – Access

mode : file:///C:/Users/HP/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/text%20(1).pdf

7. Xi calls for officials to boldly push reform. China Daily, March 25 2017. – Access mode : http://www.china.org.cn/china/2017-03/25/content_40499433.htm

8. Beloglazov G. P. Social problems of the modern Chinese village (2012). *Bulletin of the Russian Academy of Sciences of the Russian Academy of Sciences*, 4. Pp.128–135.

9. Wang Lolin, Pei Zhanghong, Lu Shenliang. Foreign investments in China: structure, dynamics and development trends (2001). *Problems of the Far East*, 1. Pp. 85–99.

10. Glinkina S.P. Post-socialist world: results of transformation (2018). Pod obsch. ed. S. P. Glinkina. Volume 3: *Asian models of reform. Opportunities and challenges for Russia* / Otv. ed. G. D. Tolorai. St. Petersburg: Aleteia. 184 p.

11. Denisov A. I. Reform of the economic system in the People's Republic of China (1989). Trans. with whale ; science ed. A. I. Denisov. M.: Ekonomika, 1989. 351 p.

12. Koval O. The XVII National Congress of the Communist Party of China: a new course of Chinese reforms (2009). Chinese civilization: traditions and modernity: Collection. Art. K. – P. 34–44.

13. Li Lanqing. Breakthrough: How the country's gates were opened: the 30th anniversary of the beginning of reforms in China is dedicated (2010). Trans. Li Yinnan. M.: Moscow University Publishing House. 472 p.

14. Li Thein. Reforms and openness (2010). M.: Veche, 210. 752 p.

15. Lo Tze. A key step for AIIB (2015). *China, 8(118)*. Pp. 24–25.

16. Matusova O.M. Peculiarities of China's anti-crisis policy in the conditions of the global financial crisis (2012). Problems of international relations: coll. of science works / Sci. ed. B. Kancelyaruk and others. K.: KyMU, Vol. 5. Pp. 222–234.

17. Myheev V. China: threats, risks, challenges to development (2005). Moscow: Carnegie Center. 647 p.

18. Sednev V. V. Civilization model of modern China (2008). Civilization structure of the modern world. T. 3: Civilization of the East in the conditions of globalization. Book 2: The Chinese-Far Eastern civilization world and the African civilization community. Global transformations and lessons for Ukraine / Ed. Yu. N. Pakhomova and Yu. V. Pavlenko. K.: "Scientific Thought" publishing house. – 638 p.

19. Xi Jinping. About the state governance (2017). 习近平谈治国理政：俄文 / 习近平著；俄文翻译组译. – 北京：外文出版社，2017. – 802 p.

20. Xi Jinping. About the state governance (2014). 习近平谈治国理政：俄文 / 习近平著；俄文翻译组译. – 北京：外文出版社，2014. – 642 c.

21. Fan Han. Incremental reforms and "two-track transition": understanding the experience of China (1995). *Problems of the Far East, 3*. Pp. 59–73.

22. Zong He. Renminbi is included in the SDR currency basket (2016). *China., 1(123)*. – Pp. 39–41.

23. Chang Xiujie. A new strategy of openness (1989). *Problems of the Far East*. Pp. 3–12.

Надійшла до редколегії 14.07.22

O. Oliinyk, PhD in Economics, Senior Researcher
State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine", Kyiv, Ukraine

FROM THE BUILDING OF SOCIALISM WITH CHINESE SPECIFICITY TO THE PROCLAMATION OF THE POLICY OF REFORMS AND EXTERNAL OPENNESS

The article is devoted to the study of the socio-economic development of China from the beginning of the country's formation to the present. Thus, the historical prerequisites for the formation of the concept of building socialism with Chinese specificity were clarified. The basic principles of public administration in China have been established. The definition of the historical stages of the country's development from the beginning of its formation to the present with a description of the main historical events and the formulation of their characteristic features. Studying the reasons for the transition to the policy of reforms and openness, its content and implementation results. The role of the architect of Chinese reforms – Deng Xiaoping – is considered. The importance of education, science and innovation in the development of the country has been proven. The impact of reforms on Chinese society was monitored and the quality of changes in the lives of Chinese people was assessed. The future prospects of implementing the policy of reforms and openness are analyzed.

Keywords: socialism with Chinese characteristics, reforms and openness, science, education, innovation.

УДК: 342.156+342.41
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153.8

І. Патриляк, д-р іст. наук, проф.
e-mail: ivan_patr@knu.ua
ORCID ID: 0000-0002-4534-4654
Web of Science ResearcherID C-2749-2019
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

В. Шамрай, д-р юр. наук, доц.
e-mail: vvshamrai@knu.ua
ORCID ID: 0000-0001-8090-7523
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СТАНОВЛЕННЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1917–1920)

Розкрито основні засади й особливості формування вищих представницьких органів у період відновлення української державності (1917–1920). Методологія дослідження спиралася на принципи історизму, системності, науковості, авторської об'єктивності, а також загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення) і спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методи. Досліджено спроби утворення вищих представницьких органів відповідно до демократичних засад і на підставі вільного, таємного голосування громадян, що мало закласти фундамент виборчого права в Україні в період відновлення незалежної держави (1917–1920). Найвагомішим з огляду на стратегічні завдання Центральної Ради у сфері державного будівництва став прийнятий нею закон "Про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки". Це був найбільший за обсягом закон, ухвалений Центральною Радою, 183 статті якого детально регламентували порядок організації і проведення виборів. Після оголошення П. Скоропадським себе Гетьманом всієї України було обіцяно найближчим часом видання закону, що мав установити новий порядок виборів до українського парламенту. Однак за весь час правління П. Скоропадського такий закон не було прийнято. Законом "Про Державну народну раду Української Народної Республіки", який прийнято вже за часів Директорії, закріплювалося, що члени Державної народної ради є представниками громадян Української Держави і термін їхніх повноважень триває до сформування парламенту України, однак не більше року. Згідно з ним парламент Української Народної Республіки – Державна Рада – мав бути однопалатним органом, що обирався б на основі загального, як для чоловіків, так і жінок, рівного, безпосереднього, таємного голосування на засадах пропорційності. До скликання парламенту законодавча влада мала належати Державному Сойму (передпарламенту), склад і спосіб формування якого мав визначатися окремим законом. Однак через захоплення України більшовиками втілити такі документи в життя не вдалося. Проте фундаментальне значення цих документів щодо формування засад українського виборчого законодавства не втрачає актуальності.

Ключові слова: Центральна Рада, УНР, парламент УНР, виборче законодавство, Конституція УНР.

Постановка проблеми. Дослідженню ролі Центральної Ради, періоду Гетьманату та Директорії у 1917–1920 рр. у процесі становлення та відновлення української державності приділено достатньо уваги з боку науковців та інших авторів. Також досліджено значення цієї доби та прийнятих у цей період документів для розбудови конституційно-правового спадку українського конституціоналізму. Однак залишається недостатньо дослідженою сфера становлення виборчого законодавства того періоду і порядку формування виборних органів влади, які заклали основу сучасного виборчого законодавства України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми вітчизняного конституціоналізму доби Української Народної Республіки зверталися фахівці з історії, історії держави і права та конституційного права П. П. Гай-Нижник, В. Д. Гончаренко, В. С. Журавський, В. М. Єрмолаєв, С. Г. Кащенко, Д. В. Ковальов, А. І. Козаченко, В. П. Колісник, Д. Кондратюк, О. Л. Копиленко, В. В. Кравченко, А. Р. Крусян, О. М. Мироненко, А. М. Пижик, А. Б. Пономаренко, В. О. Рум'янцев, І. Є. Словська, Ю. А. Слюсаренко, В. Солдатенко, М. В. Томенко, С. В. Шевчук, Д. Яневський та ін.

Метою статті є аналіз та виділення особливостей зародження і становлення виборчих принципів у період відновлення української державності, які мали демократичний і новаторський характер. Основні засади прийнятих у цей період документів залишаються актуальними понині й були використані за сучасного українського державотворення, зокрема у чинному законодавстві України.

Виклад основного матеріалу. Лютнева революція в Росії 1917 р. створила сприятливі умови для національно-визвольного руху пригноблених народів Російської імперії. Цей процес торкнувся і національних сил в Україні, які розпочали активну боротьбу за відродження української держави, що тривала протягом трьох років із 1917 до 1920 р.

Уже в перші дні національно-демократичної революції згуртувалися національно-патріотичні сили в Україні, що сприяло утворенню 3 березня 1917 р. Української Центральної Ради (далі – УЦР) – загальноукраїнського громадсько-політичного центру, покликаного очолити масовий народний рух за відновлення української державності. Із часом Рада мала скликати український парламент і створити інші органи державної влади, а до цього, згідно з рішенням Національного конгресу від 5 травня 1917 р., вона сама мала розвиватися як національний парламент.

Формування Української Центральної Ради не було однорідним. 8 квітня 1917 р. її голова М. Грушевський запропонував таку формулу виборів до складу Ради: від губерній Київської, Волинської, Полтавської, Катеринославської, Харківської, Херсонської – по 4 особи, від губерній Чернігівської і Таврійської, Кубані та Холмщини – по 3, від губерній, де українці становлять меншість населення, – по 1; від Харкова, Одеси, Катеринослава, Петрограда, Москви – по 2; щодо українських партій: від автономістів-федералістів і соціалістів-федералістів – 5; від соціал-демократів – 4; від радикалів-демократів та соціалістів-революціонерів – по 3; від самостійників – 1 [9, с. 10].

Цей підхід до формування УЦР переважно був дотриманий. Зокрема, близько половини її членів (60 осіб) обиралися за територіальним принципом від губерній та великих українських громад за межами України. 20 місць

© Патриляк І., Шамрай В., 2022

відводилося київським громадським, військовим, професійним та науково-освітнім організаціям. По 2 місця отримали Катеринослав, Харків, Одеса, Москва та Петроград. По 5 мандатів виділялося робітничим, селянським, студентським і кооперативним організаціям, що обирали своїх делегатів на з'їздах. Мали своїх представників у Раді і політичні партії: Союз автономістів-федералістів – 5 осіб, соціал-демократична партія – 4, радикально-демократична – 3, соціалісти-революціонери – 3, самостійники – 1 [6, с. 112]. Згодом члени Центральної Ради ще обиралися на професійних з'їздах, зборах українських земляцтв, громадських організацій, партій і союзів, а також кооптувалися самою Радою. Її склад поповнювався й незначним представництвом національних меншин.

Персональний склад Центральної Ради складався із 643 осіб. Окрім українців, до неї входили представники інших національностей. Українці становили 75 %, інше – представники національних меншин, але не всі вони скористалися цим правом і надіслали до Ради своїх представників. Це було мудрим кроком для об'єднання та досягнення консенсусу в багатьох питаннях. Грушевський розумів, що для досягнення більш ефективної та авторитетної влади потрібно уникати мононаціонального орієнтира [4, с. 131]. Такий підхід мав на меті забезпечити максимальну підтримку населення і консолідацію всіх політичних і громадських сил, створити підґрунтя для становлення основних засад виборчої доктрини та виборчого законодавства.

Зростало в Центральній Раді і представництво жінок. Таким чином, як зазначається в літературі, Українська Центральна Рада репрезентувала майже всі верстви населення країни, стала легітимним вищим представницьким органом, центром українського політичного життя. Зріс її авторитет як верховного органу [6, с. 112–114].

Ураховуючи важливість для новоствореної держави забезпечити свою легітимність, Центральна Рада мала забезпечити обрання нового парламенту. Передумовою такого рішення став закон, що передбачав обрання Установчих зборів УНР. Цей закон обґрунтовував порядок підготовки та проведення виборів. Закон, хоч і приймався у два етапи, однак був достатньо виваженим і змістовним. У всіх 183 статтях доволі детально було визначено принципи проведення виборів, виборчі округи, відповідальні органи тощо. Ключовими особливостями цього закону були такі положення: право голосувати отримували громадяни, що досягли 20 років; головну контролюючу установу обирали 16 осіб (на кшталт сучасної Центральної виборчої комісії); проголошувалося загальне, пряме, рівне і таємне виборче право; було зазначено особливості проведення виборів в армії тощо.

Аналіз такого ґрунтовного закону свідчить про його високий правовий рівень і відповідність навіть до сучасних виборчих стандартів. Згідно із цим законом парламент мав розпочати роботу 9 січня 1918 р. Військові дії не дозволили провести Установчі збори. Однак у деяких округах вибори таки відбулися [7, с. 59–60]. Незважаючи на складні умови та значний спротив, Українською Центральною Радою було закладено фундамент розбудови та становлення української державності.

Події 29 квітня 1918 р., коли стався державний переворот, завадили реалізації цього плану. Вони також не дали можливості набути чинності схваленому того дня основному закону республіки – Статуту про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки (Конституції УНР), у якому, поряд з іншим, закріплювалися основні засади формування органів державної влади, зокрема й вищих представницьких – Всенародних зборів Української Народної Республіки. У Статуті зазначалося, що Всенародні збори обираються загальним, рівним, безпосереднім, таємним і пропорційним голосуванням усіх, хто користується громадянськими і політичними правами в Україні. Ст. 21 Статуту уточнювала, що активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів УНР, так і до всіх виборних органів місцевого і громадського самоврядування, мають усі громадяни УНР, якщо їм до дня виконання виборчого акту виповниться двадцять років. Виняток становили особи, визнані законом божевільними, що перебували під опікою. Які кримінальні злочини позбавляють виборчого права, мали вирішувати Всенародні збори законодавчим порядком. Жодних інших обмежень виборчого права не встановлювалося.

Конституція Української Народної Республіки 1918 р. закріплювала статус України як парламентської республіки. Цим положенням утверджувався принцип верховенства парламенту серед інших органів державної влади [18, с. 6].

Вибори до українського парламенту згідно з основним законом мали впорядковуватися так, щоб один депутат обирався приблизно від 100 тис. населення і на виборах ніхто не мав другого голосу. Депутатом міг бути обраний кожний, хто не обмежений у правах, громадянин УНР, якому виповнилося 20 років. Депутати до Всенародних зборів мали обиратися на три роки. Після спливу трьох років із дня виборів вони втрачали мандати, якщо до цього Збори не були розпущені й заступлені новими дочасно (в останньому випадку це могло відбутися рішенням самого парламенту, а також волею народу, виявленою не менш як трьома мільйонами виборців у письмових заявах, переданих через громади в суд, який, після перевірки правомірності, мав повідомляти про це домагання Всенародним зборам).

Є думка, що в Конституції УНР було запозичено позицію з документа "Пакт і Конституція законів та вольностей Війська Запорозького", написаного і прийнятого Пилипом Орликом 5 квітня 1710 р., у якому вперше було закріплено ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову [24, с. 52].

Згідно з Конституцією УНР органом, що виконував контролюючі функції і мав повноваження щодо перевірки легітимності виборів, був Суд УНР, який, прийнявши відповідне рішення, направляв його до парламенту. Останній, у свою чергу, міг на підставі судового рішення визнати вибори неправомірними та скасувати їх. У такому випадку парламент мав призначати нові вибори [19, с. 42–43].

За Конституцією УНР парламент мав право змінити кожного міністра за власною ініціативою. До того ж міністри могли бути призначені за фракційною квотою і бути незалежними від голови уряду. Існування такої структури взаємовідносин між парламентом та урядом і всередині уряду, особливо надання права Всенародним зборам оголошувати вотум недовіри як уряду загалом, так і окремим міністрам, піддається критиці з боку дослідників Конституції УНР [22, с. 50].

Недоліком Конституції УНР була також відсутність належного розмежування компетенцій між центральними та місцевими органами влади. Ст. 5 Конституції УНР, хоч і закріплювала за місцевими органами право на самоврядування, однак деталізація була відсутня, що ускладнювало процес його реалізації на практиці [13, с. 48].

Вагомим здобутком Конституції УНР було декларування у другому розділі "Прав громадян України", що на той час було досить прогресивним. Більшість сучасних конституцій європейських і світових держав містять розділ, який підтверджує особливу увагу до охорони та забезпечення прав і свобод людини. Однак така тенденція набула поширення після утворення Організації Об'єднаних Націй у 1945 р. та прийняття Загальної декларації прав людини у 1948 р. Отже, це насправді було великим досягненням Конституції УНР і враховувалося при прийнятті Конституції України в 1996 р.

Незважаючи на деякі закиди критиків щодо порушення УНР прав національних меншин, Конституція УНР містила положення, що давали можливість розвитку таких спільнот, зокрема ст. 69–78. Посилюючи попередню думку щодо захисту прав національних меншин, варто зазначити, що ці меншини мали право на утворення національних автономій, що є аргументованою відповіддю усім критикам.

Швидше за все діячі Центральної Ради при закріпленні в Конституції пропорційної системи виборів до Всенародних зборів виходили з досвіду виборів до Державної Думи Російської імперії та Всеросійських установчих зборів. Зараз важко спрогнозувати, наскільки ефективним була б робота парламенту при запровадженні іншої виборчої системи в умовах, коли український парламентаризм змушений був розвиватися у вирі революції та боротьби за незалежність молодої держави [8, с. 14].

Перехід верховної влади 29 квітня 1918 р. до гетьмана Павла Скоропадського, скасування в Україні республіки та проголошення Української Держави відбулося на зборах, підготовлених за активної участі Української партії хліборобів-демократів та Союзу земельних власників. На цих зборах було прийнято і Маніфест, який проголошував П. Скоропадського Гетьманом України, а управління державою мало здійснюватися через кабінет міністрів. Центральна і Мала Рада були розпущені, а всі міністри звільнені. Такий порядок мав діяти до прийняття відповідних законів.

Було обіцяно визначити окремим законом порядок обрання нового парламенту, який, на жаль, так і не був прийнятий за весь час правління П. Скоропадського [9, с. 82]. Нічого не говорилося про вибори до Сойму, як і про сам український парламент, у схваленому законі про тимчасовий державний устрій України. Тільки в проєкті гетьманської конституції говорилося про парламент (Сойм), який мав складатися із двох палат.

Державна Рада була, за проєктом Скоропадського, вищою палатою, яка складалась із 150 представників, 50 з яких призначалися Гетьманом довічно. Інші обиралися на шість років. Депутати ж нижньої палати – Ради депутатів – обирались на чотири роки. Депутатська робота була оплачувана та виконувалась на професійній основі [6, с. 165].

У жовтні 1918 р. Скоропадський звертався до уряду з листом про необхідність підготовки законопроєкту про формування парламенту [7, с. 71]. Однак на той час політика П. Скоропадського вже викликала спротив значної частини українського населення. На початку серпня на основі низки опозиційних до влади партій і громадських організацій формується Український Національний Союз, головною метою якого проголошується "утворення міцної самостійної Української Держави; боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом; боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи (за "п'ятичленною" формулою); оборона прав українського народу та Української Держави в міжнародній сфері" [9, с. 19].

14 листопада 1918 р. на таємній нараді Українського Національного Союзу було обрано Директорію, під проводом якої вже 16 листопада в Білій Церкві розпочалося антигетьманське повстання, яке охопило значну частину територій України і мало наслідком відречення в першій половині грудня 1918 р. Павла Скоропадського від влади.

14 грудня війська Директорії увійшли в Київ, а 22 січня 1919 р. її легітимність була підтверджена Трудовим конгресом народів України, що виконував роль передпарламенту об'єднаної України. Вибори до Конгресу проводилися згідно зі спеціальною "Інструкцією про вибори до Конгресу трудового народу України", схваленою Директорією 5 січня 1919 р., по куріях (від робітників, селян, інтелігентів), загальною кількістю 528 осіб. Виборче право наставало у громадян, які досягли 21-річного віку. Обмежені у виборчому праві були військові. Усього до Конгресу мало бути обрано 593 члени відповідно до встановлених інструкцією Директорії квот від регіонів та виборчих курій (після акту злуки Західноукраїнської Народної Республіки та Української Народної Республіки Трудовий конгрес народів України виділив ще 65 місць для представників Галичини, Буковини та Угорщини) [9, с. 19].

22 січня 1919 р. злуку Західноукраїнської Народної Республіки та Української Народної Республіки було урочисто проголошено на Софійській площі в Києві, і це спонукало Трудовий конгрес народів України виділити 65 місць для представників Галичини, Буковини та Угорщини [2, с. 165–184].

Що ж до Української Народної Республіки, то вона функціонувала дещо триваліший час. Проте протягом цього часу положення Універсалу Трудового конгресу України від 28 січня 1919 р., що мали підготувати закон, який би встановив порядок обрання парламенту. не були реалізовані [9, с. 110]. Хоча необхідно згадати, що в серпні 1919 р. були спроби доручення урядом міністерству закордонних справ підготувати виборчий кодекс. Можливо, це викликає певне здивування, що саме це міністерство мало готувати нетиповий для себе документ. Утім, враховуючи обставини та умови, у яких існувала УНР, таке рішення зрозуміле.

Декларація, прийнята урядом 2 червня 1920 р., проголошувала необхідність обрання парламенту на умовах рівного, прямого, таємного і пропорційного виборчого права [6, с. 171–172]. Створена урядова комісія розробила низку проєктів законів, що сприяли процесу державотворення. Зокрема, за її поданням було підготовлено і 12 листопада 1920 р. схвалено Радою народних міністрів Закон "Про Державну народну раду Української Народної Республіки", у якому закріплювалося, що до скликання парламенту УНР законодавча влада в республіці належить Державній народній раді, яка тимчасово стає органом народного представництва. Порядок виборів до цього органу мав установлюватись окремим законом. Персональний склад мав налічувати 161 депутата від різних установ, громадських організацій і політичних партій. При цьому жодна партія не могла здобути не лише абсолютної більшості, але й навіть понад 1/8 частину мандатів. Це передбачалося свідомо для визначення такого співвідношення політичних сил у представництві Державної народної ради, яке б гарантувало дотримання демократичних принципів і реальне досягнення політичного консенсусу у вищому органі дер-

жавної влади. У такому разі він і виступав би, на думку його авторів, як орган національної згоди.

Законом "Про Державну народну раду Української Народної Республіки" закріплювалося, що члени Державної народної ради виступають представниками громадян Української Держави і термін їхніх повноважень триватиме до сформування парламенту України, однак не більше року. Якщо ж через рік після скликання Ради не буде обрано парламент, то, як зазначалося в законі, для продовження законодавчої роботи мають бути призначені нові вибори членів Державної народної ради на таких самих умовах щодо терміну їхніх повноважень. Список членів Ради мав оголошуватися до загального відома в урядовому часопису [9, с. 117, 123].

Також 30 серпня 1920 р. окремою ухвалою Ради міністрів згідно з обіцянкою, даною С. Петлюрою на засіданні Ради народних міністрів 6 травня 1920 р., що скоро буде напрацьований і схвалений новий основний закон, створюється урядова комісія із 16 членів для розробки нової Конституції УНР. Цікаво, що комісія не відновила чинності Конституції УНР від 29 квітня 1918 р., а після гострих дебатів взяла за основу проєкт конституції, розроблений С. Бараном. Проєкт одержав назву "Основний державний закон Української Народної Республіки" і був, як зазначають окремі науковці, досить ґрунтовно і науково опрацьованим нормативним актом, який мав певну правову ідею і досконалість [6, с. 172; 12, с. 323]. Згідно з ним парламент Української Народної Республіки – Державна Рада – мав бути однопалатним органом, що обирався б на основі загального, як для чоловіків, так і для жінок, рівного, безпосереднього, таємного голосування на засадах пропорційності. До скликання парламенту законодавча влада мала належати Державному Сойму (передпарламенту), склад і спосіб формування якого мав визначатися окремим законом. Хоча варто було, на наш погляд, у самому "Основному державному законі Української Народної Республіки" визначити кількісний склад Сойму, засади його формування, що, у свою чергу, сприяло б чіткішому врегулюванню статусу цієї інституції.

Окрім цього проєкту Конституції УНР, мав місце інший, окремо напрацьований членом вищезазначеної урядової комісії проф. О. Ейхельманом. У ньому автор обстоював федеративну систему організації держави і двопалатний парламент, що мав складатися із Земсько-Державної Палати та Федерально-Державної Ради.

Верхня палата – Земсько-Державна Палата – мала формуватися із представників парламентів окремих суб'єктів федерації – земель (земських парламентів), які мали посилати до Палати не менше трьох представників (якщо ж кількість населення суб'єкта федерації становила більше ніж півтора мільйони, то земський парламент мав право призначити четвертого представника, а якщо більше двох з половиною мільйонів – то й п'ятого). Кожний із цих представників входив як повноправний член до складу Земсько-Державної Палати. Кандидатами у члени верхньої палати парламенту могли бути як депутати земських парламентів, так і інші особи, які користувалися виборчим правом до парламенту суб'єкта федерації, зокрема досягли не менше 35 років. Також половина з обраних кожним парламентом представників повинна була мати освітній ценз – закінчену освіту.

Передбачалося, що кожний земський парламент обирає своїх представників до Земсько-Державної Палати терміном на менш як на два роки, рахуючи цей термін від дня обрання в земському парламенті. В окремих випадках регіональний законодавчий орган мав право призначати представника на більш тривалий термін, але не більше шести років.

Цікавою була пропозиція передбачити для кожного обраного до Земсько-Державної Палати представника дублера, який мав заміняти представника, наприклад у випадку його виходу зі складу верхньої палати або коли представник перебував у відпустці, наданій йому земським парламентом, що його призначив.

Нижня палата парламенту – Федерально-Державна Рада – мала формуватися прямими виборами при таємному голосуванні за пропорційною системою. Виборчим правом наділявся кожний громадянин УНР, незаплямований судом, який досяг 25 років, мав повну дієздатність, певну роботу і жив на власні кошти. При цьому передбачалася плюральна система, і плюральні голоси надавалися громадянам залежно від їхнього віку, сімейного стану, освітнього цензу, громадського і державного стажу. Заборонялося надавати додаткові голоси на підставі майнового цензу. Максимум для одного виборця не мав перевищувати вісім голосів. Депутати Федерально-Державної Ради мали обиратися терміном на чотири роки, який розпочинався із дня першого засідання нового складу Ради.

За зазначеним проєктом Конституції ніхто не міг бути одночасно членом обох палат. Також передбачалося, що виборчі бюро для проведення виборів членів нижньої палати федерального законодавчого органу мали бути сформовані з таким розрахунком, щоб виборцеві не доводилося їхати до місця його знаходження в середньому більше 15 верст [9, с. 162]. Досить детально врегульовувалися в цьому проєкті інші питання організації державної влади в Україні (порядок роботи палат парламенту, статус депутатів, організація діяльності уряду та голови держави, судових і місцевих органів влади тощо).

Висновки. За період з 1917 по 1920 р. Україна переживала складний і водночас визначальний період своєї історії та будівництва державності. Було розроблено значну кількість нормативних документів та рішень, що мають значення і сьогодні. Також було прийнято проєкт Конституції, який, на жаль, як і інші нормативні акти стосовно порядку формування вищих представницьких органів держави часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, Західноукраїнської Народної Республіки не були втілені в життя. Ці фундаментальні документи, хоч і не були досконалими, однак, ураховуючи обставини та зовнішні загрози, так і залишилися нереалізованими на практиці, а стали правовими пам'ятками українського державотворення. Загальнонаціональна спроба українського народу створити в той час власну незалежну, суверенну державу зазнала невдачі через прорахунки національних демократів, інші несприятливі для молодої Української держави внутрішні й зовнішні чинники, що призвели до встановлення на північно-східній частині України влади більшовиків і, у підсумку, утворення УСРР та поширення радянської влади на більшу частину території України.

Хоча слід сказати, що низка правових актів (проєктів) часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, Західноукраїнської Народної Республіки стосовно порядку формування вищих представницьких органів держави характеризується прогресивністю і високим рівнем правової культури, значним демократичним змістом, урахуванням передових виборчих технологій, напрацьованих на той час іншими розвинутими країнами. Для сучасного

процесу державотворення досвід і практика попередніх років має важливе значення. Українські розбудовники держави більше 100 років тому запроваджували прогресивні та новаторські положення. Це стосується забезпечення прав національних меншин при виборах до законодавчих органів тощо і набуває нового сенсу в час звинувачень нашої держави у недотриманні їхніх прав.

Список використаних джерел

1. Бойко І. Місце і роль Конституції Української Народної Республіки 1918 р. в історії національного конституціоналізму / І. Бойко // Український часопис конституційного права. – 2017. – 3. – С. 67–76.
2. Бойко І. Західноукраїнська Народна Республіка та її місце в історії національного державотворення (до 100-річчя проголошення) / І. Бойко // Укр. журн. "Право України". – 2018. – 10. – С. 165–184. – doi :10.33498/louu-2018-10-164.
3. Гай-Нижник П. П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.) / П. П. Гай-Нижник. – К. : ЩеК, 2010. – 304 с.
4. Грушевський М. С. Спомини, Київ / М. С. Грушевський // Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. – К., 1989. – 10. – С. 122–158.
5. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : в 2 т. Т. 1 / Упорядн. В. Ф. Верстюк. – К. : Наук. думка, 1996. – 587 с.
6. Єрмолаєв В. М. Історія вищих представницьких органів влади в Україні : навч. посіб. / В. М. Єрмолаєв. – Х. : Право, 2007. – С. 165.
7. Рогожин А. Й. Історія держави і права України : у 2 ч. Ч. 2 / А. Й. Рогожин. – К. : Ін Юре, 1996. – С. 59–60.
8. Ковальов Д. Політико-правові принципи конституційного ладу в Конституції Української Народної Республіки. Політичне життя / Д. Ковальов, А. Пономаренко. – 2018. – 4. – С. 11–16. – doi :10.31558/2519-2949.2018.4.2
9. Яневський Д. Б. Конституційні акти України. 1917–1920: невідомі конституції України / Д. Б. Яневський, В. І. Крюков. – К. : Філос. і соц. думка, 1992. – 269 с.
10. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). (1918). Українська Центральна Рада [Електронний ресурс]. – К. – 32 с. – Режим доступу : http://file.oboz.ua/files/vf472225bc92562_2007102620370.doc
11. Копиленко О. Л. "Сто днів Центральної Ради" / О. Л. Копиленко. – К. : Вид-во "Україна", 1992. – 204 с.
12. Кульчицький В. С. Історія держави і права України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Видав. Дім "Ін Юре", 2007. – С. 323.
13. Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаліття. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. Т. 2. – К. , 1994. – С. 39–51.
14. Логвиненко І. А. Конституція Української Народної Республіки 1918 року: історія розробки, прийняття та оцінки в історіографії / І. А. Логвиненко // Право і безпека. – 2017. – 1. – С. 35–39.
15. Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр.: теоретико-методологічний аспект / О. М. Мироненко. – К., 2002. – С. 130.
16. Пижик А. Проект Конституції УНР 1917 р.: передумови появи, зміст, сучасні оцінки [Електронний ресурс] / А. Пижик, Ю. Слюсаренко // Київські історичні студії. – 2018. – № 2. – С. 73–80. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Khs_2018_2_14. doi: 10.28925/2524-0757.2018.2.7380
17. Рум'янцев В. О. Конституція УНР 1918 р. Спроба розподілу влади / В. О. Рум'янцев // Вісн. Академії правових наук України. – 1998. – 1. – С. 83–88.
18. Скрипнюк О. В. Конституційні цінності: від теорії до практики. До 100-річчя Конституції Української Народної Республіки / О. В. Скрипнюк // Journal "ScienceRise: Juridical Science". – 2018. – № 4(6). – doi : 10.15587/2523-4153.2018.153481
19. Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки (Конституція УНР) / Упорядн. І. О. Кресіна ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – С. 42–43.
20. Стецюк Наталія. Конституція Української Народної Республіки 1918 року: теоретико-правова характеристика / Наталія Стецюк. – 2018. – С. 55–161.
21. Томенко Микола. Україна: історія Конституції / МиколаТоменко. – К. : Генеза, 2015. – 144 с.
22. Чорний Д. М. Законодавча та виконавча влада в Конституції УНР: проблеми оцінки документа / Д. М. Чорний // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 906. – С. 47–53.
23. Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. Розбудова держави / А. Яковлів. – 1992. – 5. – С. 21–26.
24. Ярош Д. В. Конституція Української Народної Республіки 1918 року про органи державної влади та управління України: історичний досвід і сучасність : універ. наук. записки / Д. В. Ярош. – 2005. – № 1–2(13–14). – С. 49–56.

Referenses

1. Boiko, Ihor. (2017). Mistse i rol Konstytutsii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1918 r. v istorii natsionalnoho konstytutsionalizmu. Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava, (3), P. 67–76.
2. Boiko, Ihor. (2018) Zakhidnoukrainska Narodna Respublika ta yii mistse v istorii natsionalnoho derzhavotvorennia (do 100-richchia proholoshennia). Ukrainskyi zhurnal "Pravo Ukrainy", 10, p. 165–184. doi:10.33498/louu-2018-10-164.
3. Hrushevskyi, M.S. (1989) Spomyny, Kyiv: Shchomisiachnyi literaturno-khudozhnii ta hromadsko-politychnyi zhurnal Spilky pysmennykiv Ukrainy ta Kyivskoi pysmennytskoi orhanizatsii, Kyiv, (10), P. 122–158.
4. Verstiuk, V.F. (Uporiadn.). (1996) Ukrainska Tsentralna Rada: Dokumenty i materialy. (v 2 t. T.1), Kyiv: Nauk. dumka, 587 p.
5. Yermolaiev, V.M. (2007). Istoriia vyshchykh predstavnytskykh orhaniv vlady v Ukraini: Navch. posibnyk. Kharkiv: Pravo, P. 165.
6. Rohozhyn, A.Y. (1996). Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. (U 2 ch. Ch.2., pp. 59–60). Kyiv: In Yure.
7. Kovalov, D., &Ponomarenko, A. (2018). Polityko-pravovi pryntsypy konstytutsiinoho ladu v Konstytutsii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Politychne zhyttia, 4. P.11–16. doi:10.31558/2519-2949.2018.4.2
8. Yanevskyi, D. B., & Kriukov, V. I. (1992). Konstytutsiini akty Ukrainy. 1917–1920 : nevidomi konstytutsii Ukrainy, Kyiv: Filos. i sots. dumka, 269 p.
9. Konstytutsiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (Statut pro derzhavnyi ustrii, prava i vilnosti UNR). (1918). Ukrainska Tsentralna Rada. Kyiv, 32 p. Retrieved from http://file.oboz.ua/files/vf472225bc92562_2007102620370.doc
10. Kopylenko, O. L. (1992). "Sto dniv" Tsentralnoi Rady". – Kyiv: Vydavnytstvo "Ukraina", 204 p.
11. Kulchytskyi, V.S., & Tyshchyk, B.Y. (2007). Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: Pidruchn. dlia stud. vyshch. navch. zakl. Kyiv: Vydavnychyi Dim "In Yure", P. 323.
12. Lysiak-Rudnytskyi, Ivan. (1994). Ukrainska revoliutsiia z perspektyvy sorokalittia. Istorychni ese. T. 2. Kyiv, 1994. S. 39–51. : U 2 t. – K., 1994. – T. 2. – P. 48.
13. Lohvynenko, I.A. (2017), Konstytutsiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1918 roku: istoriia rozrobky, pryiniattia ta otsinky v istoriohrafii, Pravo i bezpeka, (1), pp. 35–39.
14. Myronenko, O.M. (2002) Vytoky ukrainskoho revoliutsiinoho konstytutsionalizmu 1917–1920 rr.: teoretyko-metodolohichnyi aspekt. Kyiv, 2002. p. 130.
15. Pyzhyk A., & Sliusarenko Yu. (2018). Proekt Konstytutsii UNR 1917 r.: peredumovy poiavy, zmist, suchasni otsinky. Kyivski istorychni studii, 2018, № 2, P. 73–80. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Khs_2018_2_14. doi: 10.28925/2524-0757.2018.2.7380.
16. Rum'iantsev, V.O. (1998). Konstytutsiia UNR 1918 r. sproba rozpodilu vlady. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy, (1), P. 83–88.
17. Skrypniuk O. V. (2018). Konstytutsiini tsinnosti: vid teorii do praktyky. Do 100-richchia Konstytutsii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Journal "ScienceRise: Juridical Science". №4(6)2018 P. 4–8. doi: 10.15587/2523-4153.2018.153481.
18. Kresina, I.O. (Uporiadn.). (2006). Shemshuchenko Yu.S. (vidp. red.). Statut pro derzhavnyi ustrii, prava i volnosti Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (Konstytutsiia UNR), Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy, P. 42–43.
19. Stetsiuk Nataliia. (2018). Konstytutsiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1918 roku6 teoretyko-pravova kharakterystyka. P. 155–161.
20. Tomenko Mykola. (2015). Ukraina: istoriia Konstytutsii, Kyiv: Heneza, 144 p.
21. Chornyi D. M. (2010). Zakonodavcha ta vykonavcha vlada v Konstytutsii UNR: problemy otsinky dokumenta. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina, № 906, P. 47–53.
22. Yakovliv A. (1992). Osnovy Konstytutsii U.N.R. Rozbudova derzhavy. 5. P. 21–26.
23. Yarosh D. V. (2005). Konstytutsiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1918 roku pro orhany derzhavnoi vlady ta upravlinnia Ukrainy: istorychnyi dosvid i suchasnist. Universytetski naukovi zapysky, № 1–2 (13–14). P. 49–56.

Надійшла до редколегії 19.01.22

I. Patryliak, Dr of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

V. Shamrai, Dr of Law, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE DEVELOPMENT OF ELECTORAL LEGISLATION OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC (1917–1920)

The purpose of the study is to reveal the main principles and features of the formation of higher representative bodies during the period of restoration of Ukrainian statehood (1917–1920). The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity, authorial objectivity, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods. The scientific novelty lies in the fact that for the first time the attempts to form higher representative bodies in accordance with democratic principles and on the basis of free, secret voting of citizens, which was supposed to lay the foundation for the formation of suffrage in Ukraine during the period of restoration of an independent state (1917–1920), were investigated. Conclusions. The law "On Elections to the Constituent Assembly of the Ukrainian People's Republic" adopted by it became the most important in view of the strategic tasks of the Central Rada in the field of state building. It was the largest law passed by the Central Rada, 183 articles of which detailed the procedure for organizing and conducting elections. After P. Skoropadsky announced himself as Hetman of all Ukraine, it was promised that a law would be issued in the near future, which was supposed to establish a new procedure for elections to the Ukrainian Parliament. However, such a law was not adopted during the entire period of P. Skoropadskyi's reign. The Law "On the State People's Council of the Ukrainian People's Republic", which was adopted already during the time of the Directory, established that the members of the State People's Council act as representatives of the citizens of the Ukrainian State and their term of office was to last until the formation of the Parliament of Ukraine, but not more than one year. According to it, the parliament of the Ukrainian People's Republic – the State Council – was supposed to be a unicameral body elected on the basis of universal, equal, direct, secret voting for both men and women on the basis of proportionality. Before the convocation of the parliament, the legislative power was supposed to belong to the State Diet (pre-parliament), the composition and method of formation of which was to be determined by a separate law. However, due to the seizure of Ukraine by the Bolsheviks, it was not possible to put such documents into practice. But the fundamental importance of these documents regarding the formation of the electoral foundations of the Ukrainian electoral legislation does not lose its relevance.

Keywords: Central Rada, UNR, parliament of the UNR, election legislation, Constitution of the UNR.

УДК 94(430):327.58(=411.16)"13/14"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153.9

А. Руднічук, асп.
e-mail: anna-rud@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-6835-6201
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МІЖ КОРОЛЕМ І МІСТОМ: ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА АУГСБУРГА І ВЛАДА У XIV–XV СТОЛІТТЯХ

У XIV–XV ст. основна взаємодія щодо врегулювання життя єврейської общини м. Аугсбург відбувалася між королем і містом. Єврейська громада перебувала під юрисдикцією короля і, в обмін на гарантії безпеки, сплачувала податки до державної скарбниці. Водночас сформувалися основні нормативно-правові акти, які врегульовували стосунки між місцевим населенням і єврейською громадою, її соціальний статус. Правове регламентування життя єврейського населення м. Аугсбург, розв'язання суперечностей між християнами та іудеями здійснювалося за участю міста або призначеної королем особи.

Ключові слова: німецьке місто, Аугсбург, XIV–XV ст., єврейська громада, король, міська рада.

Актуальність теми. Приналежність м. Аугсбурга до кафедральних міст у добу Середньовіччя зумовило його тісні відносини із єпископською та королівською владою. Цей аспект стосувався і регулювання становища єврейської общини всередині міста. Якщо у XII-XIII ст. ці взаємовідносини визначалися єпископською владою, то у добу Пізнього Середньовіччя регламентація життя єврейського населення перейшла безпосередньо у взаємовідносини між королем і містом. Детальне дослідження цієї теми допоможе краще розглянути становище єврейської громади м. Аугсбург у контексті взаємовідносин між королем та міською владою.

Історіографія дослідження представлена німецькими, українськими та російськими авторами.

Серед німецьких авторів на початку XX ст. історію єврейського населення м. Аугсбург досліджував Ф. Штайнталь. Його праця "Історія аугсбурзьких євреїв у середньовіччі", яка вийшла у 1911 р., містить інформацію про відносини єврейської громади за правління німецьких королів упродовж Середньовіччя.

Заслуговує на увагу праця Б. Шиммельпфенінга "Християни та євреї у середньовічному Аугсбурзі", яка розкриває вузлові аспекти соціального й економічного становища єврейського населення у м. Аугсбурзі, основні території їхнього розселення, а також взаємодію із королівською та єпископською владою упродовж Середньовіччя [18].

Важливою роботою, присвяченою розвитку взаємовідносин між центральною владою і кафедральними містами у контексті становища євреїв, є праця Г. Маєра "Євреї і християни в кафедральних містах Аугсбург, Регенсбург, Зальцбург та Пассау впродовж першої половини XIV ст.", у якій автор торкається теми розвитку основних інституцій, які відповідали за розв'язання суперечностей всередині міста між християнською та іудейською спільнотами [16].

Вітчизняна історіографія представлена роботою Н. Г. Подаляк, яка торкалася тематики дослідження єврейського населення, зокрема й у ганзейських містах, у праці "Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVIII століть" [1].

Варто також виокремити працю М. А. Юсіма "Євреї в середньовічних містах європейського Заходу", яка входить у перший том чотиритомної збірки "Місто в середньовічній цивілізації Західної Європи" і містить загальну інформацію про становище єврейського населення у європейських містах доби Середньовіччя, зокрема основні причини хвилі єврейських погромів, що прокотилася й територією Німеччини під час епідемії чуми 1348–1349 рр. [2].

Джерельна база проблеми є доволі широкою. До неї варто віднести два томи "Книги актів міста Аугсбург", основний акцент у якій зосереджений на постановах і актах щодо м. Аугсбург, виданих королями, а згодом імператорами, які правили в Німеччині впродовж XII–XV ст. [4, 13].

Перший том охоплює період 1104–1346 рр. і містить документи, що засвідчують передання королем права сплати податків аугсбурзькою єврейською громадою Петеру фон Хохенеку, документацію стосовно затримання євреїв від імені королівської влади, процес незаконного арешту представників єврейської громади міста та примусової конфіскації боргових листів, посередницьку роль міста у цих процесах, а також взаємодію між міською владою, бюргерами і єврейською общиною всередині міських мурів [4].

Другий том "Книги актів міста Аугсбург" містить нормативні матеріали, які видавалися впродовж 1347–1399 рр., зокрема про становище єврейського населення після погромів та їхнє вигнання у 1348 р., процедуру стягнення податків з єврейського населення і постанови королівської влади стосовно судового провадження щодо єврейської громади [13].

Також варто виокремити два томи "Хронік швабських міст. Аугсбург", що входить у серію "Хроніки німецьких міст із XIV до XVI ст.", видану протягом XIX ст., де міститься інформація стосовно відносин міської ради та короля у контексті регламентації життя єврейської громади міста. Перший том включає інформацію про врегулювання конфлікту між королем Карлом IV і м. Аугсбург у 1373–1375 рр. щодо спроб міста привласнити право збирання податків із єврейського населення, а також конфлікт стосовно виплати тих самих податків у 1390 р. [6]. Другий том містить документи про введення маркування для єврейської громади м. Аугсбург у XV ст., а також листування між радою міста і королем стосовно цієї процедури [3].

Основні завдання. З'ясувати основні зміни регламентації життя єврейської громади м. Аугсбург у контексті взаємовідносин між міською та королівською владою. Встановити ступінь впливу взаємовідносин короля та міської влади на соціальне становище єврейського населення. Розкрити ключові аспекти регулювання життя єврейської громади м. Аугсбург німецьким королем.

Кореляція взаємовідносин між центральною владою і міською адміністрацією у контексті регулювання соціального становища єврейської общини залежала від приналежності Аугсбурга до кафедральних міст Німеччини. На відміну від імперських міст, де взаємодія ради відбувалася безпосередньо із королем, або вільних міст, де соціальне становище різноманітних груп населення регулю-

© Руднічук А., 2022

валося безпосередньо міською адміністрацією, в Аугсбурзі регламентація життя такої групи населення як євреї у XI-XIII ст. проходила три владні структури – міську раду, єпископа та короля. У добу Пізнього Середньовіччя ця ситуація змінюється – влада єпископа відходить на другий план, натомість вагому роль починають відігравати відносини між королем і містом, зокрема у контексті соціального становища єврейського населення.

Німецька дослідниця С. Мютшелє виділяє три етапи проживання єврейської общини у м. Аугсбург у добу Середньовіччя: перший розпочинається із появою єврейської громади всередині міста (близько XII ст.) і триває до погрому у 1348 р.; другий – від переселення єврейської общини в 1355 р. до виплати нею податку Карлу IV у 10000 гульденів (1373); третій розпочинається із 1373 р. і триває до остаточного вигнання єврейського населення з міста у 1438 р. [17, с. 116].

У другій половині XIV ст. в Аугсбурзі існувало два єврейські поселення: одне згадується у 1361 р. у зв'язку із назвою району міста "Judengasse", а друге – у 1366 р., до нього відносять назву "Judenberg". Швидше за все друге поселення сформувалося за потребою розселення людей через нестачу місця на попередній території. У XIV ст. обидві суміжні до цих поселень території були заселені християнами, а самі єврейські громади не були ізольованими від іншої частини населення, що спрощувало можливість контактів між євреями та християнами [18, с. 24].

Основним заняттям іудейського населення у пізньосередньовічному Аугсбурзі було ремесло, торгівля і лихварство. Торгівельна справа була як загальна (послуги у будівничій сфері, текстиль, риба, сіль тощо), так і спеціалізована: євреї часто виступали посередниками у торгівлі конями між місцевими князями або містом. Вони також брали активну участь в обміні грошей у місті: через постійне надання кредитів та укладення комерційних угод євреї володіли іноземними монетами і могли здійснювати їх обмін на місцеву грошову одиницю, і навпаки [16, с. 210].

Із XII ст. статус євреїв, що проживали у володіннях, які були у власності єпископа, зокрема й у м. Аугсбург, визначався таким чином: єврейське населення підпорядковувалося єпископу як власнику територій, на яких вони оселялися, і королю – як члени нехристиянської релігійної громади. У 1236 р. Фрідріх II визначив єврейське населення як королівських слуг і надав гарантії їхнього захисту, але водночас міг розпоряджатися ними, як вважав за потрібне. До того ж нові королівські слуги повинні були сплачувати податки правителю [18, с. 24].

Із середини XIII ст., після смерті Фрідріха II, розпочалася тривала боротьба між єпископом м. Аугсбург і міською радою за верховенство в управлінні єврейською громадою. У результаті цих процесів місто позбавилося абсолютного володарювання короля та єпископа на своїх територіях і отримало можливість сформувати власний кодекс міського закону, затверджений у 1276 р. на прохання міської ради королем Рудольфом Габсбургом. Саме він і став регламентувати стосунки між бюргерами і єврейською общиною і всередині самої громади, залишаючись чинним впродовж XIV–XV ст. [16, с. 93].

Відповідно до цього закону в Аугсбургзі існували інституції регуляції стосунків між бюргерами і єврейською громадою, а також всередині самої іудейської спільноти.

По-перше, одним із представників єврейської общини, відповідальним за взаємодію з іншими жителями міста та міською владою, був юденмайстер ("judenmeister") – рабин, відповідальний за збір податків [16, с. 94].

По-друге, за стосунки між християнами та євреями, взаємовідносини всередині іудейської общини як представник від міста був відповідальним фогт. Він розглядав усі питання, що стосувалися євреїв або взаємодії між представниками єврейської громади та християнами, зокрема скарги християн на євреїв: цивільні справи та злочини (такі як вбивство або тілесні пошкодження), порушення громадського порядку, регулювання особистих стосунків між євреями та християнами [16, с. 94].

По-третє, у випадку скарги єврея на християнина справу мав розглядати бургграф. Якщо єврей скаржився на християнина перед судом фогта чи бургграфа, то він мав дати присягу, щоб підтвердити своє свідчення, для чого йому потрібні були двоє християн як помічники для присяги [16, с. 94].

Незважаючи на послаблення єпископської влади всередині міста, а також установлення та регламентацію власної правової системи, у добу Пізнього Середньовіччя ситуація складалася таким чином, що міська адміністрація все ще визнавала юрисдикцію короля над єврейським населенням міста. Король міг передавати або продавати право стягнення податку з єврейської общини міста будь-якій знатній особі. Наприклад, у 1330 р. Людвіг IV Баварський (1328–1347) передав Петеру фон Хохенеку право на стягнення податків з аугсбурзьких євреїв за 300 марок срібла, із щорічним податком у 60 фунтів пфенігів, а також 100 марок срібла від щорічного податку аугсбурзької єврейської общини. Відповідні розпорядження регулювалися двома королівськими листами від 8 червня 1330 р. [11, с. 262; 14, с. 261–262].

За рахунок цієї процедури король міг покривати власні витрати або виплачувати задатки. Наприклад, перший лист від 8 червня 1330 р. наголошував: "Ми, Людвіг, милістю Божою Римський імператор … повідомляємо офіційно цим листом …що ми знатному чоловіку Петеру фон Хохенеку … закладаємо і передаємо … євреїв м. Аугсбург, наших любих камеркнехтів, за три сотні марок срібла … вищезазначені наші камеркнехти йому та його спадкоємцям кожен рік мають віддавати шістдесят фунтів аугсбурзьких пфенігів" [14, с. 261]. Ця оплата здіймалася як королівська "особиста власність у графстві Еглофс" [14, с. 261].

Другий лист із цією самою датою свідчив про передання частини від щорічного податку єврейської громади м. Аугсбург: "Ми, Людвіг, милістю Божою Римський імператор … офіційно цим листом доводимо до відома, що ми знатному чоловіку Петеру фон Хохенеку … віддали цим листом євреїв Аугсбурга, наших камеркнехтів [палацових слуг – прим. Р. А.], за 100 марок срібла, яких ми йому віддаємо як придане за його одруження…" [11, с. 262]. Єврейська громада міста мала віддавати останньому 20 фунтів аугсбурзьких пфенігів на рік, а термін дії сплати податку був фактично необмеженим: " … вищезазначені євреї, наші камеркнехти, повинні всі ці роки віддавати двадцять фунтів аугсбурзьких пфенігів …" [11, с. 262].

Право зняття і передання сплати податків закріплювалося за правителем. Так, в обох листах за 1330 р. зустрічаються відповідні формулювання: "…допоки ми або наші наступники на троні не забажають євреїв від нього [Петера фон Хохенека – прим. Р. А.] та його спадкоємців звільнити і викупити…" [14, с. 261].

У документі від 28 січня 1338 р. імператор Людвіг Баварський звертається із наказом безпосередньо до самих євреїв м. Аугсбург: "…ми твердо воліємо і наказуємо вам, що ви знатному чоловіку Петеру фон Хохенеку … ввірені із вашим звичайним податком, який ви нам повинні кожен рік віддавати …" [12, с. 328].

Окрім цього, єврейська громада Аугсбурга мусила платити податок графам Людвігу і Фрідріху фон Еттінгенам, а також додаткових 300 фунтів до скарбниці міста. Достовірно невідомо, чи останній тип податку містив відрахування для короля, чи вважався чистою виплатою місту. Німецький дослідник Ф. Штайнталь цілком слушно припускає, що плата у 600 фунтів податку (гіпотетична сумарна кількість податку для міста і правителя) є занадто високою, тому, скоріше, 300 фунтів включали і королівську частину [20].

У 1337 р. за наказом імператора було затримано євреїв з Аугсбурга, щоб забрати в них боргові зобов'язання. Серед них згадується єврейка Спрієнтцен, імовірно, дружина рабина, оскільки її називали шкільною вчителькою – "schulmaisterin" [7]. Причиною затримання стало те, що частина єврейського населення міста мала боргові листи, у яких були фінансові зобов'язання короля та інших знатних осіб, а також частини бюргерів і патриціату [7]. При цьому, як зазначалося у королівському листі від 8 січня 1330 р., м. Аугсбург мало виступати посередником при отриманні цих матеріалів: "…вищезгадані євреї ніколи не будуть звільненими, поки вони не передадуть бюргерам беззаперечно і безперешкодно свої листи" [4, с. 318]. Якщо ж це не відбудеться, єврейська громада міста мала надати: "…таку гарантію від захоплених євреїв за цей лист, яку вони мають задовольнити на справедливій основі" [4, с. 318].

Міська громада зреагувала доволі швидко, і вже у листі від 10 січня 1337 р., через два дні після висунутих королем вимог, зазначено факт передання листів єврейською громадою міста до королівського двору: "Ми, Людвіг, милістю Божою Римський імператор … офіційно повідомляємо, що євреї м. Аугсбург всі разом з доброї волі вільно лишили листи" [10, с. 319]. Пасивна реакція міської громади, патриціїв, а також самого аугсбурзького єпископа щодо арешту жителів міста була зумовлена тим, що вони також брали позику від представників єврейської громади, які займалися фінансовою діяльністю, тому конфіскація і подальша ліквідація боргових листів була вигідна членам ради й частині жителів міста [7].

Король відмовився звільняти затриманих представників громади через те, що вони не передали свою частину боргових листів: " … ми сина Якоба Ламба, фрау Спрієнтцен – шкільну вчительку, Енсліна ден Ганслера – чоловіка її доньки та Джозеппен ден Кратцер не звільнимо ніколи, (допоки – прим. Р.А.) вони не передадуть свої листи, або у випадку такого залогу від тих самих євреїв із клятвою або з листом" [10, с. 319].

У 1342 р. Людвігом Баварським було введено подушний податок – т зв. "золотий пфеніг" (податок в один гульден), який сплачувався королю кожним дорослим євреєм [7].

У 1348 р. територією Німеччини прокотилася хвиля переслідувань і вигнання єврейського населення з міст, зокрема й м. Аугсбург. Через початок епідемії чуми, або Чорної Смерті, євреїв часто звинувачували в отруєнні колодязів або загалом у причинах розповсюдження епідемії в містах. Невизначеною під час сутичок залишалася позиція патриціату. З одного боку, вони могли вигідно перепродати майно вигнанців, з іншого – адміністрації міста був вигідним захист цього прошарку населення [2, с. 229]. До того ж вчинення погромів і вигнання єврейської общини з території міста було вигідне їхнім боржникам, адже можна було не дотримуватись фінансових зобов'язань перед своїми позикодавцями. При цьому вся власність іудейської громади переходила до рук імператора та князів [1, с. 125].

Під час погромів у м. Аугсбург, імовірно, майно вигнанців передавалося королем місту і незабаром переходило до когось зі знатних осіб. У документах і листах м. Аугсбург за 1348 р. зустрічається інформація про наказ короля м. Аугсбург усіляко сприяти Ульріху фон Хохштетену при пошуку єврейського майна: "Ми, Людвіг милістю Божою Римський імператор … Ульріха … відправили … майно євреїв Аугсбурга, яке вони по собі лишили, віддали і приписали місту … він це саме майно має і може купити, передати і купити за пфеніги" [13, с. 18].

У 1350 р. король Карл IV надав місту право знову приймати євреїв на свою територію протягом 12 років, з можливістю стягувати з них щорічні відсотки та податки в обмін на гарантії захисту, які надавав правитель. До того, як минув зазначений термін, імператор у 1359 р. продовжив його дію ще на 20 років від закінчення першого періоду [6, с. 166]. Поступово кількість єврейського населення в місті зростала: у 1355 р. в податкових книгах було зафіксовано 18 єврейських сімей, у 1356 р. – 23, 1368 р. їх кількість становила 40, а з 1382 р. – 46 сімей. Станом на 1385 р. в Аугсбурзі проживало близько 200 євреїв [19].

У 1361 р. зустрічається лист Карла IV про те, що притягнути до відповідальності або починати судове провадження проти представників єврейської громади м. Аугсбург може лише місцевий фогт: " …ми всім євреям нашим та імперським камеркнехтам ... даруємо цим листом особливий привілей … ніхто із будь-яких інших суддів не повинен викликати або звинувачувати [євреїв] поза містом Аугсбург, окрім тільки за винятком самого нашого і імперського фогта Аугсбурга …" [9, с. 94]. У випадку звернення до іншого судді та порушення цього наказу " … це [рішення – прим. Р. А.] має стати повністю недійсним і неіснуючим і не повинно також завдати жодної шкоди тим самим євреям …" [9, с. 95].

Термін дії цього указу не зазначається, але згадується: "Ця наша милість має настільки довго бути і силу мати, наскільки зазначають листи, що ми давали тим самим бюргерам Аугсбурга від євреїв раніше проти того ж самого" [9, с. 95]. Імовірно, подібні факти неправомірного суду над представниками єврейської громади зустрічалися і раніше і сприймалися королем як зазіхання на його право вищої юрисдикції над аугсбурзькою іудейською громадою.

Упродовж XIV ст. Аугсбург здійснював спроби закріпити за собою право на керування єврейською громадою в обхід королівської влади, зокрема після отримання привілею Кала IV у 1353 р. Перш ніж повністю скористатися цим правом, потрібно було виплатити компенсацію тим, кому раніше були надані права збирати податки з аугсбурзьких євреїв [6, с. 166]. Місту потрібно було викупити ці права, передані Петеру фон Хохенеку в 1330 р., і які його сини Андреас, Бертольд і Ганс фон Хохенеки успадкували від нього. Купівля відбулася у 1364 р. [19].

У результаті цих подій місто вважало, що отримало виняткове право на податки, сплачувані єврейським населенням. Король сприйняв це як претензії на своє верховенство над єврейським населенням. Іншою причиною таких дій з боку короля, скоріше за все, стало зазіхання на його право або право його наступників знімати чи передавати своїм підданим обов'язок стягнення податків зі своїх "камеркнехтів" [19].

Аугсбурзька рада виступила проти імператорського прохання, заборонила покидати єврейському населенню місто, доки суперечка не буде розв'язана, а також змусила їх присягнути місту. У відповідь у 1373 р. правитель видав листи з наказом оштрафувати та покарати місто. Після відповідних виплат у 1374 р. він помилував

аугсбурзьких бюргерів, проте наступного року єврейська громада була вигнана з міста. Згодом вона отримала можливість повернутися [6, с. 167].

Новий конфлікт із містом спричинило списання королем боргу єврейської громади в 1390 р. Місто відмовилося передавати частину списаних боргів королівській палаті, на що у відповідь королівські чиновники спробували конфіскувати майно місцевих купців. В результаті голова уряду Баварії (пізніше також ландфогт у Швабії) Борсібой фон Свінар подав від імені короля позов проти міста до королівського магістрату у Празі [6, с. 169]. Суд заборонив чіпати майно міських купців: "… ми постановляємо вищезазначеному пану Борсібою … у володіння вищеописаного майна всіх … не брати, як було приписано" [21, с. 170]. При цьому місто, імовірно, сплатило вищезазначену суму королівській адміністрації, і в 1392 р. отримало привілеї від королівського двору приймати ще 12 років до свого двору єврейське населення, а також віддавати королю частину від податку єврейської громади [6, с. 171].

Наприкінці XIV – на початку XV ст. змінюється правовий статус єврейського населення всередині міста. Єврейська громада ставала менш мобільною, а протиставлення її міському населенню дедалі поглиблювалося. У XIII–XIV ст. набуття громадянства всередині м. Аугсбург здійснювалося за допомогою механізму гарантування захисту і права проживання шляхом набуття громадянства або через документально підтверджену угоду про прийом до громадянства. Останній пункт підходив для єврейського населення, яке періодично змінювало місце проживання і мало змогу набути основні права і свободи громадянина міста, при цьому залишаючись мобільним. Проте постанови міської ради від 1397 і 1419 рр., які наголошували на обов'язковому громадянстві всередині міста, вплинули на мобільність єврейського населення [7].

Аугсбург остаточно визнав за королем право стягнення податків з єврейського населення у XV ст. У випадках спроб і претензій до єврейського населення з боку місцевих князів міська рада посилалася на привілеї, надані Аугсбургу королем. Наприклад, пфальцграф Йоханн фон Ноймаркт, який вів війну проти Богемії в 1404–1405 рр., почав вимагати з єврейського населення німецьких міст, зокрема й Аугсбурга, стягнення податків на свою користь для ведення бойових дій. Рада міста оскаржила його наказ, посилаючись на "Свободи та послання", які надав їм імператор: "… він сам іде проти "Свобод та послань", у яких євреї "що знаходяться на нашій території та є нашими бюргерами" та, через кілька років, "все ще частково залишаються на цій території", будуть захищені від втручання сторонньої особи. Тільки місто впродовж цього часу мало право їх обкладати податками" [5, с. 372].

У цей самий період посилюється регламентація соціального становища євреїв, яка корелювалася із відносинами між містом та королівською владою. Про це свідчить упровадження спеціальних позначень для цього населення. Так, 21 квітня 1432 р. міська рада Аугсбурга звернулася до короля Сигізмунда Люксембурга (1411–1437), який сповістив їх про свою коронацію в Італії 25 листопада 1431 р., з листом подяки та привітань, до яких було додано "zedula inclusa" ("доданий лист"), де місто просило надати право позначати єврейське населення. Подібний лист такого самого змісту надійшов канцлеру Каспару Шліку 22 квітня того ж року [5, с. 374].

У додатку йдеться про те, що "… іудейство, яке проживає у нашому місті, прикрашають і носять настільки відкритий одяг і священницьке [скоріше за все йдеться про "подібне до священницького" – прим Р. А.] облачення, що за звичайними й особливими рухами, які ви не зовсім розпізнаєте, їх привітаєте як священників, знімаючи капелюхи і ковпаки, і уклонитеся та іншу честь виявите, відповідно [про це – прим. Р. А.] до нас багато слів доходять і нас також взагалі дуже турбують…" [3, с. 375].

Описи акцентували увагу на схожості одягу євреїв з одягом священників, щоб більше підкреслити ситуацію, яка склалася у кафедральному місті, і потребу певного відділення єврейського населення від спільноти бюргерства. Німецький дослідник К. Йорг слушно наголошує, що скоріше за все подібні аргументи вже були відомі королю і мали вплинути на його рішення стосовно пропозиції Аугсбурга. Детальний опис т. зв. "неправомірних" дій євреїв давав можливість правителю або королівській канцелярії забезпечити Аугсбург бажаними привілеями [8, с. 71].

Лист засвідчує, що практика подібного "маркування" єврейського населення вже була широко розповсюджена всією територією держави: " … вони [євреї – прим. Р. А.] в багатьох кінцях і великій кількості земель, як ми чули, є помічені й позначені …" [3, с. 375].

Відповідно місто просить короля видати спеціальне позначення для цієї групи населення: "…просимо ми Вашу королівську могутність … через ваш королівський лист – послання порекомендувати нам зробити позначеним знаком на їхньому одязі єврейське населення, яке проживає в нашому місті" [3, с. 375].

К. Йорг наголошує, що лист до короля свідчить про визнання самим м. Аугсбургом королівських претензій на регулювання становища євреїв всередині міста. Відповідні посилання існували з огляду на статус євреїв як королівських слуг. Король Сигізмунд намагався посилити королівську владу над єврейським населенням, а також використати ці права із фінансовою метою, зокрема для отримання потенційних позик [8, с. 71]. Тому спочатку Сигізмунд проігнорував прохання Аугсбурзької ради.

Лише після низки звернень до короля 23 вересня 1434 р. були все ж таки введені позначки для єврейського населення, що стало початком подальших заходів, направлених на послаблення соціального становища єврейського населення в місті. Так, у 1436 р. було скасовано т. зв. єврейський суд, який засідав у синагозі й був вирішальним у суперечках між християнами та євреями. Його замінив комітет, який збирався у мерії і складався виключно із християн. 7 липня 1438 р. рада прийняла рішення про вигнання аугсбурзьких євреїв з міста терміном до літа 1440 р. [8, с. 71]. Проте назад до міста до кінця XV ст. вони більше не повернулися.

Отже, у XIV ст. відбуваються зміни у відносинах між міською радою та центральною владою щодо врегулювання соціального становища єврейського населення м. Аугсбург. Якщо у XIII ст. правова регламентація життя єврейської громади відбувалася у взаємодії між королем, єпископом та місцевою адміністрацією, то на початку Пізнього Середньовіччя взаємодія відбувалася безпосередньо між королем і містом. Король зберіг за собою право нарівні з містом збирати податки з єврейського населення, надавати місту право регламентувати соціальне і правове становище цієї громади всередині міста. Водночас у цей період відбуваються невдалі спроби ради міста перебрати на себе повноваження знімати податки з єврейського населення, але вони були припинені імператором.

У XV ст. м. Аугсбург остаточно визнає за королем юрисдикцію збирання податків від єврейської громади, а також на прохання міста сприяє її відокремленню від спільноти бюргерства шляхом запровадження маркування євреїв.

Перспективи дослідження цього питання залишаються відкритими. Зокрема, варто більш детально дослідити вплив королівських постанов на відносини між бюргерами і єврейською громадою всередині міста, регуляцію становища єврейського населення щодо королівської влади згідно зі зведенням законів 1276 р., а також їхнє змінення впродовж XIV–XV ст.

Список використаних джерел

1. Подаляк Н. Г. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVIII століть / Н. Г. Подаляк. – К. : Темпора, 2009. – 360 с.
2. Юсим М. А. Евреи в средневековых городах европейского Запада / М. А. Юсим // Город в средневековой цивилизации Западной Европы / под ред. А. А. Сванидзе. – М. : Наука, 1999. – Т. 1. – С. 225–231.
3. Beilage III. 375 (Brief. III Bl. 175b Nr. 765.) / Die Augsburger Juden im 15. Jahrhundert // Die Chroniken der schwäbischen Städte. Augsburg /// Hrsg. K. Hegel. – Leipzig: Verlag von G. Hirzel. – 1866. – Bd. 2. – S. 375.
4. Des Kaisers Räthe geloben, dass die gefangenen Juden nicht loslassen werden, bis diese der Stadt Augsburg ihre Trostbriefe heransgegeben haben. 1337, 8. Januar / Urkundenbuch der Stadt Augsburg. Die Urkundern vom Jahre 1104–1346 // Hrsg. Ch. Meyer. – Augsburg: Lampart und Comp., 1874. – Bd. 1. – S. 318.
5. Die Augsburger Juden im 15. Jahrhundert / Die Chroniken der schwäbischen Städte. Augsburg // Hrsg. K. Hegel. – Leipzig: Verlag von G. Hirzel. – Bd. 2. – S. 372–381.
6. Die Forderungen K.Karl IV. und Wenzel's an der Stadt Augsburg der Jude wegwn / Die Chroniken der schwäbischen Städte. Augsburg // Hrsg. K. Hegel. – Leipzig: Verlag von G. Hirzel. – Bd. 1. – S. 166–172.
7. Hirsch H. K. Juden in Augsburg [Electronic resource] / H. K. Hirsch. – Stadtlexicon Augsburg. – Access mode : https://www.wissner.com/stadtlexikon-augsburg/aufsaetze-zur-stadtgeschichte/73-juden-in-augsburg
8. Jörg K. Reformdiskussion und Abgrenzung. Christen und Juden in Augsburg zur Zeit des Basler Konzils / K. Jörg // Integration und Desintegration der Kulturen im europäischen Mittelalter // Hg. M. Borgolte, J. Dücker, M. Müllerburg, B. Schneidmüller. – 2011. – S. 68–81.
9. Kaiser Karl IV, verleiht den in der Stadt Augsburg wohnenden Juden die Gnade, dass sie nur vor dem Reichsvogt in der Stadt belangt werden dürfen. 1361, 25. Januar / Urkundenbuch der Stadt Augsburg. Die Urkundern vom Jahre 1347–1399 // Hrsg. Ch. Meyer. – Augsburg : Lampart und Comp., 1878. – Bd. 2. – S. 94–95.
10. Kaiser Ludwig bezeugt, dass die Juden zu Augsburg der Stadt die Trostbriefe zurückgegeben haben, und verspricht dass die Widerspenstigen festgehalten bleiben sollen. 1337, 10. Januar / Urkundenbuch der Stadt Augsburg. Die Urkundern vom Jahre 1104–1346 // Hrsg. Ch. Meyer. – Augsburg : Lampart und Comp., 1874. – Bd. 1. – S. 319.
11. Kaiser Ludwig verpfandet dem Peter von Hohenegg für ein Darlehen von 100 Mark Silbers die Jahressteuer der Augsburger Juden. 1330, 8. Juni / Urkundenbuch der Stadt Augsburg. Die Urkundern vom Jahre 1104–1346 // Hrsg. Ch. Meyer. – Augsburg : Lampart und Comp., 1874. – Bd. 1. – S. 262.
12. Kaiser Ludwig weist die Jahressteuer der Augsburger Juden an Peter von Hoheneck. 1338, 28. Januar / Urkundenbuch der Stadt Augsburg. Die Urkundern vom Jahre 1104–1346 // Hrsg. Ch. Meyer. – Augsburg: Lampart und Comp., 1874. – Bd. 1. – S. 328.
13. König Karl IV. befiehlt dem Rathe und den Bürgern der Stadt Augsburg, seinem Schenken Ulrich von Hochstetten bei der Aufsuhung des ihm angewiesenen Judenguts in aller Weise behilflich zu sein. 1348, 6. Dezember / Urkundenbuch der Stadt Augsburg. Die Urkundern vom Jahre 1347–1399 // Hrsg. Ch. Meyer. – Augsburg: Lampart und Comp., 1878. – Bd. 2. – S. 18.
14. König Ludwig versetzt die Juden zu Augsburg für 300 Mark Silber an Peter von Hoheneck dergestalt, das sie diesem jährlich 60 Pfand Pfennige bezahlen sollen. 1330, 8. Juni / Urkundenbuch der Stadt Augsburg. Die Urkundern vom Jahre 1104–1346 // Hrsg. Ch. Meyer. – Augsburg : Lampart und Comp., 1874. – Bd. 1. – S. 261–262.
15. Maier G. Händler, Ärzte, Bauarbeiter: die wirtschaftlichen Tätigkeitsfelder der Augsburger Juden 1276 – 1348 / G. Maier // Die Juden in Schwaben // Hrsg. v. M. Brenner, S. Ullmann. – Munchen : Oldenbourg Verlag, 2013. – S. 41–62.
16. Maier G. Juden und Christen in den Kathedralstädten Augsburg, Regensburg, Salzburg und Passau während der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts [Electronic resource] / G. Maier. – 2013. – 413 s. – Access mode : https://ubt.opus.hbz-nrw.de/opus45-ubtr/frontdoor/deliver/index/docId/663/file/Dissertation_Gregor_Maier.pdf
17. Mutschele S. Juden in Augsburg 1212–1440, Diss. phil. Stuttgart 1996 / S. Mutschele ; Universität Stuttgart. – Stuttgart, 1996. – 343 S.
18. Schimmelpfennig B. Christen und Juden im Augsburg des Mittelalters / B. Schimmelpfennig // Judengemeinden in Schwaben im Kontext des Alten Reiches // Hrsg. R. Kießling. – Berlin : Akademie Verlag, 1995. – S. 23–38.
19. Steinthal F. Unter Karl IV / F. Steinthal // Geschichte der Augsburger Juden im Mittelalter. – Berlin : Ebering, 1911. – Access mode : http://www.lexikus.de/bibliothek/Geschichte-der-Augsburger-Juden-im-Mittelalter/Aeussere-Geschichte-der-Juden-in-Augsburg/Unter-Karl-IV.
20. Steinthal F. Unter Ludwig dem Bayern / F. Steinthal // Geschichte der Augsburger Juden im Mittelalter. – Berlin : Ebering, 1911. – Access mode : http://www.lexikus.de/bibliothek/Geschichte-der-Augsburger-Juden-im-Mittelalter/Aeussere-Geschichte-der-Juden-in-Augsburg/Unter-Ludwig-dem-Bayern
21. Urtheil des königlichen Hofgerichts in Sache Borsibois von Swinar gegen die Stadt Augsburg. Prag, 1392, Mai 3 / Die Chroniken der schwäbischen Städte. Augsburg // Hrsg. K. Hegel. – Leipzig : Verlag von G. Hirzel. – Bd. 1. – S. 170–171.

References

1. Podalyak, N.H. (2009). Mighty Hansa. Commercial space, urban life and diplomacy of the XII – XVIII centuries. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian]
2. Yusym, M.A. (1999) Jews in the medieval cities of the European West. In A.A. Svanidze (Eds.), City in the medieval civilization of Western Europe. – Moscow: Nauka. Pp. 225–231. [In Russian]
3. (1866) Supplement III. 375 (Letter. III Supl. 175b Nr. 765.). The Augsburg Jews in the 15th century. K. Hegel (Eds.). The Chronicles of the Swabian Cities. Augsburg. – Leipzig: Verlag von G. Hirzel. Bd. 2. P. 375 [In German]
4. (1874) The Emperor's councilors swear that the captured Jews will not be released until they have given the city of Augsburg their letters of consolation. 1337, January 8th. Ch. Meyer (Eds.). Document book of the city of Augsburg. The documents from the years 1104–1346 – Augsburg: Lampart und Comp. Bd. 1. P. 318 [In German]
5. (1866) The Augsburg Jews in the 15th century. K. Hegel (Eds.). The Chronicles of the Swabian Cities. Augsburg. – Leipzig: Verlag von G. Hirzel. Bd. 2. P. 372–381 [In German]
6. (1865) The demands of Karl IV and Wenzel on the city of Augsburg because of the Jews. K. Hegel (Eds.). The Chronicles of the Swabian Cities. Augsburg. – Leipzig: Verlag von G. Hirzel. Bd. 1. – Pp. 166–172 [In German]
7. Hirsch, H.K. Jews in Augsburg. – City lexicon Augsburg. – Access mode : https://www.wissner.com/stadtlexikon-augsburg/aufsaetze-zur-stadtgeschichte/73-juden-in-augsburg [In German]
8. (2011) Jörg K. Reformdiskussion und Abgrenzung. Christen und Juden in Augsburg zur Zeit des Basler Konzils. M. Borgolte, J. Dücker, M. Müllerburg, B. Schneidmüller (Eds.). Integration und Desintegration der Kulturen im europäischen Mittelalter. – S. 68–81.
9. (1878) Emperor Karl IV grants the Jews living in the city of Augsburg the grace that they may only be prosecuted in the city before the Reichsvogt. 1361, January 25th. Ch. Meyer (Eds.). Document book of the city of Augsburg. The documents from the years 1347–1399. – Augsburg: Lampart und Comp. Bd. 2. Pp. 94–95. [In German]
10. (1874) Emperor Ludwig testifies that the Jews of Augsburg have returned the letters of consolation to the city and promises that the recalcitrant should remain detained. 1337, January 10th. Ch. Meyer (Eds.). Document book of the city of Augsburg. The documents from the years 1104–1346. – Augsburg: Lampart und Comp. Bd. 1. P. 319. [In German]
11. (1874) Emperor Ludwig pledged the annual tax of the Augsburg Jews to Peter von Hohenegg for a loan of 100 silver marks. 1330, June 8th. Ch. Meyer (Eds.). Document book of the city of Augsburg. The documents from the years 1104–1346. – Augsburg: Lampart und Comp. Bd. 1. P. 262. [In German]
12. (1874) Emperor Ludwig instructs Peter von Hoheneck to pay the annual tax for the Jews of Augsburg. 1338, January 28th. Ch. Meyer (Eds.). Document book of the city of Augsburg. The documents from the years 1104–1346. – Augsburg: Lampart und Comp. Bd. 1. P. 328 [In German]
13. (1878) King Karl IV orders the council and the citizens of the city of Augsburg to help his benefactor Ulrich von Hochstetten in all ways with the search for the Jewish property assigned to him. 1348, December 6th. Ch. Meyer (Eds.). Document book of the city of Augsburg. The documents from the years 1347–1399. – Augsburg: Lampart und Comp. Bd. 2. P. 18 [In German]
14. (1874) King Ludwig transfers the Jews of Augsburg to Peter von Hoheneck for 300 marks of silver in such a way that they are to pay him 60 pfennigs a year as a deposit. 1330, June 8th. Ch. Meyer (Eds.). Document book of the city of Augsburg. The documents from the years 1104–1346. – Augsburg: Lampart und Comp. Bd. 1. Pp. 261–262. [In German]
15. Maier, G. (2013) Merchants, doctors, construction workers: the economic fields of activity of the Augsburg Jews 1276 – 1348. M. Brenner, S. Ullmann (Eds.) The Jews in Swabia. – Munchen: Oldenbourg Verlag. Pp. 41–62. [In German]
16. Maier, G. (2013) Juden und Christen in den Kathedralstädten Augsburg, Regensburg, Salzburg und Passau während der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts. – 406 P. – Access mode : https://ubt.opus.hbz-nrw.de/opus45-ubtr/frontdoor/deliver/index/docId/663/file/Dissertation_Gregor_Maier.pdf [In German]
17. Mutschele, S. (1996) Jews in Augsburg 1212–1440. Dissertat phil., Stuttgart. [In German]

18. Schimmelpfennig, B. (1995) Christians and Jews in Augsburg in the Middle Ages. R. Kießling (Eds.). Jewish communities in Swabia in the context of the Old Kingdom. – Berlin: Akademie Verlag. Pp. 23–38. [In German]

19. Steinthal, F. (1911) Under Karl IV. History of the Augsburg Jews in the Middle Ages. – Berlin: Ebering. http://www.lexikus.de/bibliothek/Geschichte-der-Augsburger-Juden-im-Mittelalter/Aeussere-Geschichte-der-Juden-in-Augsburg/Unter-Karl-IV [In German]

20. Steinthal, F. (1911) Under Ludwig the Bavarian. History of the Augsburg Jews in the Middle Ages. – Berlin: Ebering. http://www.lexikus.de/bibliothek/Geschichte-der-Augsburger-Juden-im-Mittelalter/Aeussere-Geschichte-der-Juden-in-Augsburg/Unter-Ludwig-dem-Bayern [In German]

21. (1865) Judgment of the royal court in the matter of Borsibois von Swinar against the city of Augsburg. Prague, 1392, May 3. K. Hegel. (Eds.). The Chronicles of the Swabian Cities. Augsburg. – Leipzig: Verlag von G. Hirzel. Bd. 1. Pp.170–171

Надійшла до редколегії 05.05.22

A. Rundichuk, PhD Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BETWEEN THE KING AND THE CITY: THE JEWISH COMMUNITY OF AUGSBURG AND THE GOVERNMENT IN THE 14TH-15TH CENTURIES

In the late Middle Ages on the territory of the cathedral city of Augsburg were two Jewish settlements, which were formed in the XII-XIII cent. In High Middle Ages, the administration of the Jewish community was made through the mediation of city, bishop and king. However, in the XIV-XV cent. the main interaction regarding the settlement of the life of the Jewish community took place between the king and the city. At the same time, were formed the main legal acts, which regulated the relations between the local population and the Jewish community, its social status.

Augsburg Jews were under the jurisdiction of the king and paid taxes to the state treasury in exchange for security guarantees. Legal regulation of the Jewish population of Augsburg, the resolution of disputes between Christians and Jews was carried out with the participation of the city or a person appointed by the king. The city council tried to take precedence in the tax collection procedure, which was perceived by the king as an encroachment on his authority. Such conflicts were resolved by imposing fines on the city or through the courts. In addition, members of the Jewish community were lenders to both the ruler and the burghers and the city council, which often led to misconduct against Jews by the authorities, including arrests and extortion of debtors, and de facto write-offs of the debts.

The change in the Jewish community of Augsburg, as in other German medieval cities, depended on the waves of the plague, which often led to pogroms, organized on baseless accusations of causing the disease, followed by the expulsion of the Jewish population from the city. At the same time, most debtors were given the opportunity not to pay debts to their lenders. Besides, the property of the Jewish community passed into the hands of the emperor and princes. From the XV cent., Augsburg, following the example of other German cities, introduced special markings for the Jewish population.

Keywords: German city, Augsburg, XIV-XV centuries, Jewish community, king, city council.

УДК 929.731:395(476+474.5)(094.71)"1440-1492"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153.10

О. Ящук, асп.
e-mail: jocundis@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6818-7268
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"САМЪ ВЕЛИКИИ КНЯЗЬ ПРИ ВСИХ ПАНЕХЪ": МОНАРША ТИТУЛАТУРА В КНИГАХ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ ЧАСУ ПРАВЛІННЯ КАЗИМИРА ЯГЕЛЛОНЧИКА (1440–1492)

Проаналізовано титулатуру, що використовується в текстах документів із книг Литовської метрики часів правління Казимира Ягеллончика. Охарактеризовано систему презентації верховної влади через титул та її рецепцію підданими. Визначено хронологічні особливості застосування титулатури в зазначений період. Розглянуто структуру титулу, механізми його вживання в межах одного документа й утворення титульних формул. Досліджено особливості титулатури великого князя Казимира та його попередників, а також уживання титулу "король".

Ключові слова: титулатура, титул, верховна влада, Велике князівство Литовське, Литовська метрика, канцелярія ВКЛ, Казимир Ягеллончик.

Актуальність теми. Постановка проблеми. Найбільшу репрезентативну роль у демонстрації влади правителя, обґрунтуванні її природи та винятковості відіграє титулатура. Титул, що є наймісткішою з можливих форм маніфестації прерогатив владаря, презентує відповідний образ правителя і його прерогатив реципієнтам інформації. Під впливом цієї маніфестації формується сприйняття влади. Тому в дослідженні суспільних уявлень про верховну владу доби Середньовіччя та ранньомодерного часу одним із ключових аспектів аналізу є розгляд титулатури.

Водночас ключовим каналом комунікації, через який відбувається трансляція самою верховною владою пропонованої підданим системи уявлень про себе та свої прерогативи, є офіційні документи.

При дослідженні системи уявлень про верховну владу, її характер та прерогативи у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) XV ст. важливим є розгляд титулу володаря у синхронних часу документах. Одним з найбільш репрезентативних масивів подібної інформації є документи із книг Литовської метрики (далі – ЛМ).

Саме цей комплекс джерел, що безпосередньо походить із культурно-політичного простору ВКЛ, дозволяє розглянути титул володаря в тій формі, у якій він транслюється з боку верховної влади та, водночас, у формі, у якій відбувається його рецепція підданими.

Протягом тривалого часу ЛМ не розглядалась комплексно, як цілісна нерозривна сукупність документів різних видів і типів. Як підкреслював М. Ковальський, переважало споживацьке ставлення, коли з метрики черпалися певні факти без урахування їх взаємозв'язку [23, с. 7]. На його думку, одним зі способів значно підвищити інформаційну віддачу від досліджуваних матеріалів може стати застосування кількісних методів розвідки [23, с. 9].

Книги Литовської метрики часу правління Казимира Ягеллончика є одночасно репрезентативною і доволі компактною збіркою документів із різних сфер суспільного життя, що стосуються чітко окресленого проміжку часу – 1440–1492 рр. Їхній аналіз потенційно дозволяє сформувати цілісне бачення картини ментальних домінант суспільної свідомості, притаманних саме тому часу і простору.

Аналіз джерел і літератури. Джерельну базу дослідження становить сукупність документів, вміщених до книг Литовської метрики часу правління Казимира Ягеллончика, а саме книг записів № 3 (далі – ЛМ3) [3], № 4 (далі – ЛМ4) [4] та № 5 (далі – ЛМ5) [5]. Для аналізу презентації і рецепції титулатури верховної влади у другій половині XV ст. увесь масив документів, включений до цих книг, розглядається як єдине ціле, комплексний зріз сенсів та образів, притаманний епосі.

Слід зауважити, що термін "метрика" як назва аналізованої збірки письмових матеріалів є достатньо пізнім, а первинно книги Метрики, що перебувають у фокусі дослідження, озаглавлені як "*Во имя Боже. То сут книги, кому корол именья роздал*" [3, с. 19]; "*Книги – данина короля его м(и)л(о)сти кн(я)зем и паном, и двораном, и земяномъ, и всимъ, кому што господаръ далъ, какъ приехалъ корол к Городну з Ляхов*" [4, с. 27]; "*Книги судовые и данина короля его м(и)л(о)сти Казимера*" [4, с. 109].

До ЛМ3 вміщено короткі записи великих князів литовських Казимира та Олександра про дарування земель і людей, а в кінці книги – опис міст Вінниці, Житомира та Чуднова. Хронологічно матеріали ЛМ3 охоплюють період 1440–1498 рр., проте більшість записів не датовані або позначені індиктом, тому встановити точні дати інколи доволі важко [3, с. 9]. Оскільки час правління Казимира Ягеллончика складається із двох періодів – до коронації його польським королем у 1447 р. і після неї, що прямо впливає на титулатуру, то для цілей хронологічної атрибуції актів ЛМ3 у статті використано датування, запропоноване Е. Савіщевасом [9].

Основну частину ЛМ3 становить Книга данин Казимира, яка є збіркою числових реєстрів, що існували до того як окремі одиниці [15, с. 73]. При збиранні та вписуванні реєстрів у книгу також були включені в невеликій кількості, порівняно з кількістю реєстрів і записів у них, документи, виписані текстуально. Вони розміщені в різних місцях книги – між реєстрами та в її кінці [15, с. 76].

М. Бережков вважає, що книга загалом була складена не раніше 80-х рр. XV ст., коли у канцелярії ВКЛ складались книги-збірки раніше створених документів [15, с. 76–77].

Саме найдавніша частина ЛМ3 – Книга данин Казимира (у складі ЛМ3 аркуші 1–74 [3, с. 19–70]) – становить найбільший інтерес для дослідження титулатури. За спостереженнями М. Бережкова, вміщені до неї матеріали переважно стосуються 40-х – першої половини 50-х рр. XV ст. [15, с. 77]. Проте КД містить і записи, що фіксують події 60-70-х рр. того самого століття. Також книга містить опис міст і сіл південно-західної частини Київської землі, що були складені у 70-х роках XV ст. (у складі ЛМ3 аркуші 90–94 [3, с. 86–91]).

Документи ЛМ4 хронологічно охоплюють період 1479–1491 рр., але, як зазначає М. Бережков, ця книга,

© О. Ящук, 2022

хоча й містить матеріал лише часів правління Казимира, має набагато складнішу будову, ніж ЛМ3 [15, с. 78].

Книга містить документи кількох видів – окремі книги періоду, серед яких виділяються книга данин та судових справ (документи № 62–127) і дві книги посольств (документи № 24–54 та 128–137), у яких знаходяться документи дипломатичної переписки Казимира Ягеллончика, а також лист панів-ради литовських до панів-ради польських. До іншої великої групи документів належать реєстри грошових і речових виплат господаря князям, панам, дворянам, боярам та іншим особам (документи № 1.1–1.9; 13.1–13.3; 16.3–16.12; 18.1–18.4; 23.1–23.18), які, хоча й належать до однієї книги виплат, але не становлять окремої суцільної частини ЛМ4, а чергуються, переважно з актами книги оренд (документи № 2–12; 14-15). Інші документи містяться між означеними основними групами або в кінці ЛМ4 – це інвентар Кременця (№ 59); записи про подарунки королю від Пскова (№ 60), видачу документів із канцелярії великого князя (№ 139), Ржевську волость (№ 140); поіменний перелік князів, бояр, слуг Смоленської землі (№ 141.1–141.23), список подарунків, надісланих князю тверському (№ 142) та ін. [4, с. 5–6].

Окрім документів ЛМ3 та ЛМ4, до часу правління Казимира належить ще одна збережена книга дипломатичних актів, озаглавлена "*Здесь писаны старие докончанья Казимера, короля, коли еще был великимъ кн(я)земъ*" [5, с. 350], що вміщена до ЛМ5 між книгою посольств великого князя Олександра і його ж книгою данин (документи № 533–547 [5, с. 350–364]). Документи в ній розміщені без хронологічної послідовності, більшість із них належать до 40-х рр. XV ст., один – до 1459 р., один – до 1483 р. Також у складі ЛМ5 збережено кілька окремих документів 70-80-х рр. XV ст. (№ 92 та 156 [5, с. 76, 102]) – судове рішення і данина.

Наявна джерельна база характеризується різноманітністю складу й охоплює весь час правління Казимира Ягеллончика, що робить її цілком достатньою для проведення дослідження титулатури правителя.

Дослідження ЛМ почалися наприкінці XIX ст., коли С. Пташицьким було видано її опис. У 1946 р. побачило світ найбільше до останнього часу дослідження метрики – монографія М. Бережкова, де автор розглядає склад книг метрики до 1522 р. [15]. Зі спеціальних праць, присвячених функціонуванню великокнязівської канцелярії, слід виділити монографію А. Груші [18], якому також належить узагальнююча розвідка з історії розвитку документальної писемності ВКЛ загалом [17]. Серед найновіших досліджень метрики необхідно виділити колективну працю литовських дослідників А. Дубоніса, Д. Антанавічуса, Р. Рагаускене і Р. Шмігелскіте-Стукене [12] та її англомовне видання [13], де детально проаналізовано історію ЛМ від створення її книг і дотепер і можна знайти розширене подання історіографії проблеми. У контексті аналізу ЛМ3 важливим є згадане вище дослідження Е. Савіщеваса [9], присвячене книзі данин Казимира, у якому, датуючи акти, вміщені до ЛМ3, дослідник піддав сумніву концепцію М. Бережкова про те, що кількість надань маєтностей великим князем суттєво скорочується із середини 50-х рр. XV ст.

Серед дослідників проблематики титулатури правителів ВКЛ слід виділити Я. Адамуса, який одним із перших поставив питання про ґенезу титулу "Великий князь" [1]. Також походженню титулу правителя присвячено публікації Л. Скурвідайте [10; 11] та А. Дзярновіча [19–21].

Деякі аспекти походження і побутування титулу "господар" розглядав А. Золтан [22]. Огляд побутування титулатури зробив Е. Гудавічус [2]. До титулу "король" у своїй розвідці звертається Р. Петраускас [6], аналізуючи його в контексті проєктів коронації, наступності корони, королівської винятковості та мотивів коронації. Окремі побутування титулатури у середовищі литовської еліти досліджував Я. Рогульський [8].

Змінам династичної родової свідомості та їх впливу на титулатуру XV – початку XVI ст. присвячено дослідження Р. Р. Трімонене [14]. Також варто зазначити дослідження автора цієї статті, що стосуються проблеми титулатури в білорусько-литовському літописанні [24; 26–28] та Литовській метриці, на прикладі книги записів № 8 [25].

Проте, незважаючи на певну розробку в історіографії, наявні дослідження торкаються лише окремих, часто спорадичних, хронологічно обмежених аспектів проблеми, результатом чого стала відсутність на сьогодні як спеціальних узагальнюючих праць щодо титулатури правителя ВКЛ, так і детального аналізу титулів, що містяться в комплексі документів ЛМ.

Постановка завдання. Метою статті є реконструкція системи презентації верховною владою ВКЛ самої себе та своїх владних прерогатив через титулатуру правителя і дослідження рецепції маніфестованого титулу з боку підданих за даними сукупності документів книг Литовської метрики, які хронологічно належать до часів правління Казимира Ягеллончика, що розглядається як єдине ціле. Досягнення мети дослідження реалізується шляхом послідовного розв'язання таких цілей: визначення методу квантифікації інформації про титулатуру в документах ЛМ3, ЛМ4 та ЛМ5 і форми її фіксації; збирання інформації; подальшої обробки отриманих результатів за різноманітними показниками; безпосереднього аналізу: системи презентації верховної влади через титул у всій сукупності документів загалом, побутування титульних формул у межах окремого документа; застосовуваних до правителя почесних означень та епітетів; поєднань окремих титулів; виявлення системи титулування попередніх правителів; титулатури в документах, що не складені безпосередньо від імені владаря.

Виклад основного матеріалу. Як наголошувалося у статті [25], присвяченій титулатурі у книзі записів № 8 Литовської метрики, презентація титулу правителя може відбуватися на різних рівнях, у різних сферах і бути спрямованою на сприйняття як усередині держави власними підданими, так і як маніфестації своїх владних прерогатив на міждержавному рівні [25, с. 56]. Тому в масиві документів книг ЛМ часу правління Казимира Ягеллончика (далі – Книги Казимира) можна виокремити ті, де контрагентами зафіксованих відносин стають лише суб'єкти, що прямо належать до простору ВКЛ, і ті, де зафіксовано взаємодії міждержавного рівня. Таким чином, відповідно до характеру документів наявні в них презентації титулу можна умовно класифікувати на зовнішні (за межі ВКЛ) та внутрішні.

З огляду на те, що сприйняття титулатури правителя підданими і відображення її в їхній системі уявлень відбувається під впливом презентації саме внутрішньополітичного рівня, серед загального масиву документів Книг Казимира фокус дослідження необхідно зосередити саме на пласті документів, у яких його відображено. Тому з аналітичної сукупності для здійснення квантифікації необхідно виключити дипломатичні документи книг посольств, вміщені до ЛМ4 та книги "докончань", включеної до ЛМ5.

Під час дослідження до масиву даних застосовано методику суцільного аналізу. В окресленій таким чином досліджуваній сукупності ідентифіковано 544 титули та почесні звертання щодо правителів ВКЛ. Відповідно до

розробленої раніше методики [25, с. 56] цю сукупність необхідно структурувати за датою створення документа, владарем, до якого вжито відповідну титулатуру, при цьому враховуючи, чи є він сучасником створення документа. В аналітичній сукупності щодо кожної позиції необхідно враховувати, хто є адресантом і адресатом, тип і тематику документа. Крім цього, для отримання вірогідних результатів уся аналізована титулатура має бути розподілена на дві групи: 1) перше вживання титулу правителя в документі; 2) всі наступні вживання. Також під час аналізу варто враховувати походження вжитого титулу: аналізований документ складено від імені правителя, підданих або вжито у внутрішньо-канцелярському записі.

Загалом, аналізуючи усю сукупність ідентифікованих у документах Книг Казимира згадок правителів, можна виокремити 45 різних варіантів титулів і позначень, серед яких 41 застосовується до самого Казимира. Структуру титулатури загалом у Книгах Казимира узагальнено представлено в табл. 1.

Як бачимо з табл. 1, титул правителя вживається як в розширеному, більш повному варіанті, наприклад *"Казимир, Божью м(и)л(о)стью корол полским, великии кн(я)зь литовскии, рускии, жомоитскии и иных"* [3, с. 59] (документ книги записів № 3 Литовської метрики під № 617 від 24.07.1450 р. за нумерацією і датуванням Е. Савіщеваса [9, с. 162]; далі у форматі ЛМ3 № 617-Sa, 24.07.1450), так і в більш скороченому: *"Казимер, Божю м(и)л(о)стю корол полскии"* (документ № 156 книги записів № 5 Литовської метрики від 25.04.1482 р.; далі у форматі ЛМ5 № 156, 25.04.1482) [5, с. 102] чи "*корол его м(и)л(о)сть*" (документ № 16.2 книги записів № 4 Литовської метрики від 06.01.1488 р.; далі у форматі ЛМ4 № 16.2, 06.01.1488) [4, с. 54].

Як зазначає Я. Рогульський, титул правителя ВКЛ у процесі демонстрації в документах (переважно у вступній частині під назвою "intitulatio"), на печатках і написах набув повної форми, що складалась із трьох частин: "nomen" (ім'я правителя), "formula devotionis" ("Божою милістю") та "titulum" (який можна визначити як основний титул) [8, с. 100]. Проте з метою аналізу структури використовуваної титулатури доцільно виділити у складі титульного позначення більш складну систему частин:

1) вказівна частина (В), що звертає фокус на суб'єкта носія титулу та може бути представлена означальним займенником "сам", особовим займенником "ми" чи епітетною часткою "його милість";

2) суб'єктна частина (І), що включає найменування носія титулу, представлене власним іменем (власне nomen);

3) богословська частина (Б), що вказує на джерело влади монарха (formula devotionis);

4) власне титульна частина (Т), що містить титул або титули й об'єктну частину з перерахуванням підвладних земель (titulum);

5) розширювальна частина (Р), що робить акцент на свідомому опущенні частини повного титулу, представлена в матеріалах Книг Казимира додатками: "та інших" – *"Самъ Казимир, Божью м(и)л(о)стью корол полскии, великии кн(я)зь литовскии, рускии, кн(я)жа пруское, жомоитъскии и иныхъ"* (ЛМ3 № 811-Sa, 22.07.1483) [3, с. 69] та, більшою мірою, латинським "etc." – *"Казимир, Божью м(и)л(о)стью король польскии etc."* (ЛМ4 № 15, 10.02.1489) [4, с. 53]. Цікаво, що, наприклад, у канцелярських записах може відбуватися повне скорочення titulum до формули І+Р – *"Казимиръ, etc."* (ЛМ4 № 99, 29.10.1486) [4, с. 125].

Аналізуючи дані табл. 1, можемо побачити, що лише чотири титульні позначення (0,7 % від загальної кількості) становлять формулу В+І+Т+Б+Р та містять усі п'ять частин за типом *"Самъ Казимир, Божью м(и)л(о)стью король польским, etc."* (ЛМ4 № 105, 08.02.1488) [4, с. 128], а переважна кількість формул є двокомпонентними (309 або 56,8 %) та однокомпонентними (201 або 36,9 %). При цьому однокомпонентна титульна формула може складатися як лише з титульної (*"далъ король у Оникъштах чотыри ч(о)л(о)веки"* (ЛМ3 № 36.2-Sa, 1459–1476) [3, с. 21]) або суб'єктної частини ("Казимиръ" (ЛМ4 № 79, 02.10.1483) [4, с. 116]), так і лише із вказівної частини – *"Самъ, при пане Михаиле, кан(цлере)"* (ЛМ3 № 201, 1449–1459) [3, с. 29]. Саме останній варіант титульної формули максимально наголошує на ексклюзивності персони правителя як єдиного носія прерогатив верховної влади.

Серед інших особливостей утворення титульних формул слід зазначити, що богословська частина (formula devotionis) входить лише до формул, які містять суб'єктну частину (nomen), таких як І+Т+Б, І+Т+Б+Р, В+І+Б, В+І+Т+Б, І+Б+Р. Мінімальне за складовими титульне позначення з богословською частиною має вигляд І+Б – *"Казимир, Божью м(и)л(о)стью"* (ЛМ4 № 62, 17.04.1483) [4, с. 109], що вказує на те, що "formula devotionis", використовувана правителями як знак того, що їхня влада походить безпосередньо від Бога [8, с. 101], пов'язана саме із особою монарха, а не з безпосереднім титулом. Саме конкретній особі приписуються прерогативи сакрального походження.

Важливо також зазначити, що 426 із 544 титульних позначень (78,3 %) правителя містять власне титульну частину, а 142 (26,1 %) складаються лише з неї однієї, що дозволяє акцентувати увагу на тому, що саме вона є уособленням владних прерогатив і тому надзвичайно важлива для актових документів, що унормовують, регулюють, санкціонують або закріплюють певні правочини.

Повернімося до аналізу даних табл. 1. Якщо у другому наближенні звузити сукупність лише до титулів сучасного створенню документу правителя – великого князя литовського Казимира, то можна побачити, що система титулування зазнає змін після його коронації як польського короля, яка є своєрідною точкою зламу, що ділить практику титулування на два періоди: до коронації, коли Казимир був лише великим князем литовським (1440–1447), та після неї (1447–1492).

За влучним висловом Л. Скурвідайте, щоб стати володарем Великого князівства Литовського, необхідно було стати великим князем литовським, і навпаки, щоб бути великим князем литовським, необхідно було бути монархом Великого князівства Литовського [10, с. 18]. Проте не можна не звернути увагу на те, що навіть у період, коли Казимир був лише великим князем литовським, його титулатура апелює до зв'язку з більш престижним королівським титулом. Це відбувається через маркування його в інтитуляції вихідних документів як королевича польського: *"От великого кн(я)зя Казимира, королевича"* (ЛМ3 № 400-Sa, 18.10.1441) [3, с. 43], *"От великого кн(я)зя Казимира, королевича"* (ЛМ3 № 767-Sa, 07.11.1442) [3, с. 67]. Порівнюючи презентацію титулу в документах, складених від імені великого князя, і сприйняття цієї презентації в документах, що не походять від правителя, варто зазначити, що серед останніх для періоду до 1447 р. відсутня відсилка до королівського титулу. І навпаки, 91,7 % (121 із 132) титулатури представлено кількома видозмінами формули "сам великий князь": "*Петрашу Стромилку чоловекъ, на имя Кушлис.*

Самъ великии кн(я)зь" (ЛМ3 № 57-Sa, 1440–1447) [3, с. 22], *"Сам великии кн(я)зь и вси панове"* (ЛМ3 № 86-Sa, 1440–1447) [3, с. 23] або *"Самъ великии [князь]"* (ЛМ3 № 119-Sa, 1446/7) [3, с. 25], що може свідчити про те, що в цей час Корона Польська, зокрема для канцеляристів, перу яких належить більша частина зазначеного масиву, залишалась зовнішнім простором.

У цьому контексті постає необхідність розв'язання спірності датування Е. Савіщевасом 11 "гаданих" документів з оригінально недатованої частини книги данин Казимира, вписаної до ЛМ3, які містять титулатуру правителя, зокрема *"великий князь"* (№ 3.4-Sa, 3.5-Sa, 3.8-Sa датовані 1440–1449; 680-Sa, 682-Sa датовані 1443–1458); *"сам великий князь"* (№ 645-Sa датований 1443–1450; № 738-Sa датований 1440–1450), *"князь"* (№ 212-Sa датований 1443–1450; № 475.10-Sa датований 1440–1450 та № 513-Sa датований 1440–1452). Таке широке датування не дозволяє однозначно віднести титул до одного з періодів владарювання Казимира.

У контексті цього слід зауважити, що, незважаючи на наявність деякої варіативності титульних формул у документах, які не складені від імені правителя, у період із 1447 р. у більш короткому варіанті позначення правителя домінують титульні формули з титулом "король", рідше "господар", титул же "великий князь" зазвичай є додатковим і може вживатися лише у формулах вигляду *"и корол великии княз дал на службу на боярскую"* (ЛМ3 № 135-Sa, 23.03.1464) [3, с. 26]. Проте навіть у поєднанні з титулом "король" такі формули є одиничними і не становлять якоїсь системи.Подібна практика титулування, яку можна спостерігати після 1447 р., дозволяє з великою вірогідністю віднести згадані документи (№ 3.4-Sa, 3.5-Sa, 3.8-Sa, 645-Sa, 738-Sa) ближче до раньшої хронологічної межі – періоду до коронації Казимира, часу, коли він був лише великим князем.

Те саме можемо стверджувати і щодо № 212-Sa, 475.10-Sa та 513-Sa, які містять прикметникову форму титульного позначення для маркування власності: *"кн(я)жии двор у Тетерине"* (ЛМ3 № 212-Sa, 1443–1450) [3, с. 30], *"двор кн(я)жии"* (ЛМ3 № 475.10-Sa, 1440–1450) [3, с. 51], *"двор кн(я)жии со всими людми"* (ЛМ3 № 513-Sa, 1440–1452) [3, с. 53]. Це дозволяє стверджувати, що практика титульного позначення подібних маєтностей була застосовувана після коронації Казимира: *"двор королев Немъчиновъское"* (ЛМ3 № 320.2-Sa, 10.02.1448) [3, с. 37], *"ажъ будетъ не местицкое место, королевъское"* (ЛМ3 № 770.2-Sa, 1463/4) [3, с. 67].

Спірним залишається датування запису, у якому вживається позначення Казимира через означальний займенник *"Сам"*: *"Кн(я)зю Федору Воротынскому Демена. Самъ."* (№ 312.2-Sa) [3, с. 37], оскільки таке позначення може бути скороченням як від формули "сам великий князь", так і "сам король". Е. Савіщевас датує його досить широким проміжком часу 1440–1476 рр. [9, с. 151]. Проте видається достатньо життєздатною гіпотеза Р. Беспалова, який, ґрунтуючись на аналізі історичного контексту, зводить смоленські надання від Казимира князю Федору Воротинському до періоду, коли він вже отримав польську корону [16, с. 35–40]. Тому для реконструкції побутування титулатури це титульне позначення допустимо включити в групу, що стосується часу, коли Казимир вже був коронований як польський король.

Після коронації презентована монарша титулатура Казимира змінюється, серед ідентифікованої сукупності титульних формул 23,26 % містять як одну із частин титул "король", у той самий час титул "Великий князь" наявний лише у 6,98 % випадків. Цей факт служить доказом припущення, що така практика є наслідком більшої престижності королівського титулу порівняно з титулом "Великий князь" [28, с. 183–184]. На цьому ж наголошує і Р. Петраускас, підкреслюючи, що церемонія коронації виділяє короновану особу серед усіх інших, які могли претендувати на політичну владу, а церемоніал та риторика, що відособлювала і підкреслювала особливість королівського статусу, розвивалися до кінця існування династії Ягеллонів [6, с. 46, 48].

Водночас слід зауважити, що найбільш популярною для цього періоду формою позначення правителя є дві конструкції "Божою милістю зі згадкою імені" (31 згадка) – *"Казимир, Божъю м(и)л(о)стью"* (ЛМ4 № 75, 20.08.1482) [4, с. 115], "Сам зі згадкою імені з додаванням Божою милістю" (12 згадок) – *"Самъ Казимиръ, Божъю м(и)л(о)стью"* (ЛМ4 № 97, 27.08.1486) [4, с. 123] та "Божою милістю зі згадкою імені з додаванням etc." (2 згадки) – *"Казимир, Божъю м(и)л(о)стью, etc."* (ЛМ4 № 117, 27.05.1489) [4, с. 134], що разом становлять 52,33 % усіх титульних формул і вживаються у документах, які складені від імені правителя. Це дає можливість припустити, що верховна влада через титул намагається підкреслити сакральність походження своїх прерогатив, саме тому в усіх найчастіше вживаних варіантах як єдина титульна складова до імені додається епітетна частина "Божою милістю". Важливо підкреслити, що всі документи, які містять згадані три титульні формули, складені від імені владаря, тому це фактично є зліпком із самопрезентації влади перед підданими. Також слід акцентувати увагу на тому, що подібної свідомо підкресленої сакралізації щодо попередніх правителів, згадуваних у документах, не відбувається, що можна побачити за даними табл. 3.

Розглядаючи механізм побутування титулатури в межах одного документа, закцентуємо увагу окремо на перших і наступних вживаннях позначень правителя. Це дає нам нове, третє наближення.

Перше вживання титулу (інтитуляція) в документі найчастіше є ширшим. Особливо це стосується документів, що складені від імені правителя, – у цьому випадку титул маніфестує ті прерогативи, якими наділений владар. Наступні позначення, як похідні від першого, служать для забезпечення чіткої ідентифікації того, до імені кого апелює документ. У документах Книг Казимира, що складені від імені правителя, присутні такі механізми внутрішньодокументального побутування титулатури – в наступних після інтитуляції згадках уживаються займенники "ми", "нас" або застосовується титул "господар".

Існування цієї системи можна проілюструвати конкретними прикладами. Так, якщо при першому титулуванні правитель постає як *"Казимир, Божъю м(и)л(о)стью"*, то далі вже позначається через особовий займенник "ми" – *"И мы, о томъ досмотревшы, и присудили есьмо"* (ЛМ4 № 62, 17.04.1483) [4, с. 109]. Щодо іншого механізму (із застосуванням титулу "господар"), то його можна проілюструвати таким чином: першому титулуванню "Казимир, Божъю м(и)л(о)стью" (ЛМ4 № 77, 24.05.1486) [4, с. 115] відповідає *"нижъли вжо какъ мы, будучи г(о)с(по)д(а)ремъ на Великомъ Князстве Литовъскомъ"* [4, с. 116].

Враховуючи особливе місце, що посідає в уявленнях суспільства того часу титул "король", важливо проілюструвати систему його застосування в документах Книг Казимира. Узагальнено результати цього елемента аналізу представимо у табл. 2, з даних якої бачимо, що титул "король" найчастіше вживається з іменем у випадку документів, що походять від самого господаря

і, на противагу цьому, без імені в документах, що походять від підданих. Цей факт указує на те, що саме титул, що означує владні прерогативи його носія, більш важливий для підданих порівняно з іменем, яке є змінною величиною, на відміну від сталості верховної влади як протяжного, неперервного явища. Для презентації ж влади з боку правителя, навпаки, важливим є підкреслити особу-носія певних прерогатив, таким чином закріпивши за нею відповідний статус.

Акцент на власницькій частині титулу – "польський": *"Казимир, Божъю м(и)л(о)стью корол полскии"* (ЛМ4 № 8, 20.06.1488) [4, с. 44], *"Самъ Казимир, Божъю м(и)л(о)стью корол польскии"* (ЛМ4 № 104, 06.03.1488) [4, с. 127], характерний лише для самопрезентації верховної влади (включення цієї частини об'єктного титулу відбувається у 60 % випадків). На противагу в документах, які походять від підданих, цей варіант титулу не вживається зовсім. Це може бути пояснене тим, що позначення "король" є як власне титулом, так, одночасно, для культурно-політичного простору ВКЛ – і почесним позначенням, яке вживається як синонім правителя загалом. До того ж власницька частина "польський" стосується іншої території, іншої держави.

Щодо часток, почесних означень, що долучаються до титулу, то принципова відмінність між документами, складеними від імені монарха і тими, де адресантами є піддані, полягає в тому, що в першому випадку відбувається підкреслення сакральності влади через застосування епітетної частини "Божою милістю" (17 із 20 згадок, або 85 %). Включення епітетної частини "Божою милістю" до титулатури, що використовується підданими, відсутнє, і титулатура, відповідно, виконує більш утилітарну функцію – позначення верховного носія владних прерогатив.

Щодо поєднань титулу "король" з іншими, то за даними табл. 2 можна побачити характерне для офіційної практики титулування долучення властивого простору ВКЛ титулу "Великий князь". Він є у складі титульних формул у 30 % випадків у документах, що складені від імені правителя.

Для документів, що походять від підданих, характерним є використання моноформульних варіантів. Серед титулів, з якими поєднується титул "король", виділяється "господар", що акцентує увагу на владному аспекті.

У табл. 3 представлено систему титулування правителів-попередників Казимира – великих князів Вітовта, Жигімонта Кейстутовича та Свидригайла.

Віддаленість часу правління конкретного великого князя від часу створення документа зменшує варіативність застосування його титулатури, звужуючи її обсяг до найбільш усталеної частини [25, с. 58]. Наприклад, у Книгах Казимира щодо великого князя Вітовта використовується титул "Великий князь" у кількох варіантах:

1) "Великий князь" зі згадкою імені (70,4 %) – *"за дяди нашого, за великог(о) князя Витовта"* (ЛМ4 № 10, 12.05.1488) [4, с. 45]. Ця формула домінує серед документів, складених від імені правителя (95 % згадок).

Записи канцеляристів, крім цієї формули, що становить 54,6 %, мають суттєвий відсоток інших.

2) "Князь великий" зі згадкою імені (18,5 %) – *"на приездъ кн(я)зю великому Витовту"* (ЛМ3 № 39, 1470-ті) [3, с. 87] – лише 5 % серед документів, складених від імені правителя, і 27,3 % у записах канцеляристів.

3) Лише ім'я (9,3 %) – *"што отец его выслужил на Витовте"* (ЛМ3 № 356-Sa, 1454/5) [3, с. 40]. Цей варіант становить 15,2 % згадок Вітовта в канцелярських записах.

4) "Князь великий" без додавання імені (1,8 %) – *"на приездъ кн(я)зю великому"* (ЛМ3 № 39, 1470-ті) [3, с. 87]. Цей варіант вживається серед повторних згадок Вітовта в межах одного документа.

Жигімонт Кейстутович переважно позначається лише іменем, проте серед його титулатури вирізняється формула "князь" із додаванням імені, без епітету "великий"; такий само титул застосовується до Свидригайла. Також в одному з документів ЛМ4 згадується дружина Свидригайла, яка постає під титулатурою, аналогічною до застосовуваної до самого Свидригайла – "княжна" із додаванням імені: *"што выслужил на кн(е)г(и)ни Швитригаиловои"*, *"выслужилъ именье на небожъчицы кнегини Швитригаиловои"*, *"держит по тому, какъ ему кнегини Швитригаилова дала"* (ЛМ4 № 96, 1486.07.30) [4, с. 123].

Наступним кроком після розгляду презентації титулатури від імені правителя має бути аналіз її рецепції з боку підданих. На цьому етапі аналізу вживання певної титульної форми атрибутувалося як таке, що не походить від владаря, у найбільш широкому розумінні. До таких зараховані, зокрема, дані внутрішніх записів, що, хоча і складені у великокнязівській канцелярії, проте одночасно відповідають кільком критеріям: 1) є заголовками, що анотують тексти документів, господарчими записами тощо; 2) їх творцями можуть бути "писарі" (службовці канцелярії); 3) владар не виступає навіть формальним адресантом, ініціатором створення певного інформаційного ряду в такому конкретному тексті [25, с. 58].

К. Пєткєвіч наголошує на тому, що ми мало знаємо про систему роботи канцелярії великого князя литовського в XV ст. Крім канцлера, її контролювали Пани Рада та маршалки, а окремі справи розглядали службовці канцелярії, які керували роботою дяків. Процеси створення та видання документів, архівування вхідної документації і збереження копій не мали систематичного характеру [7, с. 331]. Саме тому до переписування наприкінці XVI ст. найдавніші книги Литовської метрики були стосами незв'язаних аркушів, що легко розсипалися і переплутувалися між собою [13, с. 30].

Основною функцією канцелярії часів Казимира Ягеллона було оброблення документів правителя та Панів Ради. Їх виконували спеціалісти – писарі, які наглядали за підготовкою документів і їх підписанням, а також переписувачі. У розглядуваний період було п'ять руських писарів і двадцять два канцелярські переписувачі (дяки). Писарі та переписувачі (дяки) з руського відділу канцелярії були вихідцями з Волині та Смоленщини [13, с. 47].

З великою вірогідністю можна стверджувати, що аналіз титулатури правителя в канцелярських записах і заголовках буде реконструкцією рецепції титулу правителя, зокрема такими особами, як писарі Іван Кушлейко, Логвін, Василь Копот, Микита, Васко, Якуб та ін., імена яких волею історії стоять поряд з іменем великого князя: "*Самъ великии княз при всихъ панехъ. Кушлеико.*" [3, с. 53].

Згадані записи є короткими анотаціями раніше виданих документів, що складені канцеляристами. Процес їх створення є осмисленим актом перетворення оригінальних текстів актів верховної влади. Таким чином, використовувану ними термінологію у першій ітерації віддалення можна вважати зовнішнім щодо верховної влади поглядом на титул правителя, однією із форм осмислення його презентації підданими.

У табл. 4 показано структуру сукупності титулатури, що використовується в записах канцеляристів. Титульні формули переважно складені без додавання імені правителя. Щодо періоду до коронації Казимира, то домінує його позначення через титули, що є видозмінами до

"Великий князь": "Сам великий князь" (117 згадок, або 82,39 %) – *"Самъ великии княз при пане Довкгирду и Кезкгаилу"* (ЛМ3 № 148-Sa, 1440–1443) [3, с. 27]; "Сам великий [князь]" з опущеним на письмі власне титулом "князь" (4,23 %); *"Сам великии [князь]"* (ЛМ3 № 254-Sa, 1440–1447) [3, с. 80] та просто "великий князь" (5,63 %) – *"Гринку Пашковичу двор Людогощи до великого кн(я)зя воли"* (ЛМ3 № 291-Sa, 1440–1443) [3, с. 35].

Розглядаючи титулатуру Казимира в записах працівників великокнязівської канцелярії періоду після його коронації як короля польського, передусім необхідно констатувати можливу хибність датувань кількох документів Е. Савіщевасом, а саме № 217-Sa 05.01.1448 р., № 391.2-Sa 14.01.1448 р., № 417.1-Sa 1451/2 або 1466/7 р. та № 361-Sa 03.05.1453 р., унаслідок чого титульні формули, нехарактерні для того періоду, виявилися включеними до цієї сукупності: *"Самъ великии кн(я)зь. Сопега"* [3, с. 30]; *"Самъ великии кн(я)зь"* [3, с. 42]; *"Самъ великии кн(я)зь"* [3, с. 44]; *"Самъ вел(икий) [князь]. Грин"* [3, с. 40]. Характер цих титулувань може вказувати на те, що записи, у яких вони містяться, мають бути датовані періодом 1440–1447 рр.

Загалом після коронації Казимира система титулування владаря зазнає суттєвих змін. У період 1447–1492 рр. у канцелярських записах як інтитуляцію найчастіше використовують такі титульні форми: 1) "король" без додавання імені (45,83 %) – *"Король призволилъ Янъку, Табареву сыну, у Еикшискои волости поняти удову Монтвиловну жону"* (ЛМ3 № 94-Sa, 04.04.1473) [3, с. 24]; 2) "Сам король" без додавання імені (25 %) – *"Самъ корол. Симону Олферевичу три ч(о)л(о)в(е)ки"* (ЛМ3 № 231-Sa, 15.01.1452) [3, с. 31]; 3) "король його милість" без додавання імені (11,67 %) – *"Билъ чоломъ королю его м(и)л(о)сти бояринъ киевъскии"* (ЛМ4 № 16.2, 06.01.1488) [4, с. 54].

При подальших згадках Казимира в межах одного документа (канцелярського запису) найчастіше титул подається в більш скороченому варіанті й домінує "король" без згадки імені (75,81 %).

Якщо розглянути практику титулування Казимира Ягеллончика у конкретних записах книг ЛМ, то можна побачити, що суттєву удільну вагу становить використання титулу "король" та його моноформульних варіацій ("король", "король його милість", "сам король"), які становлять 82,5 % у випадку першого в документі титулування, а у випадку другого і наступних – вже 90,3 %, що підкреслює його особливий статус у свідомості людей досліджуваного періоду.

Також за текстами документів ЛМ4 можна простежити титулатуру сина Казимира Яна Ольбрахта, що канцеляристами позначається лише як королевич, переважно без імені. Це свідчить, що для підданих його постать важлива насамперед як спадкоємця престолу: *"Богданъцу, одверному королевичовъ, 3 дякла ржи"*, *"Одверному королевич[ов]у Пре[цлаву] 3 дякла ржи в Городне"* (ЛМ4 № 13.1, 09.02.1486) [4, с. 47]; *"Коморнику королевичовъ Матею Олехновичу 3 рубли"* (ЛМ4 № 16.4, 17.03.1488) [4, с. 59]; *"Кухаромъ королевича Ольбрихтавымъ Богданъцу а Оксамиту"* (ЛМ4 № 16.6, 07.08.1488) [4, с. 65]; *"а другое одъ королевичовъ"* (ЛМ4 № 23.15, 08.03.1490) [4, с. 87]; *"Королевичомъ дали Василеи а Юри по полътине"* (ЛМ4 № 60, 1479–1480) [4, с. 109].

Висновки. Презентація титулу правителя може відбуватися на різних рівнях і в різних сферах. У сукупності розглянутих документів книг Литовської метрики часу правління Казимира Ягеллончика ідентифіковано 544 титульні позначення правителів ВКЛ, серед яких можна виокремити 45 різних варіантів, 41 з яких застосовується до самого Казимира.

Титул правителя вживається як у розширеному, більш повному, так і у скороченому варіанті. У структурі титулу виділено такі частини: вказівна, суб'єктна, богословська, власне титульна та розширювальна. Визначено, що переважна кількість формул є двокомпонентними (56,8 %) і однокомпонентними (36,9 %).

Визначено, що система титулування Казимира Ягеллончика зазнала змін після його коронації як польського короля, яка стала своєрідною точкою зламу та поділила практику титулування на два періоди: 1) до коронації, коли Казимир був лише великим князем литовським (1440–1447); 2) після коронації (1447–1492).

Проте навіть у період, коли Казимир був лише великим князем литовським, його титулатура все одно апелює до зв'язку з більш престижним королівським титулом через титул "королевич". Водночас у документах, що не походять від правителя, відсутня відсилка до королівського титулу. Після коронації презентована монарша титулатура Казимира змінюється, титул "великий князь" витісняється більш престижним королівським.

У ході дослідження визначено, що верховна влада через титул намагається підкреслити сакральність походження своїх прерогатив шляхом використання епітетної частини "Божою милістю".

Розглядаючи механізм побутування титулатури в межах одного документа, з'ясовано, що перше вживання титулу (інтитуляція) в документі найчастіше є більш широким. Наступні позначення, як похідні від першого, служать для забезпечення чіткої ідентифікації того, до імені кого апелює документ.

Титул "король" найчастіше вживається з іменем у випадку документів, що походять від самого господаря. На противагу цьому, у документах, що походять від підданих, цей титул використовується без імені.

Акцент на власницькій частині титулу "польський" характерний лише для самопрезентації верховної влади та не представлений у сприйнятій підданими титулатурі правителя.

Віддаленість часу правління великого князя від часу створення документа зменшує варіативність застосовуваної титулатури. Наприклад, у практиці титулування Вітовта використовується лише титул "великий князь" у кількох варіантах.

У загальній структурі сукупності титулатури, що не походить від правителя, домінує його позначення через титульні формули без додавання імені. Для періоду до коронації найчастіше використовуються видозміни титулу "великий князь". Після коронації Казимира система титулування владаря зазнає суттєвих змін. Із цього моменту як інтитуляція найчастіше використовуються такі титульні форми: 1) "король" без додавання імені (45,83 %); 2) "сам король" без додавання імені (25 %); 3) "король його милість" без додавання імені (11,67 %). Домінують моноформульні варіації.

На підставі розглянутого матеріалу можна констатувати наявність певної системи титулування правителя, що демонструє тенденцію до вжитку конкретних титульних формул. Можна стверджувати, що аналіз актових документів загалом і вміщених у ЛМ зокрема має великий потенціал для реконструкції уявлень про верховну владу, характерних для культурно-політичного простору ВКЛ.

Перспективами подальшого дослідження може стати комплексний аналіз титулатури, що вміщена в інших книгах ЛМ, і порівняння системи титулування в актових джерелах з іншими писемними пам'ятками ВКЛ.

***Таблиця* 1. Структура титулатури в документах Литовської метрики часу правління Казимира Ягеллончика**

Титул	Загалом у ЛМ3, ЛМ4, ЛМ5	Титулатура Казимира Ягеллончика				
		у документах, складених від імені правителя		у документах, що не походять від правителя		
		до коронації (1440-1447)	після коронації (1447-1492)	до коронації (1440-1447)	не визначено (1440-1492)	після коронації (1447-1492)
Король	103	-	-	-	-	103
Сам король	35	-	-	-	-	35
Король зі згадкою імені (далі – зі згад. ім.)	2	-	2	-	-	-
Король його милість (далі – й. м.)	23	-	-	-	-	23
Король й. м. зі згад. ім.	1	-	-	-	-	1
Король польський (далі – пол.) зі згад. ім.	1	-	1	-	-	-
Божою милістю (далі – Бож. мил.) король зі згад. ім.	3	-	3	-	-	-
Бож. мил. король пол. зі згад. ім.	2	-	2	-	-	-
Бож. мил. король пол. зі згад. ім. з додаванням etc. (далі – з дод. etc.)	1	-	1	-	-	-
Бож. мил. король пол. великий князь (далі – вел. кн.) литовський (далі – лит.), руський (далі – рус.), жемайтський (далі – жем.) та інших (далі – ін.) зі згад. ім.	2	-	2	-	-	-
Бож. мил. ми король пол. вел. кн. лит., рус., жем. та ін. зі згад. ім.	1	-	1	-	-	-
Сам Бож. мил. король пол. вел. кн. лит., рус., княжа пруське, жем. та ін. зі згад. ім.	1	-	1	-	-	-
Король і вел. кн.	1	-	-	-	-	1
Вел. кн.	8	-	-	3	← 5	-
Вел. кн. зі згад. ім.	48	-	-	1	-	-
Вел. кн. зі згад. ім. королевич	2	2	-	-	-	-
Сам вел. кн.	120	-	-	115	← 2	3
Сам великий [князь]	7	-	-	6	-	1
Сам князь великий	1	-	-	1	-	-
Князь великий	2	-	-	1	-	-
Князь великий зі згад. ім.	10	-	-	-	-	-
Князь	6	-	-	3	← 3	-
Князь зі згад. ім.	9	-	-	-	-	-
Лише ім'я	45	-	4	-	-	-
Лише ім'я з додаванням etc.	6	-	6	-	-	-
Бож. мил. зі згад. ім.	31	-	31	-	-	-
Бож. мил. зі згад. ім. з дод. etc.	2	-	2	-	-	-
Сам зі згад. ім. Бож. мил.	12	-	12	-	-	-
Сам зі згад. ім. Бож. мил. король	3	-	3	-	-	-
Сам зі згад. ім. Бож. мил. король пол.	1	-	1	-	-	-
Сам зі згад. ім. Бож. мил. король пол. з дод. etc.	1	-	1	-	-	-
Сам зі згад. ім. Бож. мил. король пол. вел. [кн. лит.] з дод. etc.	1	-	1	-	-	-
Сам зі згад. ім. Бож. мил. король пол. вел. [кн. лит.]	1	-	1	-	-	-
Сам зі згад. ім.	6	-	6	-	-	-
Сам зі згад. ім. з дод. etc.	2	-	2	-	-	-
Сам	8	-	1	1	1 →	5
Його милість	6	-	-	-	-	6
Сам господар	1	-	-	-	-	1
Господин господар вел. кн.	1	-	-	1	-	-
Господар король	3	-	-	-	-	3
Господар король й. м.	3	-	-	-	-	3
Господар	12	-	2	-	-	10
Господар й. м.	1	-	-	-	-	1
Королевич	6	-	-	-	-	-
Княгиня зі згад. ім.	3	-	-	-	-	-
Разом	**544**	**2**	**86**	**132**	**11**	**196**

***Таблиця* 2. Уживання титулу "король" у документах Литовської метрики часу правління Казимира Ягеллончика**

Титул	Загалом в ЛМ3, ЛМ4, ЛМ5	Документи, складені від імені правителя	Документи, які не походять від правителя
1. "Король" загалом, в т.ч.:	189	20	169
– з іменем	21	20	1
– без імені	168	-	168
– "польський"	12	12	-
2. В поєднанні з епітетом, в т.ч.:	44	17	27
– "Божою милістю"	17	17	-
– "Його милість"	27	-	27
3. В поєднанні з іншим титулом, в т.ч.:	13	6	7
– "великий князь", в т.ч.:	7	6	1
– з власницькою часткою	4	4	-
– "господар"	6	-	6
– "княжа"	1	1	-

***Таблиця* 3. Титулатура правителів-попередників**

Титул	Вітовт	Жигімонт Кейстутович	Свидригайло
Великий князь зі згадкою імені	38	9	-
Князь великий	1	-	-
Князь великий зі згадкою імені	10	-	-
Князь зі згадкою імені	-	3	6
Лише ім'я	5	32	4
Разом	**54**	**44**	**10**

***Таблиця* 4. Титулатура Казимира Ягеллончика в канцелярських записах книг Литовської метрики**

Титул	До коронації (1440-1447)		Після коронації (1447-1492)			
	Усього	%	Перше вживання титулу у документі	%	Наступні вживання титулів	%
Король	-	-	55	45,83	47	75,81
Сам король	-	-	30	25,00	5	8,06
Король його милість	-	-	14	11,67	4	6,45
Король його милість зі згадкою імені	-	-	1	0,83	-	-
Король і великий князь	-	-	-	-	1	1,61
Великий князь	8	5,63	-	-	-	-
Великий князь зі згадкою імені	1	0,7	-	-	-	-
Сам великий князь	117	82,39	(?←) 3	2,50	-	-
Сам великий [князь]	6	4,23	(?←) 1	0,83	-	-
Сам князь великий	1	0,7	-	-	-	-
Князь великий	1	0,7	-	-	-	-
Князь	6	4,23	-	-	-	-
Сам	1	0,7	4	3,33	2	3,23
Його милість	-	-	-	-	1	1,61
Сам господар	-	-	1	0,83	-	-
Господин господар великий князь	1	0,7	-	-	-	-
Господар король	-	-	2	1,67	-	-
Господар король його милість	-	-	1	0,83	-	-
Господар	-	-	8	6,67	2	3,23
Разом	**142**	**100**	**120**	**100**	**62**	**100**

Список використаних джерел

1. Adamus J. O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń / J. Adamus // Kwartalnik Historyczny. – 1930. – R. 44. – S. 313–332.

2. Gudavičius E. Władca / E. Gudavičius // Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy / Red. : V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. – Kraków : Universitas, 2006. – C. 834–854.

3. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498). Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. – Vilnius : Žara, 1998. – 167 p.

4. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. – Vilnius : Žara, 2004. – 285 p.

5. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius. – Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. – 516 p.

6. Petrauskas R. Vienas karalius ir du bandymai: karalystės projektai Viduramžių Lietuvoje / R. Petrauskas // Acta Academiae Artium Vilnensis. – 2012. – T. 65–66. – P. 41–50.

7. Pietkiewicz K. Paleografia Ruska / K. Pietkiewicz. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2015. – 612 c.

8. Rogulski J. Titles, Seals and Coats of Arms as Symbols of Power and Importance of Lithuanian Dukes Before the Union of Lublin / J. Rogulski // Zapiski Historyczne. Poświęcone Historii Pomorza i Krajów Bałtyckich. – 2017. – T. LXXXII. – 1. – P. 97–129.

9. Saviščevas E. "Suvaldyti chaosą: bandymas naujai tirti Lietuvos Didžiojo kunigaikščio Kazimiero suteikčių knygą" / E. Saviščevas // Istorijos šaltinių tyrimai. – 2008. – 1. – P. 115–173.

10. Skurvydaitė L. Lietuvos valdovo titulas ir valdžia XIV a. pab. – XV a. viduryje / L. Skurvydaitė // Lietuvos istorijos studijos. – 1999. – T. 7. – P. 18–27.

11. Skurvydaitė L. Lietuvos valdovo Vytauto titulatūra: kada Vytautas ima tituluotis didžiuoju kunigaikščiu? / L. Skurvydaitė // Lietuvos istorijos studijos. – 2000. – T. 8. – P. 9–19.

12. Susigrąžinant praeitį: Lietuvos Metrikos istorija ir tyrimai / A. Dubonis, D. Antanavičius, R. Ragauskienė, R. Šmigelskytė-Stukienė. – Vilnius : Lietuvos istorijos institutas, 2016. – 288 p.

13. The Lithuanian Metrica: History and Research / A. Dubonis, D. Antanavičius, R. Ragauskienė, R. Šmigelskytė-Stukienė. – Boston : Academic Studies Press, 2020. – 264 p.

14. Trimonienė R. R. Jogailaičių titulatūra ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo problema (XV a. antra pusė-XVI a. pradžia) / R. R. Trimonienė // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos atodangos / Sud. : V. Dolinskas, R. Petrauskas, E. Rimša. – Vilnius : Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2016. – С. 250–259.

15. Бережков Н. Г. Литовская Метрика как исторический источник. Ч. 1. О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год / Н. Г. Бережков. – М. ; Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1946. – 179 с.

16. Беспалов Р. А. О датировке докончания князя Федора Львовича Воротынского с великим князем литовским Казимиром / Р. А. Беспалов // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2019. – № 3(77). – С. 31–42.

17. Груша А. И. Документальная письменность Великого Княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.) / А. И. Груша. – Минск : Беларуская навука, 2015. – 465 с.

18. Груша А. І. Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. / А. І. Груша. – Мінск : Беларуская навука, 2006. – 215 с.

19. Дзярнович О. И. Титул великих князей литовских: между "герцогами" и "князьями" / О. И. Дзярнович // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2011. – 3(45). – С. 41–42.

20. Дзярновіч А. І. Ab ovo: што з'явілася спачатку – вялікі князь літоўскі ці Вялікае Княства Літоўскае? / А. І. Дзярновіч // Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы. – 2010. – Вып. 2. – С. 30–43.

21. Дзярновіч А. Што ўзнікла спачатку – вялікі князь ці Вялікае Княства / А. Дзярновіч // Фрэскі гісторыі : Артыкулы і эсэ па гісторыі і цывілізацыі Беларусі і Цэнтральна-Усходняй Еўропы / А. Дзярновіч. – Мінск : Рэспубліканскі Інстытут Вышэйшай Школы, 2011. – С. 24–63.

22. Золтан А. К. К предыстории русск. "государь" / А. К. Золтан // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1983. – Т. XXIX. – С. 71–110.

23. Ковальский Н. П. Вопросы изучения и использования ЛМ [sc. Литовская метрика] как важнейшего комплекса источников по социально-экономической и политической истории Украины XVI-XVII вв. / Н. П. Ковальский // Литовская метрика : тезисы докладов межреспубликанской научной конференции, апрель 1988. – Вильнюс, 1988. – С. 7–9.

24. Ящук А. Представление о верховной власти в третьем своде белорусско-литовского летописания (на примере Хроники Быховца) / А. Ящук // Проблемы славяноведения : сб. науч. статей и материалов. – 2016. – Вып. 18. – С. 28–57.

25. Ящук О. Великий князь, король, господар: титулатура правителя в документах Книги записів № 8 Литовської метрики / О. Ящук // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Історія. – 2020. – 4 (147). – С. 55–63.

26. Ящук О. Уявлення про верховну владу в білорусько-литовських літописах крізь призму титулатури правителя / О. Ящук // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Історія. – 2017. – 4(135). – С. 76–80.

27. Ящук О. Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського літописання (на прикладі "Хроніки Великого князівства Литовського") / О. Ящук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2016. – Вип. 19/20. – С. 195–225.

28. Ящук О. Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського літописання (на прикладі "Літописця великих князів литовських") / О. Ящук // Укр. археографічний щорічник. Нова серія. – 2013. – Вип. 18. – С. 175–195.

References

1. Adamus, J. (1930). A few notice about the ruler's title and the Lithuanian state. *Kwartalnik Historyczny*, *44*, 313–332. [*In Polish*].

2. Gudavičius, E. (2006). Ruler. In V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, & E. Raila (Ed.), *Culture of the Grand Duchy of Lithuania: Analyses and Images*. Cracow: Universitas. Pp. 834–854. [*In Polish*].

3. Anužytė, L., Baliulis, A. (Ed.) (1998). *Lithuanian metrica. Book of inscription 3 (1440–1498).* Vilnius: Žara.

4. Anužytė, L. (Ed.) (2004). *Lithuanian metrica. Book of inscription 4 (1479–1491).* Vilnius: Žara.

5. Baliulis, A, Dubonis, A. & Antanavičius, D. (Ed.) (2012). *Lithuanian metrica. Book of inscription 5 (1427–1506).* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

6. Petrauskas, R. (2012). One king and two attempts: Projects of kingdom in Medieval Lithuania. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, *65–66*, 41–50. [*In Lithuanian*].

7. Pietkiewicz, K. (2015) *Paleografia Ruska*. Warszawa: Wydawnictwo DiG. [*In Polish*].

8. Rogulski, J. (2017). Titles, Seals and Coats of Arms as Symbols of Power and Importance of Lithuanian Dukes Before the Union of Lublin. *Historical Records*, 1, 97–129. [In English]. DOI: http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2017.06.

9. Saviščevas, E. (2008). Ordering chaos: An attempt to research anew the cartulary (księga danin) of Grand duke Casimir of Lithuania. *Studies of historical sources*, 1, 115–173. [*In Lithuanian*].

10. Skurvydaitė, L. (1999). The Lithuanian Ruler's title (Dukedom) and powers of at the end of the 14th century to mid 15th century. *Studies of Lithuania's history*, *7*, 18–27. [*In Lithuanian*].

11. Skurvydaitė, L. (2000). Title of Lithuanian ruler Vytautas: When did Vytautas started to title himself as the grand duke? *Studies of Lithuania's history*, *8*, 9–19. [*In Lithuanian*].

12. Dubonis, A., Antanavičius, D., Ragauskienė, R., & Šmigelskytė-Stukienė, R. (2016). *Bringing back the past: The history of the Lithuanian Metrica and its research*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas. [*In Lithuanian*].

13. Dubonis, A., Antanavičius, D., Ragauskienė, R., & Šmigelskytė-Stukienė, R. (2020). *The Lithuanian Metrica: History and Research*. Boston: Academic Studies Press. [*In English*].

14. Trimonienė, R. R. (2016). Sovereign title and heritage of the Grand Duchy of Lithuania (the second half of the 15th and the beginning of the 16th century). In V. Dolinskas, R. Petrauskas, & E. Rimša (Ed.), *Grand Duchy of Lithuania's History of Outcrops*. Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai. Pp. 250–259. [*In Lithuanian*].

15. Berezhkov, N. (1946). *Lithuanian metrica as a historical source. Part 1. On the initial content of the books Lithuanian Metrica untill 1522*. Moscow-Leningrad: USSR Academy of Sciences Publishing House. *[In Russian].*

16. Bespalov, R. (2019). About the dating of agreements between Duke Fyodor Lvovich Vorotynsky and the Grand Duke of Lithuania Casimir. *Ancient Russia. Questions of medieval studies*, 3(77), 31–42. [*In Russian*].

17. Hrusha, A. (2015). *Documentary writing of the Grand Duchy of Lithuania (the end of 14th–The first third of 16th centuries)*. Minsk: Belaruskaya navuka. *[In Russian].*

18. Hrusha, A. (2006). *Chancery of the Grand Duchy of Lithuania 40s of 15th–the first half of 16th centuries*. Minsk: Belaruskaya navuka. *[In Belorussian].*

19. Dziarnovich, O. (2011). Title of grand dukes of Lithuania: Between "dukes" and "princes". *Old Russia. The questions of Middle Ages*, *3(45)*, 41–42. *[In Russian].*

20. Dziarnovich, A. (2010). Ab ovo: What was the first – the grand duke of Lithuania or the Grand Duchy of Lithuania? *Studia historica Europae Orientalis*, *2*, 30–43. *[In Belorussian].*

21. Dziarnovich, A. (2011). What was the first – the grand duke or the Grand Duchy. In A. Dziarnovich, *The Frescoes of History: Articles and Essays on the History and Civilisation of the East Central Europe*. Minsk: National Institute For Higher Education. Pp. 24–63. *[In Belorussian].*

22. Zoltán, A. (1983). On Prehistory of the Russian gosudar'. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, *29*, 71–110. *[In Russian].*

23. Kovalskyi, N. (1988). Issues of studying and using Lithuanian Metrica as the most important complex of sources in socio-economic and political history of Ukraine of XVI-XVII centuries. In E. Banionis, Z. Kiaupa, & L. Muliavičius (Ed.), *Lithuanian metrica. Interrepublican scientific conference abstracts, April 1988*. Vilnius. Pp. 7–9. *[In Russian].*

24. Yashchuk, A. (2016). The idea of a supreme authority in the third code of the belarusian-lithuanian chronicles (based on the example of the Bychowiec chronicle). *Problems of slavic studies. Scientific articles and materials*, *18*, 28–57. *[In Russian].*

25. Yashchuk, O. (2020). Grand duke, king, hospodar: titulature of a ruler in the documents of the Book of inscriptions No. 8 of the Lithanian Metrica. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 147, 55–63. [*In Ukrainian*]. DOI: 10.17721/1728-2640.2020.147.11

26. Yashchuk, O. (2017). The idea of the supreme authority in the belarusian-lithuanian chronicles through a prism of ruler's titles. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, *135*, 76–80. [*In Ukrainian*]. DOI: 10.17721/1728-2640.2017.135.4.17.

27. Yashchuk, O. (2016). The idea of a supreme authority in the second code of the belarusian and lithuanian chronicles: (based on the example of the Chronicle of the Grand Duchy of Lithuania). *Ukrainian archeographic year book. New series*, *19/20*, 195–225. [*In Ukrainian*].

28. Yashchuk, O. (2013). The idea of a supreme authority in the first code of the belarusian-lithuanian chronicles (based on the example of the "Chronicler of the grand dukes of Lithuania"). *Ukrainian archeographic year book. New series*, *18*, 175–195. [*In Ukrainian*].

Надійшла до редколегії 25.06.22

O. Yashchuk, PhD stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"THE GRAND DUKE HIMSELF WITH ALL THE LORDS": THE TITLES OF MONARCHS IN THE BOOKS OF THE LITHUANIAN METRICA IN THE PERIOD OF CASIMIR JAGIELLON'S REIGN (1440–1492)

The article analyzes the titulature used in the documents of the Lithuanian Metrica in the period of Casimir Jagiellon's reign (1440–1492). The study of documents clearly indicates 544 ruler's titles of the Grand Duchy of Lithuania, which are classified into 45 different variants, 41 of which are titles of Casimir Jagiellon.

The author characterized the system of presentation of the supreme power through the title of a ruler and its reception by the subjects.

The article provides specific features of the modern and previous rulers systems of titulature. It reveals the use of titles "king" and "grand duke".

The obtained results demonstrate that the title of the ruler is used in both extended and abridged versions. It was determined that the structure of the title has 5 parts: indicative, subject, theological, title itself and expanding. The majority of titles are two-component (56.8%) and one-component (36.9%).

The article shows that the titling system of Casimir Jagiellon undergoes changes after his coronation as the Polish king. But in the period when Casimir was only the Grand Duke of Lithuania, his title still appeals to the connection with a more prestigious royal title through the title "prince".

The author examines the system of using titles of rulers within one document. It is established that the first use of the title is often the most complete. In the case of documents drawn up on behalf of the ruler, the first title denotes the prerogatives of the ruler.

The article shows that the supreme power through the title demonstrate the sacredness of the origin of its prerogatives by using the epithet part "By the grace of God".

The study has confirmed that the remoteness of the reign of the grand duke from the time of the creation of the document reduces the variability of the titulature. In particular, Vytautas has only the title "grand duke" in several versions

In documents originating from the subjects, the ruler is often referred by a title without a name. In the period before the coronation, the title "grand duke" is most often used in various forms. After Casimir's coronation, the ruler's title system was changed. During this period, the titles "king" without the ruler's name (45.83%), "the king himself" without the ruler's name (25%) and "the king his grace" without the ruler's name (11.67%) are most often used in the documents.

On the basis of the complex of material that was studied, certain system of ruler titles was revealed. This system involves the use of specific titles form in the different situations.

Keywords: titulature, title, supreme power, Grand Duchy of Lithuania, Lithuanian Metrica, chancellery of the Grand Duchy of Lithuania, Casimir Jagiellon.

НАШІ АВТОРИ

Богдан Бронтерюк – студент магістратури історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: brotneryuk@gmail.com

Андрій Іванець – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
філіал "Інститут досліджень Голодомору" Національного музею Голодомору-геноциду, Київ, Україна
e-mail: crimeaua@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7167-8183

Олександра Котляр – студент магістратури історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: alexandra.kotliar@knu.ua
ORCID: 0000-0002-2653-0443

Наталія Кравченко – аспірант історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: nadiia.v.kravchenko@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9739-4859

Олександр Надтока – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: nadtokaoleks@ukr.net
ORCID: 0000-0002-2232-8686

Анна Лоза – аспірант історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: anna.loza690@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5981-1495

Олег Олійник – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України", Київ, Україна
e-mail: ooliynyk@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-0083-9960

Іван Патриляк – доктор історичних наук, професор кафедри історії світового українства, декан історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: ivan_patr@knu.ua
ORCID: 0000-0002-4534-4654

В'ячеслав Шамрай – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: vvshamrai@knu.ua
ORCID: 0000-0001-8090-7523

Анна Руднічук – аспірант історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: anna-rud@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6835-6201

Олександр Ящук – аспірант історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: jocundis@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6818-7268

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 1/2 (152/153)

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84 1/8. Ум. друк. арк. 9,88. Наклад 300. Зам. № 222-10474.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № І-1.
Підписано до друку 02.11.22

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail:vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02